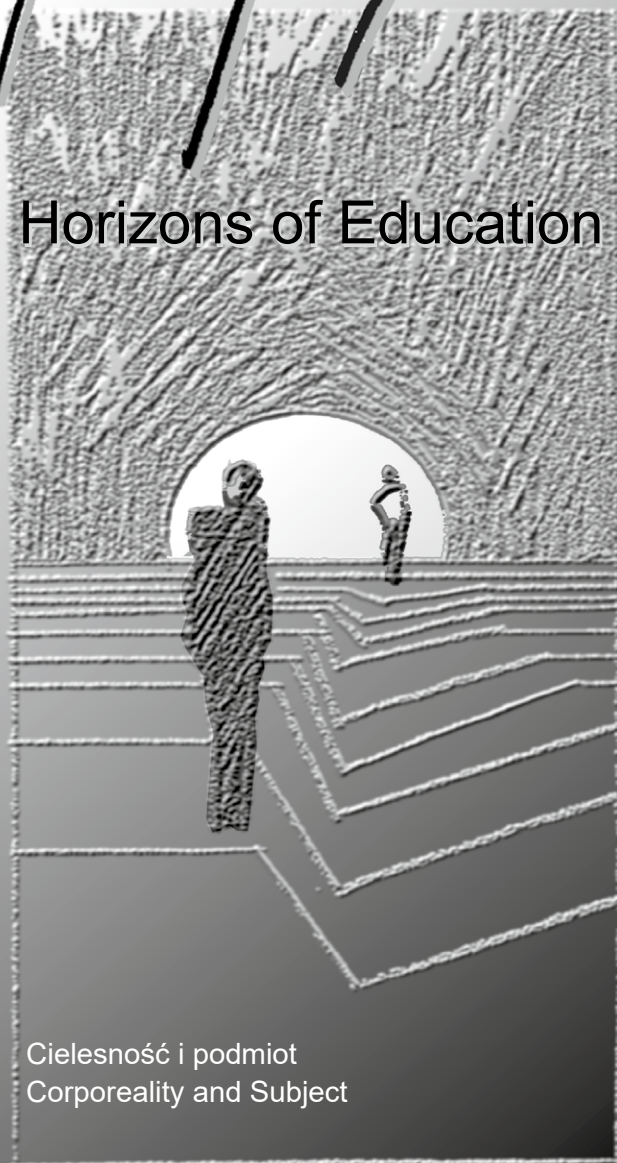

Akademia Ignatianum w Krakowie
Instytut Nauk o Wychowaniu

Jesuit University Ignatianum in Krakow
Institute of Education Sciences

Horizonty Wychowania

Horizons of Education

Cielesność i podmiot
Corporeality and Subject

WYDAWCA / PUBLISHER

Akademia Ignatianum w Krakowie / Jesuit University Ignatianum in Krakow

Redaktor Naczelny / Editor-in-Chief

dr hab. Anna Błasiak, prof. AIK, Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska

Zastępca Redaktora Naczelnego / Deputy Editor

dr Irmína Rostek, Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska

Sekretarz Redakcji / Secretary

dr Agnieszka Kaczor, Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska

ZESPÓŁ REDAKCYJNY / EDITORIAL BOARD

prof. dr hab. Bożena Sieradzka-Baziur (Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska), dr Jarosław Charchuła SJ (Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska), dr Ewa Dybowska (Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska), dr Nidhi Gulati (University of Delhi, Indie), dr Helen Beckmann-Hamzei (Leiden University, Holandia), dr hab. Anna Królikowska, prof. AIK (Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska), dr hab. prof. nadzw. Ewa Kucharska (Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska), dr Maria Szymańska (Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska), dr Barbara Turlejska (Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska), dr Marta Prucnal-Wójcik (Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska), dr Agnieszka Szewczyk-Zakrzewska (Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska)

REDAKTORKI TEMATYCZNE / THEMATIC EDITORS

Anna Błasiak, Anna Walczak

RADA NAUKOWA / INTERNATIONAL ADVISORY COUNCIL

Prof. Ágnes Engler (University of Debrecen, Węgry), Prof. Henri Vieille-Grosjean (Université de Strasbourg, Francja), Prof. nadzw. dr hab. Mirosław Kowalski (Uniwersytet Zielonogórski, Polska), Prof. Sveta Loboda (Narodowy Uniwersytet Lotnictwa w Kijowie, Ukraina), Prof. Maria Helena Trindade Lopes (New University of Lisbon, Portugalia), Ks. prof. dr hab. Janusz Mariański (Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polska), Prof. dr hab. Zbyszko Melosik (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska), Prof. dr Kerstin Nordlöf (Örebro University, Szwecja), Prof. dr hab. Katarzyna Olbrycht (Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska), Prof. Natalia Sejko (Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu, Ukraina), Dr hab. Maria Marta Urlińska, prof. AIK (Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska), Prof. dr hab. Bogusław Śliwerski (Uniwersytet Łódzki, Polska), Prof. dr hab. Andrzej Michał de Tchorzewski (Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska), Prof. Stanislav Avsec (University of Ljubljana, Słowenia), Ks. prof. Zbigniew Marek SJ (Akademia Ignatianum w Krakowie, Polska), Dr hab. Krzysztof Wielecki, prof. UKSW (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Polska)

PROJEKT OKŁADKI I OPRACOWANIE GRAFICZNE / COVER DESIGN AND LAYOUT

dr inż. arch. Katarzyna Białas-Jucha

REDAKTOR JĘZYKOWY / LANGUAGE EDITOR

dr Maria Szymańska

REDAKTOR TEKSTÓW / COPY EDITOR

Dariusz Piskulak

OPRACOWANIE TECHNICZNE / DTP

Jacek Zarzychny

Wszystkie artykuły są recenzowane, a ich streszczenia indeksowane w międzynarodowych bazach danych, m.in. CEEOL, CEJSH, Index Copernicus, EZB, DOAJ, ERIH PLUS / All articles are peer-reviewed, and their summaries are abstracting in international databases, including CEEOL, CEJSH, Index Copernicus, EZB, DOAJ, ERIH PLUS

Od roku 2022 czasopismo jest wydawane tylko w wersji online

e-ISSN 2391-9485

Czasopismo jest dofinansowane ze środków Ministra Edukacji i Nauki w ramach programu „Rozwój Czasopism Naukowych” – umowa Nr RCN/SN/0390/2021/1

Adres redakcji / Publisher Address

ul. Kopernika 26, 31-501 Kraków

e-mail sekretarz redakcji: agnieszka.kaczor@ignatianum.edu.pl

<https://horyzontywychowania.ignatianum.edu.pl>

Redakcja zastrzega sobie prawo skracania tekstów i zmiany tytułów.

Materiałów niezamówionych nie zwraca.

Informacje dla autorów są dostępne na stronie internetowej czasopisma Horyzonty Wychowania.

Guidelines for authors are available on the website of Horizons of Education.

Anna Walczak <i>Editorial: Corporeality and Subject</i>	5
Anna Walczak <i>Edytorial: Cieleśność i podmiot</i>	7
ARTYKUŁY TEMATYCZNE / THEMATIC ARTICLES	9
Anna Walczak <i>Cieleśność i tożsamość podmiotu / Corporeality and Identity of the Subject</i>	11
Jakub Żmidziński <i>Images of the Body and Corporeality of Indigenous Australians at the Dawn of the 21st Century (Based on Bruce Chatwin's Perspective and Selected Films) / Obrazy ciała i cieleśności rdzennych mieszkańców Australii u progu XXI wieku (na podstawie spojrzenia Bruce'a Chatwina i wybranych obrazów filmowych)</i>	21
Magda Karkowska <i>Ciało naznaczone biograficznie – ślady, świadectwa i transgresje / Body Marked Biographically – Traces, Testimonies and Transgressions</i>	31
Agnieszka Wiatrowska, Andrzej Pankalla <i>Kontekst konstrukcji idei wolnej woli na przykładzie psychobiografii Skinnera, Fromma i Rogersa / Context of Construction of the Idea of Free Will on the Basis of the Psychobiographies of Skinner, Fromm and Rogers</i>	41
Kornelia Czerwińska <i>Mine or Alien? The Experience of Body and Corporeality in Sudden Vision Loss / Moje czy Obce? Ciało i cieleśność w doświadczeniu nagłej utraty wzroku</i>	53
Agnieszka Jaros <i>Corporeality Affected by the Loss of a Loved One – Manifestations of the Body in the Experiences of Former Wards of Social Rehabilitation Centers / Cieleśność porażona utratą bliskiej osoby – manifestacje ciała w doświadczeniach byłych wychowanków placówek resocjalizacyjnych</i>	63
Marcin Muszyński <i>Embodiment in Old Age / Cieleśność w okresie starości</i>	73
	3

Anna Drabarek <i>Routine, Tact, and Discipline as Components of the Subject's Identity in the Context of Its Corporeality / Rutyna, takt, dyscyplina jako komponenty tożsamości podmiotu w kontekście jego cielesności</i>	85
Renata Opałka <i>Zastosowanie Dance/Movement Therapy (DMT) u osób doświadczających traumy / Deploying Dance/Movement Therapy (DMT) in Persons Experiencing Trauma</i>	95
Justyna Sztobryn-Bochomulska <i>O potrzebie przygotowania nauczycieli do bycia z dziećmi i młodzieżą doświadczonymi kryzysem lub traumą / About the Need for Preparation Teachers to Be With Children and Youth Experiencing a Crisis or Trauma</i>	107
ARTYKUŁY VARIA / ARTICLES VARIA	119
Karolina Kmiecik-Jusięga <i>Cele logoprofilaktyki, nowej koncepcji zapobiegania zachowaniom ryzykownym młodzieży. Założenia teoretyczne / Objectives of Logoprophyllaxis, a New Concept of Prevention Risky Behavior of Young People. Theoretical Assumptions</i>	121
Gabriela Dobińska, Katarzyna Miśkiewicz <i>(Non)corporeality in Online Studies – Reflections of Researchers on Conducting Online Focus Interviews / (Bez)cielesność w badaniach na odległość – refleksje badaczek nad prowadzeniem wywiadów fokusowych online</i>	131
Magdalena Sasin <i>Human Well-Being in the Context of Rapid Changes to the Sound Environment During the COVID-19 Pandemic / Dobrostan człowieka w czasie gwałtownych zmian środowiska dźwiękowego podczas pandemii COVID-19</i>	141

Editorial: Corporeality and Subject

In the modern humanistic and social discourse the questions concerning body and bodiliness become increasingly more important than the questions about the subject and his identity analysed from the perspective of the existing paradigms. Also, the hitherto utterances referring to the subject which is embodied are increasingly more often criticised. The modern approach to the body and bodiliness changes the narratives concerning subjectivity, as well as the subject and his identity which, intermediated through the body and bodiliness, is created in the cycles of life and in borderline experiences (crises, traumas) as a result of which a person may experiences somatic changes.

The topic of this issue of the *Horizons of Education* refers to the (re)cognition, reading and understanding of the complex relationship between the body, bodiliness and the subject, first of all in his everyday life that is determined and influenced by cultural patterns within which he has his time and place, and which he also transcends. The authors of the articles ask about the body and bodiliness in the subject's everyday existence which is often affected by borderline experiences, and they reply to this question. What were the authors concerned about if some of the key questions they asked were: Is the subject a body, or does it have a body? What is the connection between the body, bodiliness and the subject's identity? What is the presence and absence of Others in experiencing bodiliness by the subject? What does the body remember and what is remembered by the subject from the body experience?

We invite you to read the articles in which you will find both the paths of searching the answers to the above-mentioned questions, and the attempts to formulate them.

The articles collected in this volume of the *Horizons of Education* fall within the scope of philosophy, pedagogy, psychology, as well as anthropology and literary studies. As they are presented within the languages of the above listed areas of science and combined into a thematic whole, they sound in harmony (also as counterpoints) and reveal what could not be voiced if they were published as individual texts.

Anna Walczak
Theme issue editor

Edytorial: Cieleśność i podmiot

We współczesnym dyskursie humanistyczno-społecznym pytania o ciało i cieleśność zaczynają stopniowo wyprzedzać pytania o podmiot i jego tożsamość badane z perspektywy „zastanych” paradygmatów. Także dotychczasowe wypowiedzi o podmiocie w-cielonym lub u-cieleśnionym coraz częściej poddawane są krytyce. Współczesne podejścia do ciała i cieleśności przestawiają zwrotnicę w narracjach o podmiotowości, podmiocie i jego tożsamości, która – zapośredniczona w ciele i cieleśności – tworzy się w cyklach życia, jak i w doświadczeniach granicznych, w wyniku których doświadcza się zmian somatycznych, przeżyć kryzysowych, traumy itp.

Tematyka oddawanego do rąk Czytelników kolejnego tomu „Horyzontów Wychowania” dotyczy (roz)poznania, odczytania i (z)rozumienia złożonej relacji między ciałem, cieleśnością i podmiotem przede wszystkim w jego codziennej egzystencji, wyznaczanej i naznaczonej wzorcami kulturowymi, wśród których ma swoje miejsce i czas, ale poza które także transcenduje. Autorzy artykułów pytają o ciało i cieleśność w codziennej egzystencji podmiotu, również naznaczonej doświadczeniami granicznymi, i udzielają na to pytanie odpowiedzi. Co „dreńczyło” Autorów, że kluczowymi dla nich pytaniami stały się m.in. te oto:

Czy podmiot jest ciałem, czy też posiada ciało? Jaki jest związek między ciałem, cieleśnością i tożsamością podmiotu? Jaka jest obecność i nieobecność Innych w doświadczeniu cieleśności przez podmiot? Co ciało pamięta i co jest pamiętane z doświadczenia ciała przez podmiot?

Zapraszamy do lektury artykułów, w których Czytelnik odnajdzie zarówno drogi poszukiwań odpowiedzi na powyższe pytania, jak i próby ich artikulacji.

W niniejszym tomie „Horyzontów Wychowania” zebrane zostały artykuły o proveniencji filozoficznej, pedagogicznej, psychologicznej, jak i antropologiczno-literaturoznawczej. Zaprezentowane w językach wymienionych dyscyplin i połączone w całość tematyczną współbrzmia (także kontrapunktowo) oraz odsłaniają to, co mogłoby nie dojść do głosu, gdyby wybrzmiały „w pojedynkę”.

Anna Walczak
Redaktor tematyczny

ARTYKUŁY TEMATYCZNE

THEMATIC ARTICLES

Cielesność i tożsamość podmiotu *Corporeality and Identity of the Subject*

ABSTRACT

RESEARCH OBJECTIVE: The objective of this paper is to present a synthetic description of corporeality (“including” the body) and its relation to the identity of the subject conceived in “yet another” way in contemporary humanistic and social discourse.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The main research problem addressed in this article concerns the relationship between corporeality and the identity of the subject. In order to establish it, it is necessary to ask the question what meanings are given to the body and corporeality in contemporary humanistic and social discourse. The author applies the principle of research framing based on a prior qualitative analysis of the selected literature on the subject. The individual sections of the paper address the most important aspects of the narrative on the body, corporeality and the identity of the subject.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION PROCESS: The first part of the paper presents the category, term and concept of the body in contemporary humanistic and social discourse. This serves as a pretext, but above all as a basis for reflecting on the impossibility of treating the body and corporeality separately. These considerations lead to disclosing the identification of corporeality (and, hence, the body, although the paper does not address the topics of having a body, being in the body, being outside the body) as the source and matrix of the subject’s identity.

RESEARCH RESULTS: A conceptualisation of corporeality as the source and matrix of the subject’s identity is presented on the basis of a qualitative analysis of selected literature on the subject.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS AND RECOMMENDATIONS: Assuming that when thinking about the subject and its identity, corporeality and its conceptualisations constitute their framework, what is important is what they are and how they can be different, also different from the conceptualisation presented in the paper, and how the subject and its identity are presented in their context.

→ **KEYWORDS:** **BODY, CORPOREALITY, SUBJECT, IDENTITY, HUMANISTIC AND SOCIAL DISCOURSE**

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem artykułu jest syntetyczny opis cielesności („w tym” ciała) i jej związku z tożsamością podmiotu jako „jeszcze inaczej” pomyślanego podmiotu we współczesnym dyskursie humanistyczno-społecznym.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Główną problematykę artykułu wyraża pytanie: jaki jest związek między cielesnością i tożsamością podmiotu? Aby móc generować odpowiedź na to pytanie, uprzednim wobec niego stało się pytanie: jakie są nadawane znaczenia ciała i cielesności we współczesnym dyskursie humanistyczno-społecznym? Po uprzedniej jakościowej analizie treści wybranej przedmiotowej literatury w artykule zastosowano zasadę jej kadrowania badawczego. W poszczególnych jego częściach zostały zaprezentowane najważniejsze wątki narracji o ciele, cielesności i tożsamości podmiotu.

PROCES WYWODU: Artykuł rozpoczyna się od zaprezentowania obecności kategorii/pojęcia ciała i terminu „ciało” we współczesnych dyskursach humanistyczno-społecznych. Jest to przyczynek/pretekst, ale przede wszystkim podstawa do podjęcia rozważań o niemożności oddzielenia ciała od cielesności i *vice versa*. Rozważania te prowadzą do odsłonięcia cielesności (zatem i ciała, choć w artykule nie są podejmowane wątki o posiadaniu ciała, bycia w ciele, bycia poza ciałem) jako źródła i osnowy tożsamości podmiotu.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Na kanwie jakościowej analizie treści wybranej literatury przedmiotowej została zaprezentowana konceptualizacja cielesności jako źródła i osnowy tożsamości podmiotu.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Wychodząc z założenia, że w myśleniu o podmiocie i jego tożsamości cielesność i jej konceptualizacje stanowią ich ramy, ważnym okazuje się to, jakie one są i jakie mogą być inne, także inne od konceptualizacji zaprezentowanej w artykule, oraz jak przedstawia się podmiot i jego tożsamość w ich pryzmacie.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** CIAŁO, CIELESNOŚĆ, PODMIOT, TOŻSAMOŚĆ, DYSKURS HUMANISTYCZNO-SPOŁECZNY

Wprowadzenie. Obnażenie ciała

J.F. Lyotard skreślił kiedyś takie oto słowa: „Ciało [...] tworzy świat i jest przezeń tworzone” (1998, s. 122). Wyjęte z kontekstu szerszej jego wypowiedzi pobrzmiwają stanowczą doniosłością. Jednak nie dlatego je przywołuję. Ulokowałam je na początku swej wypowiedzi, by zwrócić uwagę Czytelnika na obecność ciała w świecie i jego z nim współzależność między narodzinami i śmiercią podmiotu, będącymi granicami jego obecności.

„Ciało weszło na scenę”, „eksplodując” znaczeniami przede wszystkim w zachodniej kulturze masowej w latach 60.-70. XX wieku (Adolphi, 2015). Było ono – i jest – obecne w dyskursach humanistyczno-społecznych w tej kulturze i przez nie opisywane, ale i przez te dyskursy konstruowane (por. Szpakowska, 2008; Łeńska-Bąk i Sztandara,

2008). Ale było w nich obecne wcześniej, choć zazwyczaj bagatelizowane, marginalizowane, pacyfikowane, deprecjonowane, lokalizowane. Występowało, na przykład, jako tymczasowe mieszkanie duszy, aż po jej więzienie, a w zestawieniu z umysłem, wyróżniającym człowieka spośród innych istot żyjących, oraz świadomością i wolną wolą, którymi ten winien poświadczać swe wyróżnienie, było sytuowane nie tyle poniżej nich, co od nich zależne i im podporządkowane oraz pełniące wobec nich funkcję użytkową. Znana od czasów Kartezjusza opozycja umysł–ciało, w której umysł jest hegemoniczny, we współczesnych dyskursach humanistyczno-społecznych raczej nie ma racji bycia.

„Po drodze” przywracania zaniedbanego ciała i jego znaczeń współczesna kultura zachodnia, nastawiona na piktogramowy odbiór i projektowanie ciała, stała się sceną jego powszechnego odsłaniania i wystawiania. Ciało stało się widoczne, a będąc często „używany” do jego reprezentacji, traci tym samym swoją moc ekscytacji. W artykule kluczowym pytaniem jest to, które za J. Migasińskim wybrzmiewa tak: czy ciało, „jako wzorzec rozmaitych kategoryzacji (witalnych, płciowych, społecznych, lingwistycznych itp.)”, potraktowane zarazem jako „wytwór kultury” i „rezultat rozmaitych praktyk kulturowych”, nie traci na swej „naturalności”? (2017, s. 28-29).

Ciało może być prze(de)terminowane w dwóch znaczeniach: termin „ciało” jest już nie w modzie, przestał być na topie, a jeśli dyskursywny obiekt ma nadal kierować się na nie, to w jego innych niż dotychczasowe kreacjach – wszak np. wiele ciał w kulturze zachodniej jest już wytatuowanych. Jeśli zapiszemy: ciało przed(e)terminowe, będzie to oznaczało, że jest ono jeszcze (wciąż) przed terminami, w których zostaną zlokalizowane jego znaczenia w zależności od paradygmatycznych perspektyw i kątów patrzenia na nie (por. Szkudlarek, 2012). Idzie to w parze z wyrażoną przez J.-L. Nancy’ego, w głośnej książce *Corpus*, myślą o tym, że ciało i jego kulturowe reprezentacje zostały i są wy-myślo(a)ne (1992).

W tym krótkim *Wprowadzeniu* sygnalizuję także, że ciało nie jest tylko kulturową reprezentacją, stanowiącą odpowiedź na – jednak – traktowanie go jako byt esencjalny w znaczeniu posiadający to, co do pokazania na zewnątrz i co jest pokazywane. Idzie to w parze z postulatem antybinarności – zacierania granic między ciałem (somą) a tym, co określa się mianem duchowego, ale i świadomego, racjonalnego i co raczej ma stanowić jego wnętrze. Ciało przestaje być sensualną powłoką (sensualną receptywnością) z jednej strony, z drugiej – przestaje być traktowane jako sensualny pośrednik do tego, co „kryje” wewnątrz siebie – doznaniowość, jednak ujętą inaczej niż w powszechnych kodach. Za R. Shustermanem, a wcześniej za M. Merleau-Pontym, wskazuję ścieżkę od reifikującej eksterioryzacji ciała ku ujęciu ciała jako od-wewnętrzznego doświadczania bycia ciałem (Shusterman, 2016; Merleau-Ponty, 1996, 2001). Rozdzielenie na podmiot: ja i przedmiot: moje ciało zostaje zatarte.

Coraz częściej we współczesnych dyskursach humanistyczno-społecznych ciało występuje pod postacią już nie tyle ciała kobiecego, męskiego, ciała zdrowego i chorego, ciała młodego i starego, ciała sytuującego się w kulturowej normie i poza nią (na przykład poza kulturową normą płciową), ciała pięknego i pozbawionego piękna, ciała, którego się pożąda i którego się nienawidzi etc., ale ciała (po prostu) przeżywającego siebie, wykraczającego

poza przedstawieniowość i w ten sposób nie tyle od(wy)różniającego się spośród innych ciał, ile ciała – chciałoby się rzec – wciąż przeobrażającego się. I zazwyczaj oglądającego siebie w trybie dokonanym – np. jadąc autobusem w oknie, w którym odbija się twarz, którą jestem, mając np. 50 lub 70 lat, jak i twarze innych, którzy są wokół mnie, dojrzałam swoją starość i czuję się jeszcze bardziej staro, czuję się nijako, ale też mogę czuć się jak wtedy, kiedy miałam mniej lat, wyobrażając siebie mającą ich więcej. Nie powinno zatem dziwić pytanie przywołanego powyżej Migasińskiego: „[czy] jest jeszcze jakakolwiek szansa, by dotrzeć w opisie do jakiegoś przedteoretycznego, przedrefleksyjnego doświadczenia ciała?” (2017, s. 30). Pytanie to, które jest pokłosiem Migasińskiego lektury francuskiej fenomenologii ciała, traktuję jako ważny impuls w przestawianiu zwrotnicy z kulturowego, w tym i powszechnego „oznaczania” ciała/cielesności na tor odsłaniania znaczeń ciała/cielesności jako „naturalnego” ekwiwalentu podmiotu i (jego) tożsamości, niepozostającego jednak poza kulturowymi naznaczeniami, tym samym czyniąc go celem niniejszego artykułu.

Ciało czy cielesność? Poza linią demarkacyjną

Jeśli szukać punktu zaczepienia reprezentowanych w artykule rozważań, to wskażę myśl francuskiego fenomenologa M. Merleau-Ponty'ego – w kręgu filozofii kultury zachodniej uznanego za XX-wiecznego archeologa znaczeń ciała – za którym przyjmuję, że człowiek jest ciałem własnym (2001)¹. Ciało własne nie tyle jest naprzeciw świata w tym znaczeniu, że poprzez zmysły przyjmuje to, co jest obecne w świecie i poprzez nie prezentuje siebie, ile jest w nim aktywnie – komunikuje się ze światem, wchodzi w relacje z innymi ciałami, jak również przedmiotami, zjawiskami etc., uczestnicząc w procesie nadawania im znaczeń, lub izoluje się od świata. Człowiek, będąc ciałem, „wykorzystuje” siebie-ciało do uczestniczenia w świecie. Zatem jego położenie w nim nie tyle jest przestrzenne, w dosłownym tego słowa znaczeniu, ile sytuacyjne, które jest dookreślone przez bycie z innymi ciałami. Ale dla Merleau-Ponty'ego przeżywające siebie ciało własne – „czująca doznaniowość” – jest wprzód „szczególnie wyróżnioną odmianą” żywej cielesnej tkanki świata, bezosobowej i zatem bezpłciowej, dzięki której jest możliwa cielesna impresja i ekspresja, a zatem nie tylko reprezentowanie siebie-ciała innym ciałom, a bycie z innymi, przeżywającymi siebie, ciałami (1996, s. 140).

Na gruncie współczesnej francuskiej fenomenologii N. Depraz formułuje założenie o obecności żywego ciała i jego doświadczania przed ukonstytuowaniem świadomości obecności przeżywającego siebie ciała (2006). Również R. Barbaras, nieco krytycznie idąc za Merleau-Ponty'ego ujęciem „żywego ciała”, zauważa, że jego „odbieranie” dokonuje się poprzez konieczne (naturalne?), a także możliwe (także w znaczeniu: pożądane

¹ Znane mi na gruncie filozofii współczesnej analizy ciała i cielesności nawiązują do jego myśli o cielesności, polemizują z nią, krytykują ją etc. Oznacza to, że jest ona wciąż żywa. Nawiązują do niej również współczesne nauki kognitywne i filozofia umysłu (patrz np. Gallagher i Zahavi, 2015, rozdział *Umysł ucieleśniony*).

i wyobrazeniowe) doznanie i uchwytowanie nastrojów doznawania (2008, 2017). To, o czym pisze Depraz i Barbaras, można porównać do G. Boehma opisu doświadczania widzenia i oglądania przez mnie-ciało np. drzewa z pewnej odległości, czyli na zewnątrz mnie-ciała, które „za sprawą zmysłowego przeżycia [...] doświadcza go jako czegoś obecnego w samym sobie” (2014, s. 284). Boehma określenie zmysłowego przeżycia porównam do cieleśności, która jest źródłowa dla mnie-ciała, o czym poniżej.

Patrząc na drzewo przez okno w jakimś domu w Europie Środkowej, zobaczyłam je bezlistnym w mglistym tle zapalonych lamp o godzinie 15.30 jesienią. Patrzenie z tego samego miejsca na to oto drzewo pełne liści w kolorze soczystej zieleni i w świetle słońca o godzinie 15.30 wiosną „wzbudza” we mnie inną jego obecność. Patrząc na nie i przedstawiam je sobie nie takim, jakim jest, lecz takim, jakim je teraz i tutaj odczuwam. Nikt za mnie-ciało nie przeżywa, a przeżywanie dokonuje się i w ciele, którym jestem, i za jego pośrednictwem. Będąc ciałem, nie mówię: (moje) ciało odczuwa jak ja. Gdy patrząc na drzewo, ktoś, zwłaszcza ktoś bliski, zada mi pytanie, w którym jest i osąd tego, co właśnie przeżywam (choćby ulotnie, choćby smutnie lub błogo): „i co ty widzisz w tym pospolitym drzewie?”, czuję się upokorzona. I wówczas łzy płyną po policzkach, biję pięściami w blat stołu, krzyczę na tego, który wypowiedział to pytanie-osąd, zaciskam zęby, zwijam się w kłębek, biegnę, gdzie oczy poniosą, a jeśli idę, to jakbym była Frankensteinem... etc.

Ciało wyraża zmysłowe przeżywanie-cieleśność *vel* zmysłowe przeżywanie-cieleśność wyraża się poprzez ciało. A to zmysłowe przeżywanie-cieleśność jest źródłem przeżywania siebie-ciała. Takie jej ujęcie bliskie jest ciałosfery H. Schmitza, w której – „bez odwoływania się do świadectwa pięciu zmysłów [...] i do postrzeżeniowego schematu ciała (tzn. wyprowadzonego z doświadczenia wzroku i dotyku zwyczajowego wyobrażenia swojego ciała)” – mieszczą się poruszenia, czyli „afektywne stany dotknięcia przez uczucia”, takie jak strach, ból, głód, pragnienie, oddychanie, zadowolenie etc. W filozofii fenomenologicznej Schmitza najważniejsze jest bezpośrednio doświadczanie, które „zaczyna się” od ciała/cieleśności w jego tu-teraz (2001, s. 12; 2015).

Dopełnieniem interpretacji cieleśności jako źródła przeżywania siebie-ciała jest trop, który pozostawił M. Heidegger (2020). Źródło o tyle jest nim, o ile „pozwala” wyłonić się z siebie czemuś pochodnemu – „pozwala” „byciu (kogoś/czegoś)” na pojawienie się, i „pozwala” na „pojawienie się” bycia. W tym drugim „rozpoznaniu”, chodziłoby o źródło znaczącej obecności cieleśności – występowanie ze skrytości i wstępowanie w nieskrytość, choć rdzeń źródła pozostałby ukryty. Ale Heideggera odczytanie źródła sięga dalej. Pyta on, co umożliwiałoby uobecnianie źródła. I – odnajdując swe poszukiwania w odpowiedziach Heraklita – wskazuje na „ruch” (a raczej na ruchliwość), co w kontekście rozważań o cieleśności oznaczać by mogło utrzymywanie się cieleśności w otwartości. W tym miejscu mam także na uwadze to, co Merleau-Ponty pisał o prymarnym odczuwaniu obecności w żywej tkance cieleśnej (*la chair*), które można porównać do nasączającej się egzystencją gąbki – gąbki przyjmującej to, co wpływa w nią poprzez wystawione na zewnątrz mnie-ciało (1996; por. Walczak, 2021a). Skoro cieleśność jest Boehmowskim zmysłowym przeżywaniem czy jak u Merleau-Ponty’ego czującą doznaniowością, ale taką, w której czucie i to, co odczuwane, są nieodróżnialne, to pojawia się pytanie,

co sprawia, że będąc przyjmującą zarazem porusza mnie-ciało? Tutaj wskazuję na to, co jest uprzednie, w znaczeniu: pierwsze (pierwotne) i jednocześnie co jest pochodne cielesności – wrażliwość. Wrażliwość, ujęta poza jej powszechną konotacją, będąc cielesnością pierwszego rzędu, „razi” i jest to „rażenie” wewnątrz – w cielesność drugiego rzędu, przebudzając ją, pobudzając i poruszając. Można ją zatem określić jako praimpresję cielesnego bycia podmiotu. Byłaby ona wówczas energetyzującym przewodem w relacji cielesność: wewnątrz ciała – ciało: zewnątrz cielesności i odwrotnie, pełniąc funkcję orientowania tegoż bycia w świecie, choć może ono także zwodzić na manowce. Jako praimpresja nie przynależy do podmiotu w tym znaczeniu, że pozostaje poza jego intencją. Będąc energetyzującym przewodem, scala to, czego podmiot doznaje, z tym, kim jest, będąc doznającym, oraz z tym, dzięki czemu jest możliwe doznawanie.

Reasumując, cielesne bycie podmiotu w świecie jest współgrą siebie-ciała, będącego ze względu na swą ekstrapozycję „przewodnikiem” do cielesności oraz cielesności poruszonej przez wrażliwość i „przewodzącej” zmysłowe impulsy do mnie-ciała. W za pośredniczeniu w cielesności ja-ciało eskterioryzuję, ale tak samo ja-ciało, choć widoczne na zewnątrz, w przeżywaniu siebie pozostaje „po drugiej stronie lustra”. Kulturowe reprezentacje ciała, bez których i współczesny człowiek nie może się obejść, są nadbudową cielesnego doświadczania, często nieopartą na współgrze ciała i cielesności, których powyższy opis wychodzi poza powszechne znaczenia.

Na użytek niniejszego artykułu w dalszej jego części będę posługiwać się terminem „cielesność”, uznając go za konotacyjnie pojemniejszy od terminu „ciało” czy „ciało własne” *vel* „ja-ciało”.

Cielesność jako źródło i osnowa tożsamości podmiotu

Cielesność – intymne przeżywanie „przynależące” do podmiotu, a zatem przeżywanie np. swojego tak dojmującego wstydu i lęku, jak entuzjazmu i olśnienia, a tym samym przeżywanie siebie samego – określa podmiot jako „hiperwrażliwy, wyposażon[y] w przenikliwy zmysł autoantycypacji, zdoln[y] się przekształcać i działając[y] w milczącej i międzyafektywnej wspólności” (Depraz, 2017, s. 122). W doświadczaniu siebie jako żywej cielesności odsłania się mojościowy charakter tegoż doświadczania – co i jak przeżywać jest zawsze przeżywaniem przeze mnie. A zaczyna się od np. uszczypnięcia i od-/po-czucia siebie podmiotu, który może się uszczypnąć, relacji – uszczypnę się i czuję szczypały fragment ciała. Szczypiąc ciało, szczypię siebie i odczuwam uszczypnięcie jako ból, choćby wtedy, kiedy wzdrzgam się na nieprzyjemny dotyk moich własnych palców, czując obrzydzenie do siebie jako szczypiącego etc. Ja szczypię i ja odczuwam uszczypnięcie. Ja-ciało może też nie mieć czucia uszczypnięcia – i ani wzdrgnięcia, ani nieprzyjemności, ale doznaje siebie jako doznające „od środka” siebie-ciało². Doznaniowość, będąca

² W wielu sytuacjach związanych z chorobą mnie-ciała, np. po udarze mózgu i związanym z nim paraliżem, ja-ciało jest wyłączone z relacji ze światem, a minimalny kontakt z nim – tylko mrugnięcie

najbardziej źródłowym doświadczeniem podmiotu, jest protorefleksyjna w stosunku do refleksyjnego ujmowania siebie. Tak ujętą cieleśność za Merleau-Pontym określić można jako „znaczeniowe jądro” w byciu podmiotem – jej obecność „przekonuje” o tym, że jestem ja. Bycie cieleśnością wskazuje na niepodważalną i niezastępowalną jej moją – nie mogę wymienić się z inną cieleśnością. I choć przywoływane wcześniej przeżycia, takie jak wstyd i lęk, entuzjazm i olśnienie mają kulturowe wizaże zawierające się także w komunikatach, będących np. ocenami moralnymi czyjś postępowania („powinieneś się wstydić”, a zatem zarumienić się, spuścić wzrok, skłonić głowę ku pierśom), to o ich sile sprawczej i tak przesądza ich moją przeżywanie. W tym znaczeniu cieleśność „identyfikuje” podmiot z nim samym, a zatem i tym, który „przez” cieleśność czuje się także rozproszonym, nie na miejscu, nijakim, kimś spoza kulturowego nadania etc.

Żywość cieleśności, różnie przejawiająca się w cyklach życia podmiotu, jak i w mających w nich miejsce wydarzeniach, odsłania ją skontaminowaną z procesem tożsamościowym podmiotu. Skoro zmieniam się jako cieleśność, choćby ze względu na przybywanie mi lat już przeżytych, staję się tym, kim jestem i kim jestem przed sobą. I sobą-cieleśnością – źródłową i ramową w procesie stawania się zatem i tożsamością siebie zwanego podmiotem – naznaczam siebie. W narracyjnym ujęciu tożsamości (por. Ricoeur, 2005) podmiot „opowiada sobie sobą”, a zatem opowiada sobie cieleśnością i cieleśnie. „Opowiadanie” jest rozciągnięte w czasoprzestrzeni, w której tożsamość podmiotu jest nie tyle odtwarzana, co przede wszystkim tworzona, wytwarzana, stwarzana... etc. i, choćby z racji pasywności cieleśności, jak i niemożności spełnienia się jej w podmiocie (wszak to podmiot na niej „polega”), jest wystawiana na zawirowania, przełomy, nieciągłość, patowość... , co zarazem stanowi jej budulec. To proces dziejący się „przez” cieleśność – „przez” bycie hiperwrażliwym podmiotem: podmiotem-ciałem, w który ingeruje się, np. jako podmiot zmagający się z chorobą, w wyniku której dokonuje się amputacji części ciała (ciała-mnie). Tożsamość podmiotu, a raczej poczucie tożsamości przez podmiot – czyli to, kim/ czym czuję, że jestem, stając się – dryfuje pomiędzy przeplatającymi się doznaniem ulokowanymi w cieleśności i w niej zapośredniczonymi. Cieleśność „sprawia”, że tożsamość podmiotu nie jest liniowym (w znaczeniu: ciągłym) procesem, nawet jeśli w jego strukturze obecne są binarne opozycje, na bazie których jest ona tworzona, wytwarzana, stwarzana etc. „Przez” pracę cieleśności tożsamość podmiotu jest i niejednorodną, rozpadającą i skalającą się, domkniętą i niedomykającą się strukturą (czy strukturą?) kolejnych utożsamień, nie tylko w następujących po sobie cyklach życia: dzieciństwo, młodość, dorosłość, starość, co po prostu w kolejnym życiu podmiotu. To zaś, za F. Jullienem, pojmować można jako przeżywane w kolejnych swych odsłonach, w których partycypuje podmiot (kolejnych, ale nie następujących po sobie jako konieczność, jak ww. cykle życia) (2017). Skontaminowana z cieleśnością tożsamość zmienia się. A zmienia się poprzez sposoby wyrażania się/

powieką lewą lub prawą, prawą raz, lewą dwa razy... – zależny jest od wyczulonej i czujnej na tak znikome oznaki innego mnie-ciała i cieleśności, która chwyta je, która zostaje poruszona i która „daje” impuls intencjonalności ich odczytu. Jednym z obrazów ilustrujących moją cieleśność poza (jakby) związkiem z ciałem jest autobiografia J.-D. Bauby'ego, *Skafander i motyl* (2013), na podstawie której nakręcono francusko-amerykański film pt. *Motyl i skafander*.

manifestacji w czasie tego, co w podmiocie zostało poruszone przez prymarną doznawczość. Zmiana nie jest aktowa – jest rozciągnięta w czasie i dzieje się zazwyczaj poprzez to, co podmiotowi zdarza i wydarza się w życiu i tegoż przez niego przeżywanie, także w czasie odległym od zdarzania i wydarzania się. Jest milcząca i niewidoczna w czasie, kiedy się dzieje (Jullien, 2009), choć spektrum oznak, że się „coś” z podmiotem dzieje, może sięgać zenitu autodestrukcji. Nie rozwijając wątku cielesnych oznak zmian tożsamości podmiotu, ten, będąc w innym momencie swojego życia, nie jest już tym samym podmiotem, którym był wcześniej i będzie później.

Tożsamość podmiotu skontaminowana z cielesnością nie jest wolna od kulturowego konstruowania jego wzorców i wizaży w narracjach o nim (nie)wpisujących się w konteksty historyczno-społeczno-polityczne. Sytuacja taka prowadzi do uwewnętrznienia tychże wzorców w procesie tworzenia, wytwarzania, stwarzania tożsamości skontaminowanej z cielesnością. W procesie tożsamościowym podmiot – „przez” cielesność – może te wzorce kontestować, naruszać, odrzucać, wyzwalać się od nich. Akcent mojej wypowiedzi padł jednak na to, co dla doświadczania siebie jako siebie, a nie kogoś innego, jest źródłowe dla podmiotu, stanowiąc zarazem oś, wokół której jest tym, stając się nim. Cielesność nie destabilizuje tożsamości podmiotu kojarzonej z identyfikacją – „ja to ja”, „oto ja”, „ja nie jestem ty” – ponieważ ta, w kontekście powyższych rozważań, nie jest sprowadzona do tożsamości osiągniętej.

Odsłonięcie cielesności jako prymarności tożsamości podmiotu wydaje się być ponad współczesne jego konceptualizacje, także te dokonywane w sferze postmodernistycznej oraz postpostmodernistycznej, o których pisze A. Łebkowska:

[...] podmiot jest ujmowany jako konstruujący się i konstruowany, bywa jako rozproszony, ustawicznie szukający tożsamości, performatywny (Butler), nomadyczny (na przykład Barthes i w innym nieco znaczeniu Rosi Braidotti), tożsamy poprzez ciało (Grosz), przyjmujący wiele ról, uporządkowań podsuwanych czy narzucanych przez dany system kulturowy akceptujący bądź odrzucający (ewentualnie i jedno, i drugie) wzorce narracyjne (2019, s. 22).

Wnioski – w kierunku „innych” konceptualizacji tożsamości podmiotu skontaminowanej z cielesnością w dyskursie pedagogicznym

Nic bardziej złudnego niż pośpieszny wniosek, że w dyskursie pedagogicznym, sytuującym się w dyskursach humanistyczno-społecznych, kategoria/pojęcie cielesności i termin „cielesność”³ są rozpoznane. W moim odbiorze cielesność jest problemem dla dyskursu pedagogicznego, ale ten nie problematyzuje cielesności. Owszem, cielesność jest w nim obecna, ale przede wszystkim występuje w nim w ramach, w których jest on ujęty jako predyspozycja zakotwiczona w zmysłach (przykładem w tym miejscu mogą być rozważania o uzdolnieniach, gdzie cielesność jest tym, co jest doznawaniem/

³ Proponując taki zapis, wskazuję, że jeśli cielesność potraktuje się z osobna jako kategorię, pojęcie, termin, odsłania się nieco (czy tylko nieco?) inne spektrum jej znaczeń w dyskursie pedagogicznym.

przetwarzaniem/przekazywaniem za pomocą kategoryalnych zmysłów) oraz jako dysfunkcja/niepelnosprawność/sprawność inaczej ciała.

Zawieszając aspiracje do całościowej konceptualizacji cieleśności i decydując się na syntetycznie przedstawienie jej jako źródła i osnowę tożsamości podmiotu, towarzyszyła mi przede wszystkim intencja wskazania na cielesny atrybut tożsamości podmiotu. Tak pomyślany podmiot nie mieści się, czy niewystarczająco się mieści, w dyskursie pedagogicznym.

Wychodząc z założenia, że w myśleniu o podmiocie i jego tożsamości cieleśność i jej konceptualizacje stanowią ich ramy, ważnym okazuje się to, jakie one są i jakie mogą być inne, także inne niż ta ich konceptualizacja zaprezentowana w artykule oraz jak przedstawia się podmiot i jego tożsamość w ich przyzmacie. W tym zabiegu (re)konstrukcyjnym chodzi o odsłonięcie dostępnych, ale przede wszystkim nowych/innych ich znaczeń. Jak zauważa przywołana Łebkowska: „Inaczej czytała cieleśność antropologia strukturalna i semiotyka, inaczej poststrukturalizm, jeszcze inaczej krytyka feministyczna czy studia genderowe itd.” (2019, s. 18). Inaczej zatem był/jest konceptualizowany podmiot i jego tożsamość. Również w obszarze dyskursu pedagogicznego powinno poddać się „prze-czytaniu” na nowo kategorii/pojęcia cieleśności i terminu „cieleśność”, jak i podmiotu i tożsamości (Walczak, 2021b).

Zaprezentowane w artykule rozpoznanie, na kanwie przedmiotowej literatury i własnych intuicji, znaczeń tożsamości podmiotu skontaminowanej z cieleśnością prawdopodobnie wykracza poza ich tradycyjne ujęcie w dyskursie pedagogicznym, w którym podkreśla się, że do tożsamości się dojrzewa, zazwyczaj łącząc ją z osobową autonomią i tym samym lokując ją na piedestale rozwoju podmiotu. „Poprzez” cieleśność podmiot staje się tożsamy – wedle powyższych rozważań: tworzy, wytwarza, stwarza i przetwarza się w całościowym procesie. Konceptualizacja cieleśności jako źródła (czy też „źródłowej stałej”) i jednocześnie osnowy tożsamości podmiotu odsłania przede wszystkim ją samą jako prymarność doświadczania podmiotu – doświadczania egzystencjalnego, a zatem i najbardziej intymnego, bo bezpośredniego, i najbardziej własnego.

Mam nadzieję, że odsłoniłam, a raczej przywołałam znaczenia „naturalności” ciała/cieleśności, o co pytał Migasiński, którego wymyki pytania-wątpliwości przytoczyłam na początku artykułu. „Naturalności”, o którą powinien upomnieć się i dyskurs pedagogiczny orientujący się na (wciąż koniecznie ponawiane) odkrywanie znaczeń podmiotu i jego tożsamości.

BIBLIOGRAFIA

- Adolphi, R. (2015). Ciało wkracza na scenę. O wypartym doświadczeniu i metaforze cieleśności. *Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna*, 4(2), 122-142.
- Barbaras, R. (2008). *Introduction à la phénoménologie de la vie*. Librairie Philosophique J. Vrin.
- Barbaras, R. (2017). *Trzy znaczenia pojęcia „żywe ciało”* (J. Migasiński, tłum.). W: J. Migasiński i M. Pokropski (red.), *Główne problemy współczesnej fenomenologii* (s. 80-96). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

- Bauby, J.-D. (2013). *Skafander i motyl* (K. Rutkowski, tłum.). Słowo/Obraz Terytoria.
- Boehm, G. (2014). *O obrazach i widzeniu. Antologia tekstów* (M. Łukasiewicz i A. Pieczyńska-Sulik, tłum.). Universitas.
- Depraz, N. (2006). *Comprendre la phénoménologie. Une pratique concrète*. Armand Colin.
- Depraz, N. (2017). *Transcendentalna empiryczność fenomenologii* (A. Dwulit, tłum.). W: J. Migasiński i M. Pokropski (red.), *Główne problemy współczesnej fenomenologii* (s. 97-130). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Gallagher, S. i Zahavi, D. (2015). *Fenomenologiczny umysł* (M. Pokropski, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Heidegger, M. (2020). *Źródło dzieła sztuki* (B. Jasiński, tłum.). Wydawnictwo Ethos.
- Jullien, F. (2009). *Les transformations silencieuses*. Éditions Grasset et Fasquelle.
- Jullien, F. (2017). *Une seconde vie. Commencer véritablement d'exister*. Éditions Grasset et Fasquelle.
- Liotard, J.-F. (1998). *Postmodernizm dla dzieci. Korespondencja 1982-1985* (J. Migasiński, tłum.). Fundacja Aletheia.
- Łebkowska, A. (2019). *Somatopoetyka – afekty – wyobrażenia. Literatura XX i XXI wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Łeńska-Bąk, K. i Sztandara, M. (red.). (2008). *Doświadczane, opisywane, symboliczne. Ciało w dyskursach kulturowych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Merleau-Ponty, M. (1996). *Widzialne i niewidzialne* (M. Kowalska, J. Migasiński, R. Lis i I. Lorenc, tłum.). Fundacja Aletheia.
- Merleau-Ponty, M. (2001). *Fenomenologia percepcji* (M. Kowalska i J. Migasiński, tłum.). Fundacja Aletheia.
- Migasiński, J. (2017). Wprowadzenie. W: J. Migasiński i M. Pokropski (red.), *Główne problemy współczesnej fenomenologii* (s. 25-43). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Nancy, J.-L. (1992). *Corpus. Métailité*.
- Ricoeur, P. (2005). *O sobie samym jako innym* (B. Chelstowski, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Schmitz, H. (2001). *Ciało, przestrzeń i uczucia* (B. Andrzejewski, tłum.). Oficyna Wydawnicza Garmond.
- Schmitz, H. (2015). *Nowa fenomenologia. Krótkie wprowadzenie* (A. Przyłębski, tłum.). Fundacja Aletheia.
- Shusterman, R. (2016). *Świadomość ciała. Dociekania z zakresu somaestetyki* (W. Małecki i S. Stanekiewicz, tłum.). Universitas.
- Szkudlarek, T. (2012). Tożsamość. W: M. Cackowska, L. Kopciwicz, M. Patalon, P. Stańczyk, K. Starego i T. Szkudlarek, *Dyskursywna konstrukcja podmiotu. Przyczynek do rekonstrukcji pedagogiki kultury* (s. 303-356). Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Szpakowska, M. (red.). (2008). *Antropologia ciała. Zagadnienia i wybór tekstów*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Walczak, A. (2021a). Ciało i cielesność – ku doświadcze(a)niu egzystencjalnemu. *Humaniora*, 35(3), 13-29.
- Walczak, A. (2021b). (Re)conceptualizing *difference* in the context of the acting subject's identity. *Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne*, 13(2), 88-108.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

***Images of the Body and Corporeality of Indigenous
Australians at the Dawn of the 21st Century (Based on Bruce
Chatwin's Perspective and Selected Films)***
***Obrazy ciała i cielesności rdzennych mieszkańców Australii
u progu XXI wieku (na podstawie spojrzenia Bruce'a Chatwina
i wybranych obrazów filmowych)***

ABSTRACT

RESEARCH OBJECTIVE: The research objective of this article is to examine what image of Indigenous Australians emerges from Bruce Chatwin's well-known novel *The Songlines* (1987/2008) and selected films produced at the turn of the twentieth and twenty-first centuries also dealing with Australian Aboriginal culture.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The analysis of the literary and cinematic work will be carried out here from an anthropological and postcolonial perspective, and is also part of a broadly defined somapoetics.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: In the first part, the author focuses on the way female and male characters are portrayed. In the second part, he analyses more complex portraits, those of artists, hunters, 'actors' and strong personalities, before concluding with the theme of death.

RESEARCH RESULTS: When analysed, Chatwin's novel appears to be a text with many omissions, presenting a selective image, marked by the author's ethnocentrism and his insufficiently insightful approach to cultural differences. Earlier films also fail to portray these in a credible way. Later films, however, not only deepen the understanding of historical and contemporary conditions, but also give the floor to representatives of this oldest culture in the world.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS AND RECOMMENDATIONS: The conclusions of the analysis of the material studied encourage a more critical reading of Chatwin's novel. They also point to films depicting Indigenous Australians in a way that is free of postcolonial context, their different sensibilities and corporeality.

→ **KEYWORDS:** AUSTRALIAN ABORIGINES, BRUCE CHATWIN, SONGLINES, FILMS ABOUT AUSTRALIA, POSTCOLONIAL CINEMA

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem naukowym artykułu jest zbadanie, jaki obraz rdzennych mieszkańców Australii wylania się ze znanej powieści Bruce Chatwina *Pieśni stworzenia* [*Songlines*] (1987/2008) oraz wybranych obrazów filmowych nakręconych na przełomie XX i XXI wieku, podejmujących tematykę kultury australijskich Aborygenów.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Analiza dzieła literackiego i filmowego zostanie tu przeprowadzona w perspektywie antropologicznej i postkolonialnej, wpisuje się również w szeroko pojętą somapoetykę.

PROCES WYWODU: W części pierwszej autor koncentruje się na sposobie przedstawiania postaci kobiecych i męskich. W części drugiej analizuje bardziej złożone portrety: artystów, myśliwych, „aktorów” oraz silnych osobowości, by zakończyć na motywie śmierci.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: W wyniku analizy powieści Chatwina jawi się jako tekst o wielu przemilczeniach, ukazujący obraz wybiórczy, naznaczony etnocentryzmem autora i jego nie dość wnikliwym podejściem do odmienności kulturowej. Wcześniejsze obrazy filmowe również nie ukazują ich wiarygodnego wizerunku. Późniejsze filmy nie tylko jednak pogłębiają rozumienie warunkowań historycznych i współczesnych, ale również udzielają głosu przedstawicielom tej najstarszej kultury świata.

WNIOSKI, INNOWACJE REKOMENDACJE: Wnioski z analizy badanego materiału zachęcają do bardziej krytycznej lektury powieści Chatwina. Wskazują również na filmowe obrazy ukazujące rdzennych Australijczyków w sposób wolny od kontekstu postkolonialnego, ich odmienną wrażliwość i cielesność.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** **ABORYGENI AUSTRALIJSCY, BRUCE CHATWIN, SONGLINES, FILMY O AUSTRALII, KINO POSTKOLONIALNE**

Introduction

“On the wall behind, there were pictures of the Queen and Duke of Edinburgh. Myrtle sucked her thumb and stared, bug-eyed, at the Queen’s diamonds” (Chatwin, 1988, p. 150) – this scene was supposed to have taken place at a police station in a small town in central Australia. Moments earlier, two women from one of the indigenous tribes had taken – though reluctantly – an oath on the Bible in order to apply for welfare. Myrtle was one of them. It was 1983 and Queen Elizabeth II had already been on the throne for nearly 31 years. The portrait that hung on the wall did not depict the recently deceased old lady in a hat, but a young monarch with her arms bare, wearing a crown and diamonds around her neck and arm. Dressed in a white gown girded with a navy blue sash, she proudly gazed into the space of the former colonial empire. All we know about Myrtle and her sister is what was recorded in Bruce Chatwin’s novel *The Songlines* published

in 1987: “two Aboriginal girls in dirty floral dresses” (1988, p. 149). Thirteen years earlier, Australian authorities had put a definitive end to the decades-long practice of forcibly removing half-breed children from Aboriginal families to adapt them to life in white civilization, which resulted in the so-called Stolen Generation. Practices so recent as selection on the basis of skin tone were evocatively portrayed in the 2002 Philip Noyce film *Rabbit-Proof Fence*. This well-known movie is one of a growing number of releases depicting Australian indigenous people that hit the screens in the late 20th and early 21st centuries. Of the many titles, it is especially worth noting those that best illustrate the shift in the depiction of Australian indigenous people: Nicolas Roeg’s (1971) *Walkabout*, Peter Weir’s (1977) *The Last Wave*, Rolf de Heer and Peter Djigirr’s (2006) *Ten Canoes*, and Warwick Thornton’s (2009) *Samson and Delilah*. These films are a sort of counterpoint to the famous novel by *Chatwin*, as they offer a complex picture of Australian natives in a period of rapid changes in their mental and living situation, at the same time shaping it and revealing it to the world.

The purpose of this article is to trace how literary and cinematic works construct the image of the corporeality of a people recovering from a period of colonialism, struggling with numerous problems, gaining their own autonomy and re-shaping their identity within Western and global civilization. Both literature and films take on a clear educational role, but most importantly, they shape perceptions of this community beyond Australia’s borders. They also provide interesting material for the study of cultural determinants in the perception of the body, which constitutes, within the somapoetics postulated by A. Łebkowska, a variant of the “opaque body,” i.e. one that loses “its obviousness and imperceptibility in many situations, especially in all varieties of otherness” (2011, p. 22). I will draw on literary and film studies to refer to anthropological issues of otherness in the context of the body as well as on postcolonial studies to show artistic strategies of depicting characters and, as a result, of creating their image, which is spread across the world through these works. Literature and film art have a very strong impact on the perception of the bodily difference of the Other.

Novel and film characters: a portrait of indigenous Australians

Chatwin’s novel, although it was written out of a desire to explore the mythology of indigenous peoples, yielded an interesting but also controversial picture of Australia’s late 20th century inhabitants. The writer set the novel in the period between the colonial era and multicultural policies, when the indigenous population, with the support of white activists, was gradually reclaiming their rights. For the most part, the native people lived between tribal life attempting to preserve their remarkably rich ceremonial tradition, and modernity with its benefits and curses. The writer had been interested in nomadism for years, which was the main motive for his two short trips to Australia. The latter, and also his best-known novel, has greatly popularized the mythology of the Australian Aborigines both among the white population of Australia itself and around the world. It has

also generated considerable debate: a particularly interesting debate emerged among journalists and scholars in 2017 on the occasion of the 30th anniversary of the publication of *The Songlines*. While there is no shortage of arguments in defense of the writer (Daley, 2017), the majority of voices from Australia are either moderately or highly critical (Cooke, 2017; Nicholls, 2019) and this criticism does not have to do with literary values, but with inaccuracies or even misrepresentations in the portrayal of life and aspects of the beliefs of native Australians. As Christine Nicholls concludes, "The book continues to mislead millions of people" (2019, p. 47). This researcher even makes accusations of implicit ethnocentrism and misogyny, but most of all she points to the writer's misguided strategy, and faults him for "taking intellectual shortcuts" (Nicholls, 2019, p. 24), by drawing knowledge about the beliefs of Australian Aborigines mainly from their white friends. She also charges him with a "staggering lack of self-reflexivity" (Nicholls, 2019, p. 29) and creating a false image of himself.

When analyzing his novel, we will be interested in his view of nomads, the majority of whom often, though not always, live in abject poverty on the fringes of civilization. The motif of death appears several times in the book, and we know from the writer's biography that, while in Australia for the second time, he was already aware of his fatal disease, AIDS.

The Songlines features a host of men and women, both white and black, that the narrator passes along the way, sketches with only a few words or portrays with longer descriptions, but these are almost never elaborate depictions. It would be interesting to look at all the characters, together with the white descendants of the colonizers, among whom we meet both people committed to helping the natives and those who call them "niggers" or "dirtbags." Some of them even believe that Aborigines have a differently structured urinary system and brain lobes (Chatwin, 1988, p. 136). However, our interest will be in the indigenous people of the continent.

A number of aboriginal characters also appear in films. A look at the nearly 40-year history of this subject in feature cinema shows a clear evolution: from native characters being evoked as an exotic and therefore mysterious counterbalance to the civilization of Australia's white inhabitants, as in 1970s and 1980s films, to their receiving more and more attention in films of the 21st century. In *Walkabout*, the protagonist is a boy who performs an initiation rite, and larger groups of black locals appear twice and only episodically, which highlights the gap between the two cultures of modern Australia. *The Last Wave* features several male "urban aborigines," who, as in the previous film, constitute an exotic and troublesome intrusion into the life of white Australia, their customs and impenetrable mystery being both intriguing and terrifying. In Weir's films, the camera often lingers on faces, accentuating an impenetrable calm that suggests a very different way of thinking. Black Australians become the main characters for the first time in *Rabbit-Proof Fence* but they are oppressed children. This is also the first film to address the issue of racially motivated segregation practices.

A radical change in optics is represented by *Ten Canoes*, a film showing the world of Australia before the invasion of Europeans with the fullest representation of indigenous

people, both men and women. This film marks a watershed moment for subject of indigenous people in cinema: white people do not appear in it at all, and the actors are amateurs, residents of one village, who communicate only in their tribal language. In the last film cited here, *Samson and Delilah*, the protagonists are a couple of young black Australians escaping from the squalor and poverty of the desert settlement, where they lived among their own people, to the city, where they lead a life on the margins of the white world.

In search of mythical antiquity: women's smiles and the "beauty" of hunting rituals

Interestingly, Chatwin pays almost no attention to any of the indigenous women, and usually focuses on a brief description of their dresses or other items of clothing, occasionally also remarking on their distinctive body features. For example, he describes the secretary of one of the novel's protagonists with a single sentence: "a pliant brown girl in a brown knitted dress" (Chatwin, 1988, p. 5). He only once remarks on an aspect of the local women's beauty: "His girlfriend sat at his feet. From time to time, she would stretch her lovely long neck across his thigh and he would reach out a finger and tickle her" (1988, p. 61) – this passage is about the dark-skinned former monk Dan Flynn, to whom we will return. Other descriptions point to the poor health and poor mental condition or poverty of the heroines. Most are extremely perfunctory, with rarely a few sentences:

"Nero's wife, it turned out, was the giantess I had watched playing poker. She was a good head taller than he, and about four times as wide. She was sitting behind her shelter, by the campfire, gnawing at a charred kangaroo ham. When Nero got into the car, their small son rushed after him, and did a high dive through the open window. The mother followed, weaving her kangaroo-bone bludgeon. She dragged the boy out by the hair and spat in his face (1988, p. 232).

For Nicholls, some of these descriptions are examples of Chatwin's "courteous misogyny," which betray a misunderstanding of the situation of people affected by colonialism (Nicholls, 2019, pp. 45-46). What is striking in these descriptions is the absence of faces. This can be read as an evasion: the writer not only kept silent about all the troublesome historical issues that led to such a dire situation, but he was also unable to describe the different type of beauty of local women. He was probably looking for in them what he once observed in the Nemad tribe in Mauritania, namely a smile (Chatwin, 1988, p. 146). This was thought to be an argument in support of his concept of nomadism as the best way of life for humans, which is also proof of his "tendency to overgeneralize" (Nicholls, 2019, p. 26). Chatwin had no intention of delving deeper into the lives of the inhabitants of the Australian desert, as his peer Jean-Marie Gustave Le Clézio did in his 1980 novel *The Desert*. As Monika Rogowska-Stangret remarks, this Nobel laureate was able to abandon his Eurocentrism, to show how the nomadism of the ancestors, the "nomadism of bodies," has been preserved in the children's bodies (2016, pp. 218-249).

A similar pattern as in Chatwin's novel can be observed in early films, and here too we witness an evolution: at first black women are shown only in snapshots (*Walkabout*, *The Last Wave*). The faces of girls and older women accompany the viewers throughout *Rabbit-Proof Fence*, but we see them in situations of danger and oppression. Only *Ten Canoes* introduces a new quality: portraits of women, often young and smiling. The protagonist of the last film under discussion is also likable. According to Nahirny, the dominant aesthetic category in *Samson and Delilah* is ugliness (2014, p. 48), but this refers mainly to naturalistic images of everyday life. In contrast, caring for her ailing grandmother and weathering life's misfortunes, the teenage Dalila symbolizes the persistence of the younger generation and the continuity of tradition.

Unlike the images of women, men in Chatwin's novel are portrayed in more elaborate descriptions. The novel is brimming with succinct sketches, bearing the hallmarks of caricature, which often uses stereotypes that refer to body weight and dress: "An obese, bearded Aboriginal sat scratching the bites on his belly, and had set a buttock on each of two bar-stools" (1988, p. 33); "He was a pale, skinny, impish-looking old man with a wispy beard and one eye clouded with trachoma. [...] He was so skinny he kept having to hitch up his pants" (1988, p. 97). As with his descriptions of women, Chatwin acts as if he is describing marginalized people without considering why their situation is so dire.

Most of the characters in Weir's film are characterized by an impenetrable static quality, though not all: passivity is a mask against the whites, which conceals secrets reserved for members of the tribe. The exception is the more dynamic male characters played by the well-known actor David Gulpilil: in *Walkabout* he plays a young man doing very well in the bush, and in *Rabbit-Proof Fence* he tracks down runaway children. They too are shown to be either exotic opposites to whites or corrupt representatives of a persecuted minority.

Inspired by past descriptions of the beauty of hunting, Chatwin longed to include a description of it in his novel. However, the narrator, when he went on a hunt with contemporary natives, had his illusions dispelled. The hunt was eventually successful, but the kangaroo that orphaned her babies turned out to be too old for cooking, and her body was left in the bush, as there was nothing to cut off the tail with. Car bumpers, a shotgun and a wrench were involved in her killing.

How different are the hunting scenes in *Walkabout* and especially in *Ten Canoes*? In both of these movies, blacks take a ritualistic approach to hunting. The first film, at times aesthetically over-the-top, accentuates the young man's prowess and efficiency and juxtaposes his actions with the mindless shooting of animals practiced by white hunters using firearms. This can be interpreted as nostalgia for the noble savage. The second film recreates the ceremonial building of dugouts and waterfront platforms necessary for hunting geese. There is no excessive estheticization, the film gives the impression of an ethnographic feature at times.

“Magnificent ugliness” and the secret of strong personalities

Chatwin has included portraits of two artists in his book, one of whom he pays more attention to. Winston Japurula, the most important painter in Cullen: “He was an ageing voluptuary, with rolls of fat spilling over his paint-spattered shorts and an immense down-curving mouth. His sons and grandsons bore the stamp of his magnificent ugliness” (Chatwin, 1988, p. 287). In the use of the phrase “magnificent ugliness” we see again how the writer finds it difficult to go beyond the Western mentality, beyond the prevailing aesthetic canon in the white world: Others are always looked at from a distance. The corporeality of the natives is probably so alien to him that only an appreciation of talent or strength of personality allows him to breach his silence and describe ugliness as “magnificent.”

A cinematic portrait of the artist appears in *Samson and Delilah* as the aforementioned grandmother of the titular Delilah also paints pictures in a distinctive pointillist style. Living in poverty, the infirm old woman turns out to be a practicing Christian, full of humor and friendly to the granddaughter who takes care of her. The Western canon of beauty is breached here precisely because of the fondness with which this ailing and poor old woman is portrayed. Her poor attire and wrinkled face are not off-putting.

Returning to *The Songlines*, this “magnificent ugliness” is a formula that relates to many other descriptions, and most appropriately reflects the narrator’s feelings about selected natives. Indeed, there are some characters whose personality he is genuinely intrigued by. One of these was Alan of the Kaititj tribe, whom he describes mainly through his majestic features, contrasting with his tattered clothes (Chatwin, 1988, p. 106). Another was the aforementioned Dan Flynn, the first Aboriginal clergyman to join a mission, who eventually left the monastery and became an influential advocate for his tribesmen. But even in his portrayal of Flynn, Chatwin resorts to aestheticizing procedures, leaving out the description of his face, drawing attention rather to his original behavior (Chatwin, 1988, p. 61).

Titus of the Pintupi tribe, who is well educated in a Lutheran mission and speaks several languages, living simultaneously in two worlds, the civilized one and the desert one, is an equally charismatic character. The writer indulges in a more detailed description of the face here, betraying great writing skills:

He amazed me by his ugliness: the spread of his nose, the wens that covered his forehead; the fleshy, down-hanging lip, and eyes that were hooded by the folds of his eyelids. But what a face! You never saw a face of such mobility and character. Every scrap of it was in a state of perpetual animation (Chatwin, 1988, pp. 317-318).

To his surprise, the narrator noticed a stack of books topped by a copy of *Thus Spake Zarathustra* on Titus’s table (Chatwin, 1988, p. 319).

As already mentioned, filmmakers also liked to pause the camera on the more prominent male characters. On two occasions, young boys become the main characters. In *Walkabout* there is excessive estheticization of some shots, such as the image of a young man leaning on a javelin against the sky shimmering with the colors of the setting sun,

or scenes of a mating dance with erotic overtones. In *Samson and Delilah*, on the other hand, the title male character is a sensitive mute growing up in poverty, permanently high on gasoline fumes: with his tousled hair, he arouses sympathy, but also horror at his predicament.

However, filmmakers especially bring out the unique beauty of the faces of elderly men, often with a thick beard. Such portraits in *The Last Wave* appeal to the stereotype of the old man: a wise man endowed with mysterious wisdom, inaccessible to strangers. In *Ten Canoes*, all the characters are depicted without excessive mystery, in situations natural to them: conversation, hunting, fighting or death. Only here the natives have different tempers and express a whole range of emotions, and more often than not, laughter: the stereotype has been broken.

Chatwin's novel also features natural-born actors: one of them is Alan's nephew (1988, p. 108). He was able to play the role of the mythical Lizard Ancestor brilliantly. Another was the "showman" from the Pintupi tribe, speaking with a distinct American accent, Joshua Wayne. While narrating one of the mythical songs, "Joshua stuck his tongue in and out like a lizard's and, twisting his fingers into claws, dug them crabwise into the sand to imitate the perenty's walk" (1988, p. 171). We can see here again Chatwin's preference: he is not so much interested in otherness, as he appreciates what he knows and values: people endowed with genuine talent.

The ritual behavior of one of the main characters of the *Ten Canoes* has a distinct theatrical quality. Stabbed with a spear by a member of a foreign tribe, he performs a ritual preparing him for death the next day. This scene and the subsequent lamentation and ceremonies around the deceased are a clear breach in the esthetics of the film, which was shot in ethnographic style. Thanks to the play with light and color, the whole rite acquires a quality of mystery, suggesting the deep spiritual substratum of Australian aboriginal culture, which is emphasized even by the shots of the dead body.

We can perceive a mythical substrate in what propelled Chatwin on his journey: in his *idée fixe*. He looked not so much for beauty among the Australian natives as for the life in myth, which could be expressed in the laughter characteristic of the nomads, as he believed. He sought out this natural laughter in spite of cultural differences, and not infrequently found it among the uprooted nomads living on the margins of civilization. One can risk the claim that in his book he demythologized his characters, while mythologizing the figure of the narrator-traveler, bearing the same name as him. In his essay on nomadic life, he evoked the example of the Bushmen, whose children never cry and are among the happiest children in the world (Chatwin, 2011, p. 55), and treated the laughter of a Nematic, deaf-mute old woman as "a message from the Golden Age" (Chatwin, 1988, p. 148). One can perceive a distinct Russophile trait in these words, resonating with anthropologist Vigdis Broch-Due's opinion on Africa of the romantic vision of the shepherd-nomad as a noble savage among the colonizers (after Rogowska-Stangret, 2016, p. 236). Perhaps this laughter was meant to be some sort of antidote to his own impending death. Indeed, Chatwin ends his novel with an image of three old men belonging to one of the Australian tribes:

They were almost skeletons. Their beards and hair had gone. [...] When they heard who Limpy was, all three smiled, spontaneously, the same toothless grin. [...] Yes. They were all right. They knew where they were going, smiling at death in the shade of a ghost-gum (Chatwin, 1988, pp. 325).

Conclusion

The Songlines evokes a picture of Australia's indigenous peoples that is superficial and full of silences, often concerning the corporeality of its characters. Chatwin does not use the method of participant observation: he does not penetrate into the world of an alien culture, he does not follow Husserl's postulate of *epoché*, which requires the suspension of the temptation to take things for granted (Dalsgård, 2018, pp. 161-165). He also completely ignores the question of his own corporeality: no transformation takes place in him. He remains Eurocentric, immersed in his own ideas, which are a distant legacy of the colonial era. This is probably a product of the British mentality that shaped him and the complicated personality of a bisexual who joined the Orthodox Church at the end of his life, his personal tastes and preferences as an aesthete and a globetrotter. One has to give the writer credit for being unbiased in his subjectivism. The evocative picture he has created has inspired many people from all over the world for more than 30 years. However, it is worth reading his novel critically.

Nor do films provide a complete picture of the life of Indigenous Australians during this important period. Although filmed in different styles, viewed chronologically, they show a clear evolution: from the creation of exotic beauty and mystery alien to Western civilization in the spirit of Russoism assimilated by the counterculture current in *Walk-about*, through the gradual foregrounding of the characters of Australian indigenous people measuring themselves against post-colonial challenges in *Samson and Delilah*, or portrayed as close as possible to the authenticity of their culture from an era not yet affected by destructive contact with Europeans in *Ten Canoes*. The last two titles bring another quality: they try to touch on a peculiar sensibility that can be seen as primordial to corporeality (Walczak, 2021, p. 24): the sensibility of the Other, escaping colonial oppression or postcolonial poverty.

Despite its many weaknesses, Chatwin's novel has gained global reach. As anthropologist P. Vaarzon-Morel said, perhaps Bruce has fallen victim to what we have come to understand about ourselves since then (quoted by Cooke, 2017). It is worth reading his novel today, while deepening one's knowledge of the historical aspects and contemporary circumstances of its characters' lives. Film makers can complement and deepen our understanding of this intriguing community: they teach us to see the world through the eyes of the indigenous inhabitants of the Australian continent. Indeed, more and more often we can hear their voice directly; for example, in the poems of contemporary poet Mudrooroo. His piece *Reincarnation* tellingly reveals the problem with accepting one's own "transparent" body: "suits and ties today cover the emptiness / of our souls, wandering in uncertainty / about what the new year or that next one will bring us" (2001, p. 34).

BIBLIOGRAPHY

- Chatwin, B. (1988). *The Songlines*. Pan Books.
- Chatwin, B. (2011). Świat nomadów [It's a nomad nomad world] (A. Pokojska, (Trans.). *Zeszyty Literackie*, 2(114), 53-58.
- Cooke, R. (2017, August). *The crankhandle of history*. The Monthly. <https://www.themonthly.com.au/issue/2017/september/1504188000/richard-cooke/crankhandle-history#mtr>
- Daley, P. (2017, October 15). Travel and endless talk connected me to details Chatwin's Songlines missed. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/australia-news/postcolonial-blog/2017/oct/16/travel-and-endless-talk-connected-me-to-details-chatwins-songlines-missed>
- Dalsgård, A.L. (2018) Nogami na ziemi. Rola ciała w etnografii przedtekstowej (E. Klekot, Trans.). *Teksty Drugie*, 1, 154-172.
- Heer, R. de & Djigirr, P. (Directors.). (2006). *Ten Canoes* [Film]. Adelaide Film Festival.
- Le Clézio, J.-M.G. (1980). *Désert*. Gallimard.
- Łebkowska, A. (2011). Jak ucieleśnić ciało: o jednym z dylematów somatopoetyki. *Teksty Drugie*, 4, 11-27.
- Mudrooroo (2001). Reinkarnacja (L. Amber, Trans.). In L. Amber (Ed.), *Billabong. Poezja australijska* (pp. 33-34). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Nahirny, R. (2014). Wobec tajemnicy. Czas snu w kinie postkolonialnej Australii. In I. Topp, P.J. Ferreński & R. Nahirny (Eds.), *Sny w kulturze: szkice dedykowane Profesorowi Stefanowi Bednarkowi* (pp. 41-49). Wydawnictwo "Korporacja Polonia". https://www.academia.edu/9950403/Wobec_tajemnicy_Czas_Snu_w_kinie_postkolonialnej_Australii
- Nicholls, Ch. (2019). A wild roguery: Bruce Chatwin's The Songlines reconsidered. *Text Matters*, 9. <https://doi.org/10.18778/2083-2931.09.02>
- Noyce, Ph. (Director). (2002). *Rabbit-Proof Fence* [Film]. Australian Film Commission.
- Roeg, N. (Director). (1971). *Walkabout* [Film]. 20th Century Fox.
- Rogowska-Stangret, M. (2016). *Ciało – poza Innością i Tożsamością. Trzy figury ciała w filozofii współczesnej*. Fundacja Terytoria Książki.
- Thornton, W. (Director.). (2009). *Samson and Delilah* [Film]. CAAMA Productions.
- Walczak, A. (2021). Ciało i cielesność – ku doświadcze(a)niu egzystencjalnemu. *Humaniora. Czasopismo Internetowe*, 3(35), 13-29. <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/h/article/view/29594>
- Weir, P. (Director). (1977). *The Last Wave* [Film]. Australian Film Commission, Ayer Productions.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

***Ciało naznaczone biograficznie –
ślady, świadectwa i transgresje***
***Body Marked Biographically –
Traces, Testimonies and Transgressions***

ABSTRACT

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of the analyses undertaken in the article is to show how the transformations concerning the body, both resulting from the intentional actions of the subject and unintentional processes are inscribed in the biography of the individual.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The most important research is as follows: in what situations related to the change within the body caused by a consciously made decision or random interference does the body becomes a tool of biographical memory and what kind of identity transformations does these processes? The applied research method is the analysis of selected theoretical positions and the effects of own research work.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The body-spirit opposition, in relation to undertaken considerations doesn't have sufficient justification. The body, which is an intimate space, is also a 'product' of culture. Actions leading to changes concerning the body (intentional) and processes resulting in its change (unintentional) also involve the subjectivity of the individual; in consequence, its identity is modified. These changes take place at various levels of depth, taking the form of traces, testimonies and transgressions.

RESEARCH RESULTS: In the context of undertaken the most important considerations regarding the biographical marking of the body seem to be those which are related to the trajectory made by the subject in connection with the circumstances in his biography. The trajectory, which is a longer process of coming to terms with change, often divides the biography of the subject into the period 'before' and 'after' the change. What change turns out to be in the broader biographical plan depends among the others on the level of agency and reflexivity of the subject.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS AND RECOMMENDATIONS: The relationships between the transformations of the body and the identity of the subject can take the form of a trace, testimony, or transformation that leads to transgression.

→ **KEYWORDS:** **BIOGRAPHY, BODY, STIGMATIZING, TRANSFORMATION, IDENTITY**

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem analiz podjętych w artykule jest ukazanie, w jaki sposób przemiany dotyczące ciała zarówno wynikłe z intencjonalnych, jak i nieintencjonalnych (np. losowych) działań podmiotu wpisują się w jego biografię.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Najważniejsze pytanie badawcze brzmi: w jakich sytuacjach związanych ze zmianą w obrębie ciała wywołaną świadomie podjętą decyzją czy spowodowaną losową ingerencją staje się ono narzędziem biograficznej pamięci i jakiego rodzaju przemiany tożsamości podmiotu tym procesom towarzyszą? Przyjętą metodą badawczą jest analiza wybranych stanowisk teoretycznych oraz efektów własnych prac badawczych.

PROCES WYWODU: Opozycja cielesny–duchowy w odniesieniu do rozważań o biografii podmiotu i jego tożsamości nie ma wystarczającego uzasadnienia. Ciało stanowiące prywatną, intymną przestrzeń jest także produktem kultury. W działania prowadzące do zmian dotyczących ciała (intencjonalne) i w procesy skutkujące jego zmianą (nieintencjonalne) zaangażowana jest także podmiotowość jednostki, w czego konsekwencji modyfikowana jest jej tożsamość. Zmiany tejsze odbywają się na różnym poziomie głębokości, przybierając formę śladów, świadectw i transgresji.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Najistotniejsze w kontekście podjętych rozważań dotyczących biograficznego naznaczenia ciała wydają się te, które wiążą się z przebytą przez podmiot trajektorią w związku z zaistniałymi okolicznościami w jego biografii. Trajektorja, stanowiąca dłuższy proces godzenia się ze zmianą, często dzieli biografię podmiotu na okres „przed” i „po” zmianie. To, czym zmiana okazuje się w szerszym planie biograficznym, uzależnione jest m.in. od poziomu sprawczości i refleksyjności podmiotu.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Związki między przemianami ciała a tożsamością podmiotu mogą przybierać formę śladu, świadectwa i prowadzić do transgresji.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** **BIOGRAFIA, CIAŁO, NAZNACZENIE, PRZEMIANA, TOŻSAMOŚĆ**

Wprowadzenie

U podstaw podjętych rozważań na temat miejsca, jakie ciało zajmuje w biografii człowieka i ich wzajemnych współoddziaływań leży założenie, że ciało i cielesność związane są z jego duchowością, zatem dychotomia cielesny–duchowy wydaje się sztuczna i nie do końca uzasadniona. Jak wskazuje P. Błajet, ciało jest jednym z poziomów świadomości, niedającym się oddzielić od duszy – stanowi zatem o naszej podmiotowości w sensie esencjonalnym (2006). Podobny pogląd wyraża A.M. Krąpiec, zauważając, że dusza pozostaje w integralnym związku z ciałem, jest bowiem czynnikiem je organizującym, formującym z dostarczanej jej materii. Można zatem – w pewnym uproszczeniu – powiedzieć, że nawiguje ludzkim istnieniem, zarazem wyrażając się poprzez ciało (Krąpiec,

2000, s. 107-111). Używając zatem określeń takich jak „cielesność” czy „duchowość”, możemy podkreślić dominantę jednego z dwóch składników osoby na poziomie odczuć, wrażeń, ale nie ich całkowitą rozłączność.

Kolejne stanowisko, wokół którego będą toczyć się rozważania, zakłada, że ciało – stanowiące prywatną, intymną przestrzeń każdego człowieka – jest także produktem kultury, nosi w sobie ślady jej ewolucji. W myśl tego założenia to, co dzieje się z ciałem (w ciele?), jest efektem różnego rodzaju przemian, za którymi stoją różne motywy, decyzje i niezależne od człowieka procesy. Nie można bowiem sytuacji losowych (wypadek, poważna choroba) stawiać w jednym rzędzie z naturalnymi czynnikami (np. cięża), których wpływu doświadcza ciało, a tych z kolei ze sposobem, w jaki na jego ciągłość, kondycję i wygląd wpływają moda czy kult doskonałości cielesnej.

Wreszcie trzecia kwestia istotna dla podjętych rozważań: w działania (intencjonalne) czy procesy (nieintencjonalne) dotyczące zmian w wyglądzie zewnętrznym obejmującym ciało zaangażowana jest podmiotowość człowieka – zmianie zatem ulega nie tylko samo ciało, ale przede wszystkim modyfikowana jest tożsamość jego właściciela. Poczucie spójności podmiotu z ciałem jest tym silniejsze, im pełniej potrafi on rozwinąć refleksję na temat własnej cielesności, werbalizując własne doświadczenia cielesne na podstawie zintegrowanych komunikatów, składających się na wiedzę o ciele, płynących z wewnątrz (doświadczenie zmysłowe), ale i z zewnątrz (doświadczenie poznawcze). Integrowanie tej wiedzy, uwrażliwienie na jej złożoność jest jednym z celów edukacji humanistycznej (Kubiak-Jabłońska, 2014, s. 70).

Celem rozważań podjętych w artykule jest ukazanie, w jaki sposób przemiany dotyczące ciała, zarówno wynikiem z intencjonalnych działań podmiotu, jak i nieintencjonalnych procesów czy okoliczności, wpisują się w jego biografię.

Zmiana w ciele – wymiar estetyczny i losowy

Decyzja o doskonaleniu własnego ciała, podobnie jak jego przemiany wywołane sytuacjami losowymi mogą dotyczyć naszej tożsamości na różnym poziomie głębokości i wywoływać rozmaite skutki w odniesieniu do naszej podmiotowości rozumianej jako sprawczość, ale i jako bycie autorem własnej biografii (Beck, 2002).

W decyzji o doskonaleniu swojego ciała, poddawaniu go zabiegom upiększającym jako odpowiedzi na modę czy kult estetyzowania, a przede wszystkim presję otoczenia społecznego, wyrażającą się powszechnością stosowania tychże, można upatrywać zacieśniania relacji ze społeczeństwem, odpowiedzi na jego oczekiwania jako jednego z porządków rzeczywistości, w jakich funkcjonujemy i które współtworzą naszą tożsamość. Uczestnicząc w życiu społecznym, zauważamy, że każdy z nas jest podmiotem działania, ale są działania, które z podmiotowością nie mają nic wspólnego (Archer, za: Leonarska, 2015).

Życzenie, by poprzez korektę i zabiegi chirurgii estetycznej swoje ciało upodobnić do kogoś innego, trudno potraktować jako przejaw rozwiniętej podmiotowości czy refleksyjności. Nie ma ono wiele wspólnego z byciem autorem własnej biografii, które

w koncepcji U. Becka (2002) opisywane jest jako bycie samorefleksywnym, wierzącym w swoje możliwości, wywieranie wpływu na własne życie – w opozycji do bycia „konsumentem” otaczającej rzeczywistości, a nadto wytyczanie sobie celów związanych z podejmowaniem istotnych decyzji biograficznych (studia, praca, miejsce zamieszkania, założenie rodziny etc.).

Z kolei to, co przynosi los, nierzadko powoduje, że tracimy kontrolę nad ciałem i tym, jak się ono zmienia. Przykładem takiej sytuacji są wypadki, w których tracimy kończyny czy doznajemy poważnych obrażeń, kończących się częściową lub całkowitą utratą sprawności czy mobilności, ale też poważne choroby, których leczenie prowadzi do amputacji chorych organów, wypadania włosów czy brwi (większość nowotworów), a w niektórych przypadkach do długotrwałego pogorszenia kondycji ciała (np. COVID-19). Choć naukowo udowodniono, że pewna liczba przypadków zachorowania na nowotwory czy na COVID-19 nie jest do końca uwarunkowana losowo, są bowiem szeroko dostępne formy ich profilaktyki, jednak wiele zależy tutaj od indywidualnych uwarunkowań: lokalnej dostępności okresowych badań, naszego światopoglądu, tego, jak dysponujemy czasem i czy w wolnej chwili odwiedzamy lekarzy, czy po prostu odpoczywamy, wreszcie od tego, jak wysoko sytuujemy zdrowie w hierarchii naszych wartości.

Innego rodzaju sytuacjami niż powyżej opisywane są takie, w których zmiany wyglądu czy kondycji ciała pojawiają się w wyniku świadomie podjętej decyzji, tu dodatkowym kryterium ich rozróżnienia poza opozycją sytuacja losowa–świadomy wybór jest odwracalność zaistniałych zmian. Przykładem odwracalnych zmian jest ciąża, zazwyczaj związana ze znacznym wzrostem wagi i zmianą proporcji kobiecej sylwetki, bywa że i z przejściowym pogorszeniem sprawności i samopoczucia. Na drugim krańcu kontinuum umieścić należy zmiany (zazwyczaj nieodwracalne) wywołane decyzją podmiotu o ich wywołaniu – wymienić tutaj należy operacje plastyczne, mające na celu zarówno korygowanie, jak i estetyzowanie wyglądu zewnętrznego, a także somatyzacje – zakładanie kolczyków czy wykonywanie tatuaży.

Uznawana pierwotnie za ich przejaw strategia oporu czy identyfikacji z grupami subkulturowymi bywa w istocie odpowiedzią na kulturowe wyzwania lub przejawem mody. Niejednokrotnie trudno jednoznacznie odpowiedzieć, czy somatyzowanie własnej tożsamości prowadzi do uatrakcyjnienia wyglądu, czy wręcz przeciwnie, zależy to od ilości, rozległości i sposobów ekspozycji zmian, a także od przyjętych przez „nosciciela” (kolczyków, tatuaży) i obserwatorów kryteriów piękna/atrakcyjności. Podobna sytuacja dotyczy stosowania zabiegów chirurgii estetycznej, które z założenia powinny przywracać/nadawać atrakcyjny wygląd osobie, która się im poddała, nierzadko jednak okazuje się, że „orli”, niepasujący do rysów twarzy nos, wyeksponowane kości policzkowe, naciągnięta na twarzy skóra czy wypełnione kwasem hialuronowym czy kolagenem usta – zamiast zdobić – szpecą. Decyzje o poddaniu się zabiegom chirurgii estetycznej są zazwyczaj efektem nacisków kulturowych, presji środowiska, nierzadko wręcz imperatywu działania prowadzącego do zmiany wyglądu. Chodzi tu tyleż o modę i popularność tego rodzaju zabiegów w otoczeniu, jak i o subiektywne przekonanie, że takie interwencje dodają urody. Czy tak jest rzeczywiście? Z pewnością zależy to od umiejętności

wykonującego zabieg, zdolności klaryfikowania charakteru zmiany, do jakiej będzie on prowadził, ale też od przyjętych kryteriów atrakcyjności. Można zaobserwować, że wprowadzanie zmian w swoim wyglądzie spowodowane chęcią jego udoskonalenia uzależnia – nie brakuje osób, które poddają się zabiegom estetyzującym (?) z dużą regularnością, zatem nie chodzi tutaj o dokonanie korekty wyglądu określonej części ciała, lecz o realizację pewnej jego wizji, nierzadko mocno oddalonej od faktycznego stanu rzeczy. Zwolennicy wprowadzenia tychże zmian zapytają zapewne: czy to coś złego? Odpowiedź zależy od przyjętej perspektywy – będzie ona przecząca z medycznego czy prawnego punktu widzenia, jednak jeśli o wyrażenie stanowiska poproszony zostanie pedagog czy psycholog z dużym prawdopodobieństwem wskaże na istotne kwestie dotyczące świadomości znaczenia dokonywanych zmian, zada pytania, których raczej nie postawi specjalista medycyny estetycznej: Czy wiesz, po co zmieniasz swoje ciało? Czy masz świadomość, że to, co w istocie chcesz zmienić, nie zależy tylko od zmiany na poziomie somatycznym? Czy też: Dlaczego uważasz, że tego rodzaju zmiany uczynią cię szczęśliwszym/a, pomogą ci w osiągnięciu życiowych celów?

Ciało wobec przemian kultury

Doskonalenie ciała, które traktuje się jako „wizytówkę” siebie, podyktowane kulturową presją może prowadzić do odcieleśnienia, czyli sytuacji, w której wymiar cielesny i duchowy naszego „ja” są słabo zintegrowane. W wyniku przyjęcia takiej perspektywy dokonywane w ciele zmiany stają się głównym twórczym tożsamości podmiotu.

Na uwagę zasługuje również sytuacja osób, u których dążenie do wprowadzenia zmian w wyglądzie zewnętrznym wynika z przyjęcia pewnego stylu życia. W jakim stopniu jednak chodzi tu o kwestie aksjologiczne (ekologia, religie Wschodu), a w jakim o dążenie do tego, by ciało wyglądało tak, jak wskazuje moda, lub pozwoliło upodobnić się do kogoś, kto jest wzorem (idolem?), pozostaje kwestią indywidualną i dyskusyjną. Mowa tutaj o zmianach stylu życia skoncentrowanych na:

- odżywianiu, a właściwie wykluczaniu z diety produktów przetworzonych czy pochodzenia zwierzęcego (ortoreksja, wegetarianizm);
- rozwijaniu muskulatury i dążeniu do przyrostu masy mięśniowej poprzez ćwiczenia na siłowni, ale też wstrzykiwanie w mięśnie substancji powiększających ich objętość i zażywania w tym celu sterydów (bigoreksja);
- dążeniu do zmiany koloru skóry poprzez jej rozjaśnianie lub przeciwnie – stosowanie zabiegów przyciemniających z opalaniem w solarium i wcieraniem określonych barwników na czele (melanoreksja, tanoreksja) (m.in. Karkowska i Skalski, 2010).

Dyktowane przez przemiany kulturowe kategorie dotyczące oceny wyglądu, takie jak: estetyka, smukłość, młodość i sprawność ciała zaprzeczają jego integralnym, naturalnym, biograficznym cykлом, podczas których zmienia się nasz wygląd: z wiekiem na twarzy przybywa zmarszczek, będących świadectwem przeżytych doświadczeń, skóra nie jest już tak elastyczna i napięta, mięśnie i kości stają się podatniejsze na urazy, siwieją włosy,

zwalnia tempo przemiany materii, co nierzadko prowadzi do wzrostu wagi. A przecież, jak pisał J. Tischner, ciało towarzyszy nam od narodzin do śmierci (1995, s. 76) i pomiędzy nimi są: dzieciństwo, młodość i starość – są więc „pierwsze razy”, wzloty i upadki, radość i rozpacz, zdrowie i choroba, które pozostawiają ślady. Dlaczego mielibyśmy owym śladom zaprzeczać? Być może powinniśmy, wychowując, zwrócić uwagę, że obecnie szybkość, z jaką zmieniają się wzorce urody, atrakcyjności staje się powodem, dla którego warto najpierw dokonać krytycznego oglądu rzeczywistości, nie tylko ciała. Kolejność, w jakiej to czynimy, sposób, w jaki postrzegamy własne ciało, wskazuje, w jakim stopniu jest ono integralną częścią psycho-fizyczno-duchowej całości, jaką jest każdy z nas. Jeśli uznamy je za coś odrębnego, byt niższy od umysłu, będziemy w stanie działać nie „ze” swoim ciałem, ale „na” swoim ciełe (Kubiak-Jabłońska, 2014), co w krótkiej perspektywie czasowej może przynosić zadowalające rezultaty, być miarą sukcesu, legitymizować naszą sprawczość, w dłuższej jednak prowadzić do zaburzeń percepcji i sygnałów z niego płynących i tym samym pogarszać funkcjonowanie człowieka. Przykładem takiej sytuacji są choroby somatyczne będące efektem nieracjonalnego odżywiania, wyczynowo uprawianego sportu, nałogów czy niehigienicznego trybu życia.

Ciało – plany biograficzne i tożsamość

Jak się wydaje, zmiany odwracalne nie są biograficznie utrwalane. W pewnych sytuacjach mogą co prawda wiązać się z naznaczaniem czy stanowić rodzaj rytuału przejścia (np. somatyzacje miewają funkcje potwierdzenia przynależności do jakiejś subkultury), z zasady jednak reprezentują najpłytszy poziom zmiany wywołany modą, chęcią naśladowania kulturowych trendów, poprawienia urody, czasem dążeniem do swoiście rozumianej doskonałości. W indywidualnym postrzeganiu własnego ciała staje się ono lepsze, doskonalsze, co nierzadko skutkuje podwyższeniem samooceny. Bywa jednak i tak, że jego obraz wcale się nie stabilizuje, a samoocena nadal pozostaje podatna na wahania wynikające z różnorodnych czynników: reakcji otoczenia na dokonane zmiany, perfekcjonistycznych dążeń samego podmiotu czy zrozumienia, że „poprawki” wyglądu nie gwarantują powodzenia w innych sferach życia. Prowadząc badania dotyczące motywów decyzji o zmianie (wyglądu) ciała i oceny jej społecznych efektów, warto przyjąć za punkt odniesienia, zgodnie z paradygmatem interpretatywnym, zasadę współczynnika humanistycznego, pozwalającą za kluczowe uznać stanowisko i odczucia badanych. W procesie konstruowania tożsamości zmianom tego rodzaju towarzyszy tożsamość rozproszona, związana zazwyczaj z brakiem stabilnych, jednoznacznie wskazujących kierunek działania wzorców, swego rodzaju zamętem aksjologicznym i „przymierzaniem” ról społecznych, a co za tym idzie różnorodnych obrazów samego siebie (Erikson, 2004). Zmiany dotyczące fizyczności jedynie za nimi podążają, a w ujęciu biograficznym określane mogą być jako ślady. Śladem jest wszystko to, co manifestuje się poprzez ciało, modyfikacje jego wyglądu, co jednak nie oddziałuje tak silnie na konstruowanie tożsamości, by dzielić biografie podmiotu na czas przed zmianą i po niej.

Nieco głębszy poziom reprezentują zmiany, które wynikają z sytuacji losowej, wypadku czy choroby, bywają efektem prób przywrócenia zdrowia czy ratowania życia (amputacje, utrata organów zmysłów), nie są zatem związane z działaniem podmiotu mającym na celu ich wywołanie. Często zmiany te związane są ze stygmatyzowaniem w rozumieniu goffmanowskim (Chan, b.d.) – osoba chora czy nie w pełni sprawna jest w wymiarze społecznym często w sposób nieuzasadniony uznawana za odmienną od reszty ludzi i w związku z tym etykietowana. Istotne, że etykieta stanowi jedynie biurokratyczne narzędzie porządkowania rzeczywistości, nie jest próbą zrozumienia realiów funkcjonowania stygmatyzowanej osoby ani mechanizmów konstruowania tożsamości przez nią. Zmiana, o której mowa, jest zazwyczaj elementem trajektorii (Schütze, 1997). Efekty trajektorii mogą obejmować zaprzeczenie, wycofanie, ale także częściową lub całkowitą akceptację zmienionego w nieodwracalny sposób ciała. Reakcje podmiotu wobec zaistniałej transformacji, której źródłem jest ciało, rozpatrywać można także jako stadia pogłębiającej się świadomości zmiany (Melosik, 1989). W pierwszym stadium podmiot doświadcza traumy, która jest istotą trajektorii, nie dowierza temu, co się stało, jest zdziwiony i porażony zaistniałą sytuacją. W kolejnym stadium zmiana zazwyczaj jest odrzucana, traktowana jako stygmat. Doświadczający jej czuje się i postrzega siebie jako kogoś gorszego, innego od reszty ludzi, posługuje się (auto)stereotypizacją i (auto)etykietowaniem, wyrażając przekonanie, że zmiana czegoś go pozbawiła, coś mu w wymiarze biograficznym utrudni lub uniemożliwi. Nie czuje się gotowy do stawienia czoła nowej sytuacji. W stadium trzecim sprawczość i refleksyjność podmiotu prowadzi do odbudowania potencjału rozwojowego, pojawiają się próby uzasadniania sensu zmiany, eksplorowanie jej znaczenia. Wreszcie w stadium czwartym, ostatnim, można mówić o stopniowym uprawomocnieniu zmiany, traktowaniu jej jako początek nowego etapu w biografii. Zmiana staje się nie przeszkodą czy etykietą, a zasobem, czymś, co pozwala więcej widzieć i rozumieć. Sposób, w jaki podmiot odnosi się do zaistniałych zmian, zależy zatem od wspomnianego wcześniej poziomu sprawczości, refleksyjności, a także zdolności adaptacyjnych. Niezwykle istotną rolę odgrywa charakter autonarracji: proaktywny lub defensywny, a w zasadzie przewaga jednego z nich (Trzebiński, 2001). Opisują one percypowany i wyobrażony przez podmiot rzeczywisty i przyszły stan rzeczy, w tym kierunek, ku któremu zmierza jego życie wraz z możliwościami realizacji postawionych sobie celów, wytyczaniem planów. Posługując się autonarracjami proaktywnymi, podmiot akceptuje zmiany, szuka nowych pomysłów, jeśli stare się wyczerpały, stawia czoła wyzwaniom, wyraża gotowość działania, koncentrując się na realizacji celów i biorąc odpowiedzialność za to, co postanowił i co czyni.

Z kolei autonarracje defensywne są wyrazem fatalistycznych przekonań o rzeczywistości i samym sobie, ich autor oddaje inicjatywę innym, szybko się wycofuje, nie podejmuje wyzwań, eksponuje wewnętrzne i zewnętrzne ograniczenia, a przede wszystkim boi się zmian, dlatego mało prawdopodobne jest, by zmiany w ciele osoby posługującej się tym typem autonarracji wynikały ze świadomie podjętej decyzji i podyktowane były wewnętrzną potrzebą transformacji czy modyfikacji.

Zmiany w obrębie ciała na tym poziomie ze względu na swoją nieodwracalność, jak i na losowy charakter, a także duży potencjał transformatywny w odniesieniu do konstruowania tożsamości kojarzone są ze świadectwem, swoistym potwierdzeniem, symbolem wydarzenia/losowej sytuacji – najczęściej wypadku czy przebytej choroby.

Jak pisze E.A. Kos, na podstawie rekonstrukcji struktur procesowych znanych z koncepcji F. Schützego możemy zidentyfikować wzory indywidualnych doświadczeń biograficznych podmiotu (Kos, 2017, s. 101-116). Zmiany w obrębie ciała manifestujące się jako ślady, a więc wynikłe z decyzji podmiotu, wydają się najpełniej towarzyszyć realizacji wzorców instytucjonalnych, które można tutaj postrzegać jako dążenie do spełnienia społecznych oczekiwań, nierzadko związanych z płcią czy zajmowanym stanowiskiem. Z kolei trajektorie i wyłaniające się z nich biograficzne plany działania zaobserwować można wtedy, kiedy mamy do czynienia ze świadectwem, czyli rodzajem zmiany związanej z działaniem okoliczności losowych, niezaplanowanej i niepożądanego przez podmiot. Trajektoriami jest z cierpieniem, utratą kontroli nad swoim życiem i możliwości działania – jej przejawy można dostrzec w biografjach osób, które przeżyły amputację, poddały się poważnej operacji związanej z usunięciem zaatakowanych przez chorobę organów (np. mastektomia), w wyniku czego doszło do długotrwałej rekonwalescencji czy ograniczenia sprawności/mobilności. Dopiero po zakończeniu trajektorii uwalnia się potencjał, wiodący do biograficznego planu działania jednostki dotkniętej zmianą o charakterze świadectwa. Bywa on poprzedzony dezorientacją, naprzemiennymi okresami nadziei i niepokoju. Im bardziej precyzyjny plan biograficzny formułuje podmiot, tym wyższa świadomość celu i sensu podejmowanych działań kompensacyjnych, a co za tym idzie wyższy poziom podmiotowości i refleksyjności. Z kolei plany „niedomknięte”, elastyczne, otwierające się na różne okoliczności (prognozowanie rozwoju sytuacji osobistej, czasowe zawieszenie zaplanowanego działania, włączenie go w ciąg zdarzeń) dowodzą wysokiego poziomu kreatywności. Mentalnym filtrem bywa wizja przyszłości, poczucie zagrożenia wystąpieniem pewnych okoliczności (nawrót choroby) czy postępowanie osoby uznawanej za wzór.

Jak wspominałam wcześniej, plan biograficzny powstaje w wyniku zakończonej trajektorii, wywołanej negatywnymi okolicznościami, które modyfikują sytuację życiową podmiotu. Niektóre z planów odsłaniają kolejne struktury procesowe zwane przemianami biograficznymi (Kos, 2017, s. 109). Przemiany dzielą życie na dwa (rzadko więcej) okresy: „przed zmianą” i „po zmianie”, wyraźnie odczuwalne na poziomie subiektywnym. Jako punkt zwrotny przemiany(a) stanowią swoistą iluminację – czasem jest nim zrozumienie znaczenia czegoś, odwrócenie dotychczasowego porządku/hierarchii lub pojawienie się poważnych wątpliwości.

Najistotniejsze w kontekście podjętych rozważań dotyczących biograficznego naznaczenia ciała wydają się zatem nie te spośród przemian, które dotyczą odrzucenia czegoś czy wyboru pewnej alternatywy, ale takie, które wiążą się z przewartościowaniem stanowiącym rodzaj odpowiedzi na zaistniałe okoliczności. Przewartościowanie może dotyczyć hierarchizowania istotnych kwestii życiowych, wywołuje wówczas zmianę postaw czy przekonań podmiotu. Pojawić się mogą stwierdzenia takie, jak: „zdrowie jest najważniejsze”, „los bywa przewrotny i nigdy nie wiemy, co nam przyniesie”, „istotne są tylko słowa

i uczucia bliskich osób, opinia nieznanym nie ma dla mnie znaczenia” etc. Obdarzony empatią i zdolnością wrażliwej obserwacji świadek tego rodzaju przemiany zyskuje stopniowo świadomość, że w kategoriach konstruowania tożsamości dokonuje się transformacja, następuje swoista psychiczna metamorfoza, w której rytmie podmiot redefiniuje kluczowe, egzystencjalne pojęcia, takie jak: cierpienie, pomoc, przyjaźń czy sens życia. Głównym celem tak rozumianej transformacji jest dostrzeżenie punktu zwrotnego w życiu i uchwycenie jego znaczenia, zrekonstruowanie dotychczasowych doświadczeń, po to by zobaczyć siebie i swoje życie na nowo. Transformacje takie, jeśli mają charakter intencjonalny, przybierają postać transgresji, związane są z przekraczaniem dotychczasowych granic i mogą przybierać charakter ekspansywny lub/i twórczy (Kozielecki, 1987).

Przykładem takiej sytuacji są decyzje osób niepełnosprawnych czy ozdrowiałych o podjęciu działania w grupach samopomocowych czy uzyskaniu uprawnień do zajmowania się rehabilitacją. Działania skierowane ku sobie to najczęściej wzbogacanie dotychczasowych doświadczeń, kształtowanie charakteru, woli czy rozwijanie samoświadomości, przejawiające się zmianą stylu życia, staranniejszym doborem znajomych, zakończeniem niektórych relacji, wyborem lektur, utrwalaniem wspomnień i biograficznych opowieści.

Podsumowanie

Sposób, w jaki zmiana ciała wpisuje się w przemiany tożsamości podmiotu, nie jest możliwy do jednoznacznego określenia. Można zauważyć zbieżność między zmianami ciała z wyboru, związanymi z pożądaną przez podmiot metamorfozą sfery fizycznej i swego rodzaju rozproszeniem obrazu siebie, „przymierzaniem” różnych wersji związanych z wyglądem, wpisujących się w charakterystykę tożsamości dyfuzyjnej (Erikson, 2004). Z kolei zmiana ciała o charakterze losowym, szczególnie spowodowana wypadkiem lub chorobą, może być czynnikiem przedzamknięcia – dzieje się tak szczególnie wówczas, gdy podmiot postrzega ją jako czynnik konstytuujący ograniczenia biograficzne – w myśl tej zasady nie zostaną pianistą czy chirurgiem, jeśli mam ograniczoną sprawność ręki. Wymuszona zmiana bywa także czynnikiem negatywnego naznaczenia, skutkując poczuciem „bycia nie dość” kimś (Erikson, 2004). Na szczęście nie dzieje się tak często – obecnie osoby nie w pełni sprawne uprawiają sport, zostają rodzicami, realizują się zawodowo. Związane jest to ze zmianami obyczajowości, postrzeganiem tego, czym jest niepełnosprawność, także z oferowanymi formami wsparcia i psychoterapii.

Kolejną kwestią jest wzmiankowany związek przemiany ciała z momentami przełomowymi w biografii. Przeżyta trajektoria stanowiąca dłuższy proces osvajania/godzenia się ze zmianą często dzieli biografię podmiotu na okres „przed” i „po” zmianie. Zapoczątkowując odzyskiwanie potencjału rozwojowego, może również zapoczątkować transgresję w rozumieniu holistycznym, która odnosi się do sfery psychicznej i duchowej, a nie tylko somatycznej podmiotu. Zmianę w wymiarze somatycznym należy traktować jako moment przełomowy, zwłaszcza wtedy, gdy podmiot postrzega ją jako początek nowego etapu w życiu. Wówczas, jak można sądzić, zaczyna on rozwijać samorefleksywną postawę,

której towarzyszy wiara w rozwój nowych możliwości i w to, że zmiana wywrze pozytywny wpływ na życie jego samego, a także innych osób w jego otoczeniu.

To, czym zmiana okazuje się w szerszym planie biograficznym, nie zależy jedynie od jej głębokości i charakteru (śląd, świadectwo, transgresja), ale od poziomu sprawczości i refleksyjności podmiotu. Od zmiany, która się dokonała lub o której zadecydowałam/em, ważniejszy okazuje się mój stosunek do tejsze i to, jak postrzegam swoje (dalsze) życie. Nierzadko momentem zwrotnym okazuje się przyjęcie założenia, że to nie zmiana ma charakter sprawczy, ale sposób, w jaki człowiek jej doświadcza.

BIBLIOGRAFIA

- Beck, U. (2002). *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności* (S. Cieśla, tłum.). Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Błajet, P. (2006). *Ciało jako kategoria pedagogiczna. W poszukiwaniu integralnego modelu edukacji*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Chan, T.Ch. (b.d.). *Goffman's theory of stigmatisation and labelling: Consequences for health and illness*. Academia. https://www.academia.edu/30491334/Goffmans_theory_of_stigmatisation_and_labelling_Consequences_for_health_and_illness_12_Module_4_The_social_meanings_of_the_body_health_and_illness
- Erikson, E.H. (2004). *Tożsamość a cykl życia* (M. Żywicki, tłum.). Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Karkowska, M. i Skalski, T. (2010). *Kultura, socjalizacja, tożsamość*. Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Kos, E.A. (2017). Typy struktur doświadczeń porządkujących przebieg biografii. Wzbogacenie teorii F. Schütze na podstawie interpretacji narracji kobiet odnoszących sukcesy zawodowe. *Edukacja Dorosłych*, 2(77), 101-116.
- Kozielecki, J. (1987). *Koncepcja transgresyjna człowieka. Analiza psychologiczna*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Krąpiec, M.A. (2000). Starzenie się – dojrzewaniem człowieka. *Studia Philosophiae Christianae*, 36(2), 107-111.
- Kubiak-Jabłońska, D. (2014). Ciało jako kategoria pedagogiczna. *Roczniki Pedagogiczne*, 6(42)1, s. 69-85.
- Leonarska, D. (2015). Koncepcja człowieka w teorii społecznej Margaret S. Archer. *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne*, 10, 122-129.
- Melosik, Z. (1989). Ideał wychowania XXI wieku. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 3, 144-161.
- Schütze, F. (1997). Trajektorie cierpienia jako przedmiot badań socjologii interpretatywnej (M. Czyżewski, tłum.). *Studia Socjologiczne*, 1, 11-56.
- Tischner, J. (1995). Dramat cielesności – krajobraz wstydu. *Znak*, 47(8)483, s. 76-87.
- Trzebiński, J. (2001). Autonarracje nadają kształt życiu człowieka. W: J. Trzebiński (red.), *Narracja jako sposób rozumienia świata* (s. 149-163). Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Agnieszka Wiatrowska

<https://orcid.org/0000-0001-7646-7115>
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Adam Mickiewicz University, Poznań
agnieszka.wiatrowska@amu.edu.pl

Andrzej Pankalla

<https://orcid.org/0000-0002-9138-6185>
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
Cardinal Stefan Wyszyński University, Warsaw
inkantacje@gmail.com

<https://doi.org/10.35765/hw.2023.2262.06>

Data zgłoszenia: 19.01.2023

Data akceptacji: 25.04.2023

Data publikacji: 29.06.2023

***Kontekst konstrukcji idei wolnej woli na przykładzie
psychobiografii Skinnera, Fromma i Rogersa***
***Context of Construction of the Idea of Free Will on the Basis
of the Psychobiographies of Skinner, Fromm and Rogers***

ABSTRACT

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of this article was to analyze the development of the concept of (free) will in works of Burrhus F. Skinner, Erich S. Fromm and Carl R. Rogers – three researchers who restored the consideration of will in both American and world psychology in the 20th century.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: A research shows possible factors influencing the development of ideas of will, determinism and indeterminism, as well as their relationship with the perception of man (a machine subjected to environmental control *versus* a living being making a conscious choice). In the analysis the authors use Theoretical Research Tool. It was based on the context of construction method, created by Kurt Danziger (1990), a representative of the New History of Psychology.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The perspective of the New History of Psychology, being an extension of Runyan's (1992) psychobiographical method including critical psychology, made it possible to get acquainted with the concepts of Skinner, Fromm and Rogers – taking their biographies into account. The literature was subjected to an in-depth analysis, authors paid attention to the relationship between the biographies and ideas/concepts of mentioned psychologists.

RESEARCH RESULTS: The research proved that the development of the concept of will and understanding of man in the theories of Skinner, Fromm and Rogers could have been influenced by private events in their lives, such as the hermetic style of upbringing in the family home, current political situation, change of environment or traumatic experiences.

Sugerowane cytowanie: Wiatrowska, A. i Pankalla, A. (2023). Kontekst konstrukcji idei wolnej woli na przykładzie psychobiografii Skinnera, Fromma i Rogersa. *Horyzonty Wychowania*, 22(62), 41-51. <https://doi.org/10.35765/hw.2023.2262.06>

CONCLUSIONS, INNOVATIONS AND RECOMMENDATIONS: Attention was drawn to the fact that psychological theories do not arise in an axiological or biographical void, sometimes these are constructed with significant experiences of a given researcher taken into account.

→ **KEYWORDS:** DETERMINISM, FREE WILL, PSYCHOBIOGRAPHY, CARNALITY, NURTURE

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem niniejszego artykułu jest analiza rozwoju konceptu (wolnej) woli w pracach Burrhusa F. Skinnera, Ericha S. Fromma oraz Carla R. Rogersa – trzech badaczy, którzy w XX wieku przywrócili rozważania o woli w psychologii zarówno amerykańskiej, jak i światowej.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Zadano pytanie badawcze o możliwe czynniki mające wpływ na rozwój idei woli, determinizmu i indeterminizmu, a także ich związku z postrzeganiem człowieka (maszyna poddana kontroli środowiska *versus* żywa istota dokonująca świadomego wyboru). Analiza została wykonana z użyciem autorskiego Teoretycznego Narzędzia Badawczego, na podstawie metody kontekstu konstrukcji (*context of construction*) stworzonej przez Kurta Danziger (1990), przedstawiciela nowej historii psychologii.

PROCES WYWODU: Perspektywa nowej historii psychologii, będąca niejako poszerzeniem Runyana (1992) metody psychobiograficznej z wykorzystaniem założeń psychologii krytycznej, pozwoliła na zapoznanie się z koncepcjami Skinnera, Fromma i Rogersa z uwzględnieniem ich życiorysów. Literaturę przedmiotu poddano dogłębnej analizie, zwrócono uwagę na związek biografii autorów z ich powstałymi w późniejszym czasie koncepcjami psychologicznymi.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Z przeprowadzonych badań wynika, że na rozwój koncepcji woli i pojmowania człowieka w teoriach Skinnera, Fromma i Rogersa mogły mieć wpływ prywatne wydarzenia z ich życia, takie jak hermetyczny styl wychowania w domu rodzinnym, sytuacja polityczna, zmiana środowiska czy doświadczenia traumatyczne.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Zwrócono uwagę na fakt, że teorie psychologiczne nie powstają w próżni aksjologicznej czy biograficznej, bywają konstruowane z uwzględnieniem znaczących doświadczeń danego badacza.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** DETERMINIZM, WOLNA WOLA, PSYCHOBIOGRAFIA, CIELESNOŚĆ, WYCHOWANIE

Wstęp

Różne pojmowanie woli po dziś dzień ma istotny wpływ na postrzeganie nie tylko własnego wnętrza, ale również ciała człowieka (Lavazza, 2016), a w latach 1945-1990 zdefiniowało rozwój kilku ważnych koncepcji psychologicznych. Behawiorysta Skinner

(1948, 1978) uważał, że „wolna wola” jest jedynie wymysłem człowieka, naleciałością kulturową, szczególnie religijną. Pytał, czy ciało faktycznie jest nasze oraz jaki – i czy w ogóle – mamy na nie wpływ (Skinner, 1953, 1955, 1990, 2013). Psychoanalityk Fromm (2000a, 2000b, 2005) był zdania, że Skinner degradował człowieka do maszyny, zapominając o jego uczuciach i zdolności podejmowania wyboru. Sugerował, że doprowadzi to do sprzedaży własnej osoby, w tym ciała (Fromm, 1970, 1994, 1997). By tego uniknąć, należało według niego być gotowym do podjęcia odpowiedzialności za własne życie (Fromm, 1994, 2000b, 2005). Humanista Rogers (2002a) podkreślał, że życie w świecie zdeteterminowanym jest zależne również od naszych subiektywnych wyborów (Kirschenbaum i Henderson, 1989). Uznawał, że tabuizacja nie tylko emocji, ale i cielesności ma wpływ na późniejsze pojmowanie siebie jako istoty żywej i wolnej – ale by naprawdę „stać się sobą”, należy dążyć do samorealizacji, „dobrego życia”, bycia takim, jakim chce się być (Rogers, 2002a, 2002b, 2016).

Celem niniejszego artykułu jest określenie, w jaki sposób na rozwój pojęcia (wolnej) woli i późniejszych teorii psychologicznych stworzonych przez Skinnera, Fromma i Rogersa wpłynęła nie tylko posiadana przez nich wiedza i inspiracje naukowe (kontekst odkrycia i uzasadnienia), ale też ich osobiste przekonania i doświadczenia (kontekst konstrukcji). Dotychczasowa literatura przedmiotu nie uwzględnia takich aspektów, jak wychowanie w domu rodzinnym, wychowanie religijne, sytuacja polityczna, relacje międzyludzkie, ważne wydarzenia życiowe i traumy, np. utrata bliskich. Selekcja tych czynników była zależna od przeglądu literatury przedmiotu, w tym autobiografii bądź wspomnień wyżej wymienionych psychologów, a także wiedzy historycznej dotyczącej okresu działalności badaczy.

Wybór tych trzech psychologów wiąże się z żarliwymi dyskusjami na temat (wolnej) woli przeprowadzanymi w XX wieku, w których to właśnie Skinner, Fromm i Rogers wspólnie brali udział, będąc jednocześnie najbardziej zaangażowanymi w temat determinizmu i indeterminizmu badaczami minionego wieku. Ich dyskusje wpłynęły na rozwój psychologii światowej, nie tylko w samych Stanach Zjednoczonych.

Metoda badawcza

Perspektywa badawcza, która posłużyła do przeanalizowania prac Skinnera, Fromma i Rogersa w celu napisania niniejszego artykułu, to pojęcie kontekstu konstrukcji (*context of construction*) Kurta Danziger (1990, 1997, 2010), jednego z twórców nowej historii psychologii (NHP). Początków takich badań nad historią psychologii można doszukiwać się w koncepcji Williama Mariona Runyana (1992). Jego metoda psychobiograficzna dotyczyła czynników wpływających na kształtowanie się jednostki. W szczególności był to model faz i stanów, który służył do badania łańcuchów przyczynowych (Pankalla i Wiatrowska, 2021). Idea Runyana ograniczała się do biografii twórców danej koncepcji, natomiast metoda Danziger stała się niejako jej poszerzeniem – dogłębną analizą tekstów w kontekście historycznym, sugerującą wielość czynników, które mogły wpłynąć

na rozwój danej kategorii psychologicznej. Danziger stworzył przy tym zaplecze historyczno-teoretyczne, które stało się inspiracją między innymi dla współczesnej psychologii krytycznej – badacz zadaje pytania dotyczące *status quo* danej teorii, często kwestionuje znane założenia, podejścia czy praktyki głównego nurtu.

Według Danziger (1990, 2010) każdy program badawczy ma swój mit pochodzenia (*origin myth*). Związane z mitem pochodzenia będą epistemologia pojęć i procesy wyjaśniania danej dyscypliny. Z tego względu warto znać historię nie tylko teorii, ale również jej twórcy, by tworzyć wiedzę naukową na poziomie świadomym i refleksyjnym. Ten element jest niezwykle istotny w tym tekście, gdyż w istniejącej literaturze dotyczącej rozwoju koncepcji (wolnej) woli w psychologii brane są pod uwagę czynniki związane wyłącznie z teoriami danego nurtu (patrz: Pankiewicz i in., 2005; Trzópek, 2009), brakuje natomiast szerszych odniesień do życia twórców. Fragmenty biografii w dziełach Skinnera, Fromma czy Rogersa są umieszczane bardziej jako dodatek niż informacje mogące posłużyć do szerszej analizy ich idei. Owszem, może to wynikać ze zwięzłości dzieł, artykułów naukowych i analiz – zwięzłości tej wymaga się na polu akademickim – jednakże może też być przyczyną redukcjonizmu, w tym wypadku związanego z pomijaniem istotnych aspektów rozwoju teorii psychologicznych (Zamiara, 1998), na które wpływ mogły mieć w szczególności wczesne doświadczenia Skinnera, Fromma i Rogersa, kierunki rozwoju ich życia prywatnego, jak i naukowego.

Na potrzeby niniejszej analizy naukowej stworzono, korzystając z koncepcji Danziger (1990), Teoretyczne Narzędzie Badawcze (TNB) – metodę badawczą, która pozwoliła na zbadanie danego zjawiska, tutaj: rozwoju koncepcji (wolnej) woli na przykładzie biografii i dzieł Skinnera, Fromma i Rogersa, w ramach NHP. Na Teoretyczne Narzędzie Badawcze składają się trzy aspekty: reprezentant pojęcia (psycholog), badane pojęcie („wolna” wola) oraz podstawowe idee związane z teorią psychologiczną stworzoną przez reprezentanta (np. kult pomiaru). Wybór podstawowych kategorii zależał od ich powiązania z badanym pojęciem, tutaj były to najczęściej powtarzające się idee i odniesienia w literaturze przedmiotu, nomenklatura użytkowana przy opisywaniu danego nurtu przez jego twórcę. Łącząc powstałe TNB z pojęciem kontekstu konstrukcji, można znaleźć powiązania pomiędzy występowaniem danego pojęcia i rozwojem podstaw teoretycznych danej gałęzi psychologii a ich związkiem z życiem twórców.

Koncepcje psychologiczne Skinnera, Fromma i Rogersa a wolność woli

Podczas gdy Skinner (1978) stawiał na naukowe podejście do woli, tłumacząc, że „wolna wola” to koncept zbędny psychologii, Fromm (1998) wyjaśniał, że warunkowanie nie może być jedynym wyjaśnieniem działalności człowieka. Założenia Rogersa (1969) łączyły zarówno idee Skinnera, jak i Fromma – człowiek jest kontrolowany z zewnątrz, ale sam w sobie jest wolny i podejmuje decyzje o tym, czego dokona. Jest to swoistego rodzaju paradoks, z którym według Rogersa (1969) należy nauczyć się żyć. W tabeli

nr 1 prezentowane są syntetycznie zarówno podobieństwa, jak i różnice w pojmowaniu (wolności) woli przez Skinnera, Fromma i Rogersa.

Tab. 1. Porównanie sposobów pojmowania woli przez Skinnera, Fromma i Rogersa

Psycholog/gałąź psychologii	Pojmowanie (wolnej) woli, indeterminizm/ determinizmu	Podstawowe zależności i pojęcia związane z koncepcją badacza
<p>Burrhus F. Skinner (1905-1990)/ ortodoksyjny behawioryzm</p>	<p>Inkompatybilizm/twardy determinizm: wolność woli jako konstrukt społeczny, istnieje zbyt wiele czynników wpływających na ludzkie zachowanie, by mówić o wolności; dążenie do wolności to reakcja awersyjna – ucieczka przed nieprzyjemnością; pozbycie się pojęcia wolnej woli stanowić będzie koniec ułudy i lepsze życie człowieka</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Kult naukowego pomiaru • Umysł jako zbędne pojęcie (zaburza obiektywność badań) • Warunkowanie instrumentalne • Manipulacja środowiska • Wzmocnienie pozytywne/negatywne • Człowiek jako naczynie/maszyna • Człowiek jako projektant i jednocześnie produkt kultury • Zachowanie można przekształcić, zmieniając środowisko (próba stworzenia idealnego społeczeństwa)
<p>Erich S. Fromm (1900-1980)/ psychoanaliza</p>	<p>Miękki determinizm: człowiek nie jest maszyną, a warunkowanie nie może być jedyną przyczyną jego zachowań; wolność nie jest stałą cechą, co więcej – w rzeczywistości nie istnieje, jedyna posiadana wolność to możliwość dokonania wyboru w danym momencie – niewykorzystana, przepada</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Wolność to odpowiedzialność, dlatego ludzkość przed nią ucieka • Samotność szkodzi, dlatego człowiek korzysta z używek (seks, narkotyki, etc.) • Orientacja produktywna/nieproduktywna (rozwój/brak rozwoju; kochać i tworzyć/ niszczyć) • Człowiek mający (skupienie na posiadaniu) albo będący (skupienie na rozwoju) • Zdrowe społeczeństwo musi być oparte na socjalizmie wspólnotowym – wspólnej odpowiedzialności (próba stworzenia idealnego społeczeństwa)
<p>Carl R. Rogers (1902-1987)/ psychologia humanistyczna</p>	<p>Determinizm funkcjonalny: osoba w pełni funkcjonująca doświadcza wolności bez bierności, a im bardziej żyje „dobrym życiem”, tym większą wolność odczuwa w swoim życiu; człowiek dokonuje wyboru i chce tego, co i tak jest zdeterminowane</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Koncepcja psychoterapii zorientowanej na klienta (klient sam wie, czego chce) • Facylitacja (ułatwianie procesu rozwoju, właściwa atmosfera rozwoju) • Człowiek jako myśląca maszyna • Samourzeczywistnienie (empatia, akceptacja, otwarte wyrażanie własnych uczuć) • Tendencja aktualizacyjna (rozwój własnych zdolności) • Zgodność Ja (<i>self</i>) z doświadczeniem jako podstawa dobrego życia • Dobre życie jako tendencja do samorozwoju i samoaktualizacji

Źródło: opracowanie własne.

Kontekst konstrukcji: wpływ doświadczeń jednostki na rozwój koncepcji psychologicznej dotyczącej pojęcia (wolnej) woli

Poniżej przedstawione zostaną wybrane wątki psychobiografii psychologów będących przedmiotem refleksji, mogące mieć wpływ na kształt ich koncepcji, ze szczególnym uwzględnieniem związku ich doświadczeń z promowanym w danej koncepcji obrazem natury ludzkiej.

Skinner: kontrola od kołyski a powstanie behawioryzmu i negacja wolnej woli

Pierwszym elementem wylaniającym się i powtarzającym w życiu Skinnera (1977, 1979) jest motyw kontroli – począwszy od tej, jaką matka ojca Skinnera miała nad synem, poprzez kontrolę żony nad mężem, aż po kontrolę rodziców nad dziećmi, wliczając w to kontrolę nazwaną przez Skinnera (1977) „moralno-etycznym treningiem”. Wychowany w amerykańskiej rodzinie protestanckiej, wspomina o tym, jak jego babcia pokazywała mu „kominek z rozżarzonymi węgielkami, mówiąc, że dzieci, które kłamią, są po śmierci wrzucane do takiego miejsca” (Skinner, 1977, s. 60).

Skinner (1979) podkreślał, że w jego rodzinie dominowały kobiety, co według niego było również powodem kontroli myśli i mowy – drażliwe tematy, np. te dotyczące seksualności, pozostawały tabu, mimo pojawiających się w rozmowach aluzji. Poza kontrolą słowną Skinner (1977) dostrzegł w zachowaniu dorosłych elementy warunkowania. Jednym z nich jest przykład matki, która nie dawała mu śniadania, póki ten nie powiesił piżamy na wieszaku, bądź to, że karą za użycie przekleństwa było wymycie buzi mydłem.

Świadomość tejże kontroli – zachowań, słów, a nawet sposobu myślenia – mogła wpłynąć na postrzeganie woli przez badacza – nie była ona wolna. Będąc w liceum, Skinner (1977) zaczął się zastanawiać nad swoją religijnością i powoli przekonywał się do tego, że jest niewierzący. Podkreślał później, że religię od wieków stosuje się do kontroli mas (Skinner, 1955). Badacz uznał, że „wybranie się na studia to jedyny sposób na ucieczkę przed byciem synkiem rodziny” (Skinner, 1977, s. 280) i wyrwanie się spod innej kontroli – wpływu rodziców.

Wszechobecna kontrola widziana przez Skinnera (1979) zainspirowała go do badania ludzkiego zachowania. Został przedstawicielem radykalnego behawioryzmu. Swoje dzieci wychował w myśl tejże nauki (Buzan, 2004). Skinnerowie wspólnie zdecydowali, że nie będą zmuszać córek do wiary. Możliwe, że miało to związek z odejściem badacza od religii i nieprzyjemnymi wspomnieniami związanymi z nią.

Być może właśnie przez wspomnienia o piekle i karach boskich, przez rodzinne tabu, a także poznanie myśli ateistycznej większość życia Skinner (1948, 1953, 1955, 1978, 1990, 1995) poświęcił rozważaniom na temat braku wolności woli, kontroli i zależności ludzi od środowiska.

Pod koniec życia Skinner (1987) przyznał, że nie docenił mocy uczuć i namiętności ludzkich. W rzeczywistości nie negował istnienia zdarzeń mentalnych, acz uważał, że w behawioryzmie nie ma dla nich miejsca. Do końca życia pozostał wiernym nauce ateistą, pisząc, że jego „wierzenia religijne legły u podstaw pięknej architektury, muzyki, malarstwa, rzeźby, prozy i poezji” (Skinner 1987, s. 14).

Fromm: dziedziczone kompleksy i obserwowane traumy a refleksja o chorym społeczeństwie

Fromm (2018) pisał, że wychował się w rodzinie żydowskiej. Z początku chciał zostać talmudystą i wyjechać z Frankfurtu nad Menem do Poznania. Jego plany zmieniły się jednak po zasłyszanej wieści o samobójstwie młodej malarki po śmierci ojca. To wydarzenie głęboko wstrząsnęło Frommem i sprawiło, że sam zaczął się zastanawiać nad własnymi relacjami – głównie z matką, do której czuł się „kazirodczo przywiązany” (Fromm, 2018, s. 9). O tym toksycznym jego zdaniem przywiązaniu w kontekście społeczeństwa Fromm pisał w większości swoich książek (Fromm, 1970, 1994, 1996, 2000a, 2005, 2018).

Na zmianę myślenia Fromma wpłynęła również wojna, a właściwie to, co o niej mówili nauczyciele, od których słyszał: „Chcesz pokoju, szykuj się na wojnę” (Funk, 1999, s. 31). Już wtedy zaczął się zastanawiać nad jej sensem, wspieraniem jednej nacji i nienawiązieniem innej. Doświadczenie wojny wpłynęło na treści zawarte w *Ucieczce od wolności* (1970) – gdzie badacz poruszył m.in. kwestię wolności wyboru człowieka w odpowiednim dla niego momencie, bez względu na okoliczności czy wpływy otoczenia – czy *Anatomii ludzkiej destrukcyjności* (1998) – w tej pozycji autor również pochylił się nad wolnością woli i podejmowaniem świadomych decyzji.

Większość czasu podczas studiów Fromm poszukiwał humanistycznego podejścia do judaizmu. „Postrzegał człowieka w jego zdolności do biofilii, miłości, autonomii, produktywności orientacji, wolności i miłości bliźniego na gruncie egoizmu” (Funk, 1999, s. 54). W późniejszym czasie wystąpił z ortodoksyjnego judaizmu na rzecz nieteistycznego humanizmu, zastępując determinanty praktyki religijnej pojęciami nauk humanistycznych (Funk, 1999). Co prawda przestał być praktykującym i wierzącym żydem, ale nauki (m.in. dotyczące postrzegania miłości i ludzkiej cielesności, wierności, a także przekonanie o istnieniu wolnej woli – odniesienia do wiary) w nim pozostały, co dostrzec można podczas lektury jego dzieł (Fromm, 1970, 1994, 1996, 1997, 1998, 2000a, 2000b, 2005, 2017). Czytamy w nich, że istnienie wolnej woli było dla Fromma konieczne – nawet jeśli byłaby ona tylko konstruktem teoretycznym. Wiara w jej istnienie dawała człowiekowi siły do podjęcia odpowiedniej decyzji w dobrym momencie, co było pierwszym świadomym krokiem ku nieskrępowaniu – a więc i podstawą do postulowania wolności i odpowiedzialności za własne decyzje.

Uciekając przed wojną, Fromm wyemigrował do USA, gdzie wkroczył w społeczność innych psychologów i psychoanalityków. W obronie własnych przekonań wdawał się

w wiele dyskusji z innymi psychologami, m.in. ze Skinnerem (Funk, 1999). Podkreślał, że człowiek nie jest maszyną, a wolność woli polega na wolności podejmowania decyzji i braniu za nie odpowiedzialności (Fromm, 1998). Do końca życia był stanowczym przeciwnikiem wojny i agresji, a także zbytecznego konsumpcjonizmu. Odniósł się do nich m.in. w *Patologii normalności* (Fromm, 2021).

Rogers: terapia skupiona na kliencie jako przeciwieństwo hermetycznego wychowania

Rogers (2002a), podobnie jak Skinner, wychował się w domu amerykańskich protestantów. On i jego piątkę rodzeństwa również poddano ścisłej kontroli (Thorne, 2006). U Rogersów jednak było to bardziej fundamentalistyczne: surową religijność związane z etyczną atmosferą bez kompromisów, kultem pracy i zakazem życia towarzyskiego. Sam Rogers (2002a) wspomina o zamkniętym gronie rodzinnym, braku możliwości wyrażania siebie i własnych emocji.

Gdy Rogers miał dwanaście lat, jego rodzina wyprowadziła się pod Chicago, by „ustrzec się przed pokusami miasta” (Thorne, 2006, s. 15). Niedługo potem badacz wyjechał na studia, a oddzielenie od rodziców dało mu (podobnie jak Skinnerowi i Frommowi) wolność (Rogers, 2002a) i wpłynęło na jej pojmowanie. Następnym krokiem do wolności stał się wyjazd ze Światową Federacją Studentów Chrześcijańskich do Chin. Półroczna podróż zmieniła myślenie Rogersa, zerwał on z religijnym myśleniem swoich rodziców, zdobył duchową, intelektualną i emocjonalną niezależność (Thorne, 2006). Rogers (2002a) wspomina, że empatia, akceptacja i autentyczność to czynniki, które narodziły się wtedy w jego głowie jako konieczne do stworzenia terapii ukierunkowanej na klienta – brakowało ich w jego rodzinnym domu, więc sam postanowił stworzyć takie środowisko, które pomoże zarówno jemu, jak i innym ludziom.

Te życiowe doświadczenia mogły wpłynąć na późniejsze postrzeganie woli przez badacza; pisał, że „osoba świadomie i dobrowolnie wybiera i chce tego, co jest także absolutnie zdeterminowane” (Rogers, 1969, s. 215). Człowiek ma wybór, świadomie go dokonuje, ale funkcjonuje również dzięki temu, co dzieje się wokół niego, czasem bez jego wiedzy i świadomości.

Po tej przemianie Rogers obrał ścieżkę studiów religijnych. Wtedy też zapisał się na korespondencyjny kurs z psychologii. W tym czasie ożenił się. Uczęszczał na wykłady na Columbia University i ostatecznie, zamiast zostać pastorem, wybrał ścieżkę psychologa (Thorne, 2006). Porzucając seminarium, porzucił również religię chrześcijańską.

Rogers (2002a, 2016) uważał, że człowiek sam wie, czego potrzebuje. W późniejszych latach stwarzał – zarówno jako wykładowca, jak i terapeuta – środowisko, w którym zezwalał na otwarte wyrażanie uczuć – czego nie doświadczył w dzieciństwie (Thorne, 2006).

Śmierć żony na powrót wzbudziła jego zainteresowanie duchowością, ten wymiar i jego istnienie w terapii docenił pod koniec życia – i chociaż sam nie chciał wznawiać

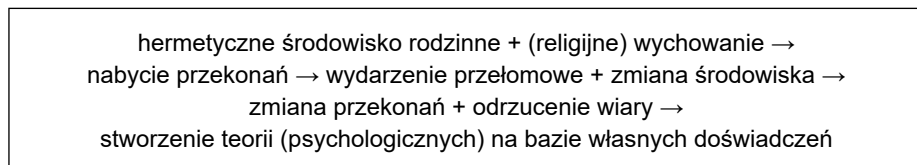
żadnej religii, chrześcijaństwo wywarło ogromny wpływ na jego najważniejsze dzieła (Thorne, 2006), jak i na postrzeganie woli. Rogers (2016) uważał, że świadoma siebie osoba, będąc wolną, dokonuje takich wyborów, jakie są dla niej dobre, o ile żyje w zgodzie sama ze sobą, własnymi uczuciami i doświadczeniem.

Wnioski: kontekst konstrukcji Kurta Danziger a wyniki analizy życiorysów Skinnera, Fromma i Rogersa

Na rozwój koncepcji psychologicznych Skinnera, Fromma i Rogersa, w szczególności pojęcia wolnej woli wpłynęły ważne wydarzenia życiowe, o których wspominają sami badacze (Skinner, 1977, 1979, 1987; Fromm, 2017, 2018; Rogers, 2002a). Wśród czynników tych wymienić możemy m.in. sytuacje rodzinne, wychowanie, wyznawane religie, podejście do ludzkiej cielesności i wyrażania uczuć oraz potrzeb, sytuację polityczną, zmianę środowiska i miejsca zamieszkania, wpływ ważnych osób (rodzina, przyjaciele), rozstania bądź śmierć bliskich.

W przypadku wymienionych badaczy powtarza się schemat, który można zobrazować następująco:

Ryc. 1. Ważne zmiany życiowe a rozwój przekonań i idei Skinnera, Fromma i Rogersa

Źródło: opracowanie własne.

Rozwijając i niejako generalizując ww. schemat, można zasugerować, że początek nabywania przekonań determinujących stworzenie w przyszłości koncepcji psychologicznych Skinnera, Fromma i Rogersa dotyczących woli zaczynał się w pierwszym dla badaczy środowisku – własnej rodzinie. Środowisko to było stałe i zamknięte na wpływy innych. Połączenie go z wychowaniem w danej religii zawęziło je, czyniąc je bardziej hermetycznym i niedostępnym, niepodatnym na zmiany. Dopiero wyjście z tego środowiska, niekiedy samo w sobie będące wydarzeniem przełomowym, doprowadziło do zmiany przekonań wymienionych wyżej badaczy. Zderzenie z inną kulturą, wychowaniem i wartościami było przyczynkiem do odrzucenia wiary (Skinner, Fromm, Rogers) bądź umocnienia jej, w zależności od cech nowego środowiska czy znaczących wydarzeń (Rogers – śmierć żony). Prowadziło to do dalszych zmian wartości i przekonań, których bazę stanowiły ludzkie doświadczenia. Na ich podstawie zbudowany został światopogląd.

Jest to ważne z punktu analizy kierunku rozwoju danej teorii psychologicznej przez pryzmat historii jej twórcy. Zwraca się uwagę na fakt, że wspomniane teorie nie powstają

w próżni aksjologicznej i często są odbiciem oczekiwań, potrzeb bądź doświadczeń danego badacza. Pociąga to za sobą pytanie, na ile dana teoria psychologiczna i idące za nią badania są obiektywne, a na ile subiektywne i przeznaczone dla danej kultury bądź środowiska czy też wynikające z indywidualnych potrzeb, lęków etc.

Analiza konceptu (wolnej) woli w ujęciu Skinnera, Fromma i Rogersa, w tym postrzeganie i doświadczanie ludzkiej cielesności w perspektywie nowej historii psychologii z użyciem metody badawczej opartej na pojęciu kontekstu konstrukcji, wykazała, że wydarzenia z życia i okoliczności wychowania dotyczące twórcy danej teorii psychologicznej mogły mieć wpływ na jej powstanie, a także w pewnym zakresie jej postać i specyfikę.

Aby nie być narażonym na redukcjonizm psychologiczny, należy tu zaznaczyć, że badano jedynie jeden z aspektów czy wymiarów powstania koncepcji, a teorie, jako produkty historyczne, nie mogą być w pełni zrozumiane, bazując wyłącznie na psychobiografii ich autorów i bez ich analizy logicznej, historycznej, ontologicznej i epistemologicznej.

Zaprezentowany wynik analizy w postaci schematu (ryc. 1) może być pomocny przy dalszych badaniach w spektrum nowej historii psychologii, szczególnie w próbach zapoznania się z historią danego nurtu w szerszym kontekście ich konstrukcji z uwzględnieniem życiorysu autora.

BIBLIOGRAFIA

- Buzan, D. (2004, 12 marca). *I was not a lab rat*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/education/2004/mar/12/highereducation.uk>
- Danziger, K. (1990). *Constructing the subject: Historical origins of psychological research*. Cambridge University Press.
- Danziger, K. (1997). *Naming the mind: How psychology found its language*. SAGE Publications.
- Danziger, K. (2010, 12 października). *Problematic encounter: Talks on psychology and history*. Kurt Danziger. [www.kurtdanziger.com/Problematic Encounter3.pdf](http://www.kurtdanziger.com/Problematic%20Encounter3.pdf)
- Fromm, E. (1970). *Ucieczka od wolności* (O. i A. Ziemilscy, tłum.). Czytelnik.
- Fromm, E. (1994). *O sztuce miłości* (A. Bogdański, tłum.). Sagittarius.
- Fromm, E. (1996). *Zdrowe społeczeństwo* (A. Tanalska-Dulęba, tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Fromm, E. (1997). *O sztuce istnienia* (R. Saciuk, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Fromm, E. (1998). *Anatomia ludzkiej destrukcyjności* (J. Karłowski, tłum.). Dom Wydawniczy Rebis.
- Fromm, E. (2000a). *Mieć czy być?* (J. Karłowski, tłum.). Dom Wydawniczy Rebis.
- Fromm, E. (2000b). *Rewolucja nadziei. Ku uczłowieczonej technologii* (H. Adamska, tłum.). Dom Wydawniczy Rebis.
- Fromm, E. (2005). *Niech się stanie człowiek. Z psychologii etyki* (R. Saciuk, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Fromm, E. (2017). *Psychoanaliza a religia* (J. Karłowski, tłum.). Wydawnictwo Vis-à-vis Etiuda.
- Fromm, E. (2018). *Miłość, płęć i matriarchat* (B. Radomska i G. Sowinski, tłum.). Wydawnictwo Vis-à-vis Etiuda.
- Fromm, E. (2021). *Patologia normalności. Przyczynek do nauki o człowieku* (S. Baranowski i R. Palusiński, tłum.). Wydawnictwo Vis-à-vis Etiuda.

- Funk, R. (1999). *Erich Fromm* (R. Różanowski, tłum.). Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Kirschenbaum, H. i Henderson, V.L. (red.). (1989). *Carl Rogers. Dialogues*. Constable.
- Lavazza, A. (2016). Free will and neuroscience: From explaining freedom away to new ways of operationalizing and measuring it. *Frontiers in Human Neuroscience*, 10(262). <https://doi.org/10.3389/fnhum.2016.00262>
- Pankalla, A. i Wiatrowska, A. (2021). Kazus (anty)duchowości behaviorysty radykalnego B.F. Skinnera – perspektywa psychobiograficzna. *Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne*, 12(1), 179-198. <https://doi.org/10.18778/2450-4491.12.12>
- Pankiewicz, P., Majkovicz, M. i Burkiewicz, A. (2005). Zarys pojęcia „woli” i jego obecny status w koncepcjach psychologicznych. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio D*, 60(384), 214-219.
- Rogers, C. (1969). *Freedom to learn*. Bell & Howell Company.
- Rogers, C. (2002a). *O stawianiu się osobą. Poglądy terapeuty na psychoterapię* (M. Karpiński, tłum.). Dom Wydawniczy Rebis.
- Rogers, C. (2002b). *Sposób bycia* (M. Karpiński, tłum.). Dom Wydawniczy Rebis.
- Rogers, C. (2016). *Teoria terapii, osobowości i relacji interpersonalnych. Rozwinięta w oparciu o podejście skoncentrowane na kliencie* (M. Król, tłum.). Wydawnictwo Zielone Drzewo, Instytut Psychologii Zdrowia PTP.
- Runyan, W.M. (1992). *Historie życia a psychobiografia. Badania teorii i metody* (J. Kasprzewski, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Skinner, B.F. (1948). *Walden two*. Hackett Publishing Company.
- Skinner, B.F. (1953). *Science and human behavior*. Free Press.
- Skinner, B.F. (1955). Freedom and the control of men. W: B.F. Skinner, *Cumulative record. Definitive edition* (s. 1210-1250). Acton. Copley Publishing Group.
- Skinner, B.F. (1977). *Particulars of my life. Part one of an autobiography*. Knopf.
- Skinner, B.F. (1978). *Poza wolnością i godnością* (W. Szelenberger, tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Skinner, B.F. (1979). *The shaping of a behaviorist. Part two of an autobiography*. Knopf.
- Skinner, B.F. (1987). *A matter of consequences. Part three of an autobiography*. Knopf.
- Skinner, B.F. (1990). Can psychology be a science of mind? *American Psychologist*, 45(11), 1206-1210. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.45.11.1206>
- Skinner, B.F. (1995). *Zachowanie się organizmów* (K. Dudziak, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Skinner, B.F. (2013). *Behawioryzm* (P. Skawiński, tłum.). Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Thorne, B. (2006). *Carl Rogers. Biografia*. (E. Wojtych, tłum.). Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Trzópek, J. (2009). Problem woli a współczesna psychologia. *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria*, 18(1), 125-143. https://pf.uw.edu.pl/images/NUMERY_PDF/069/PF_2009-R18_1_08_Trzopek-J_Problem.pdf
- Zamiara, K. (1998). Między filozofią nauki a historią nauki. Współczesne kontrowersje. *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria*, 26(2), 79-85. <https://philpapers.org/rec/ZAMMFN>

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

***Mine or Alien? The Experience of Body
and Corporeality in Sudden Vision Loss
Moje czy Obce? Ciało i cielesność
w doświadczeniu nagłej utraty wzroku***

ABSTRACT

RESEARCH OBJECTIVE: The goal of the article is to describe the specific perceptions of corporeality of an adult who experiences sudden loss of vision. Special emphasis is put on the process of creating a new representation of one's body.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The text focuses on the issues of deconstructing one's self-image due to the change in experiencing one's body, temporary incapability of performing daily activities, and problems with avoiding pain and discomfort. A literature search and analysis were conducted.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The main consequences of vision loss in adulthood are presented. A process of creating a new representation of one's own body is described in reference to the concept of the stages of adjustment to vision loss.

RESEARCH RESULTS: When comparing the current appearance and functionality of their body to the situation from before vision loss, persons with acquired vision impairment have a sense of alienation of their body. Along with the loss of vision as a basic cognitive tool, they experience disintegration of their physical "self," loss of confidence in their other senses, and overall bodily inadequacy. The negative approach to their own corporeality tends to be reinforced by reactions of other people.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS AND RECOMMENDATIONS: The attitudes and emotions towards one's body influence the dynamics of adjustment to vision loss, including the motivation of a blind person to actively participate in the rehabilitation process. Psychological rehabilitation should support a person who is losing vision in deconstructing the corporeal 'self' and reintegrating a new body image. The issue of the changing body image in the situation of sudden vision loss in adulthood has not been sufficiently researched. There is a need to undertake studies focused on this issue.

→ **KEYWORDS:** **BODY, CORPOREALITY, DISABILITY, VISION LOSS, ADAPTATION**

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem artykułu jest opis specyficznych doświadczeń w zakresie odczuwania cielesności przez dorosłą osobę nagle tracącą wzrok, ze szczególnym zwróceniem uwagi na proces tworzenia nowej reprezentacji własnego ciała.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Tekst koncentruje się wokół problemu dekonstrukcji obrazu siebie wskutek zmiany doświadczenia własnego ciała, okresowej niemożności wykonywania czynności życia codziennego oraz trudności w uniknięciu bólu i dyskomfortu. Przeprowadzono analizę literatury przedmiotu.

PROCES WYWODU: Omówiono główne konsekwencje utraty wzroku w dorosłości. Opisano proces tworzenia nowej reprezentacji własnego ciała w odwołaniu do stadialnej koncepcji przystosowania do utraty wzroku.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Osoby ociemniałe, porównując aktualny wygląd i funkcjonalną sprawność z sytuacją przed utratą wzroku, odczuwają obcość swojego ciała. Utracie podstawowej funkcji poznawania rzeczywistości towarzyszy rozpad obrazu Ja fizycznego, brak zaufania do informacji płynących z pozostałych zmysłów oraz odczucie cielesnej niepełnowartościowości. Negatywny stosunek do własnej cielesności może być wzmacniany przez reakcje innych osób.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Przekonania i emocje związane z własnym ciałem wpływają na dynamikę przystosowania, w tym motywację osoby ociemniałej do aktywnego udziału w rehabilitacji. Rehabilitacja psychologiczna powinna wspomagać osobę tracącą wzrok w dekonstrukcji Ja cielesnego i rekonstrukcji nowego obrazu ciała. Problem zmiany obrazu ciała w sytuacji nagłej utraty wzroku w dorosłości jest słabo rozpoznany. Istnieje konieczność prowadzenia badań koncentrujących się na tym zagadnieniu.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** CIAŁO, CIELESNOŚĆ, NIEPEŁNOSPRAWNOŚĆ, UTRATA WZROKU, PRZYSTOSOWANIE

Introduction

Recent years have seen a marked increase in the interest of theorists and researchers in issues of corporeality (Labandt and Mechliński, 2020). Experiencing one's body is a natural point of reference for all human experiences, both those of the external world and inner life. To have a body and to form an integrative relationship with it is what makes it possible for people to learn about and actively participate in material-natural and socio-cultural reality. The body is the foundation for the development of the subject's personality, and becomes a source of self-awareness and identity (Mirucka & Sakson-Obada, 2013). Thus, the way a person perceives and evaluates his or her appearance and fitness affects all aspects of his or her psychosocial functioning, and has a clear impact on his or her self-esteem and interpersonal relationships. Self-image, including

the representation of the body and especially the emotions felt towards it, can undergo temporal and situational changes (Schier, 2009). A sudden injury to the body is an experience that entails the need to reconstruct one's body image.

The purpose of this article is to describe how one experiences one's corporeality in a situation of sudden loss of sight in adulthood, with particular attention to the processual nature of re-shaping one's body representation. The analysis is conducted based on a review of the literature on the subject.

Experiencing the body and becoming disabled

Injury to the body in the course of life resulting in permanent disability is a critical event that involves a change in the perception of oneself and one's surroundings at every possible level: physical, psychological and social. It becomes a source of suffering, in which physical pain and psychological grief over the loss coexist. The process of coping with such suffering is marked by a disruption in the process of identity formation and consolidation (Wolski, 2010). Suffering is particularly severe in people whose loss of health and fitness occurs during adulthood (Gendek, 2013). The individual's sense of integrity and wholeness is disrupted, and awareness of one's own dysfunctionality leads to intense frustration. A person must confront his or her own reactions to the trauma he or she has sustained, such as sadness, powerlessness, helplessness, fear, anger, rage, shame, including feelings of grief and hurt over the loss of his or her former appearance. The loss of the integrity of one's body, which, compared to the pre-injury body, appears alien, unreal, and useless, becomes a source of intense stress (Kowalik, 2007).

J. Belzyt says that:

[...] when becoming disabled, the individual has to face otherness (one's own), which is considered in rational and emotional terms. While on the rational level the individual tries to tame the otherness that has become his or her lot (experience), on the emotional level, he or she often runs away from the otherness, and tries to push it out of his or her consciousness, thus making it increasingly alien (not one's own). The body is treated instrumentally, seen as something that has failed and becomes an alien body: it is not me, it is not my ambassador (2015, p. 214).

Previously experienced as a medium of subjectivity, experience and security, the body loses its properties and functions (Belzyt, 2015). Injury to the body changes the previous way of learning about external reality and usually limits the possibilities of active participation in it. As a result, the body is temporarily no longer perceived as the main conduit of impressions, experiences and sensations. The functional repercussions of the injury, including, for example, a complete or partial inability to perceive external stimuli, impaired mobility, communication and ineffective performance of practical activities, including taking care of oneself, reduce the autonomy of decision-making and acting that forms the basis of a sense of adulthood and maturity. Not only does a body with a defect

fail to promote a sense of agency and independence, but it becomes the main source of the problems and limitations that are experienced every day. The ignorance of the actual capabilities and needs of one's body, coupled with incomplete control over it, which is typical of a sudden dysfunction, disrupts the basic sense of security. Confronting one's intentions and ambitions with the actual capabilities of an uncooperative body sharply lowers one's self-esteem and mood, thus triggering anxiety, frustration and shame.

The perception of one's corporeality in such a situation depends on many factors, including the circumstances and manner in which the dysfunction occurred. An unexpected injury triggers a sense of insecurity and is often associated with idealization of one's pre-injury body and appearance. The potential for post-traumatic stress disorder becomes key (Rybarczyk & Behel, 2002). One of the serious consequences of facing a traumatic situation are changes in the sense of the body, which can come as an internal state of chaos experienced as indiscriminate, diffuse somatic sensations. Limited accessibility to bodily states and disruption of their mentalization cause problems in modulating the intensity and duration of the affect. The person then experiences extremely strong negative emotions, which he or she cannot control (Mirucka, 2018). Helplessness in the face of these feelings and constant psychological stress lead to excessive concentration on bodily sensations or ignoring signals that arouse association with a particular emotion (Sakson-Obada, 2009).

It should be noted that the opinions and reactions of others play an important role in the formation of beliefs about one's body in people who have become disabled (Dobrzańska-Socha, 2013). Appearance that conforms to the cultural ideal of beauty is associated with positive qualities and contributes significantly to social acceptance. Appearance that does not meet social requirements, on the other hand, increases the risk of rejection and stigmatization, which is especially experienced by women, whose value in various arenas of social life is primarily judged through their physical attractiveness (Hoppe et al., 2015). A disabled body is assessed as unattractive, disfigured, repulsive and unpredictable, thus becoming an object of exclusion. Encounter with such a body becomes a source of discomfort, distress and embarrassment, prompting non-disabled people to react in certain ways, ranging from expressions of sympathy, pity and offers to look after the person through avoidance to outright dislike and rejection (Parchomiuk & Szabała, 2012). By suffering injury, a person may internalize the socially assigned label of a subject with a flaw and incorporate it into his or her personal identity. This process is associated with a lowering of one's self-esteem, a lack of acceptance of one's own body, and an inability to consider the distinctiveness of one's body as a kind of beauty (Belzyt, 2015).

The risk of negative social reactions increases mainly due to such characteristics of disability as visible impairment, the person's influence on the occurrence of the injury, and limited mobility (Piątek, 2012). In order to gain acceptance from those around them, people with disabilities often attempt to mask their physical differences. Fear of social stigma can lead to hiding features that raise associations with dysfunction (Szóstyk & Schier, 2015) or even giving up technical aids that compensate for physical deficits

(Kowalik, 2007). It is worth noting that masking strategies involving the refusal to use rehabilitation aids entail a number of negative consequences, for example, a higher risk of experiencing pain and further injury, and being forced to withdraw from certain activities. In some cases, such forms of camouflaging one's disability lead to paradoxical situations in which, while the absence of rehabilitation equipment (e.g., a white cane) allows an individual to avoid being identified as a person with bodily dysfunctions, it simultaneously exacerbates those characteristics (e.g., inability to walk independently) that trigger undesirable social reactions. Belzyt (2014, 2015) writes that excessive focus on attempts to control the body during social exposure can result in a neurotic fixation on one's physical defects.

Trying to hide the visible stigma is just one way of dealing with the social stigmatization of the body that has suffered injury. In contemporary art and social media, one can note trends that focus on the intentional exposure of non-normative bodies. In such works, disability is not only a central aesthetic category that fully illustrates human heterogeneity, but also a manifestation of the body's natural vulnerability to changes caused by illness or trauma. The introduction of physical otherness openly into the socio-cultural space seeks to build a community based on the understanding that any person can experience the destruction of the body. In this perspective, acquiring a disability no longer arouses strong anxiety, as it becomes a universal experience potentially inherent in the course of human life (Kubiński, 2021).

In conclusion, the violation of body integrity that occurs as a result of impairment necessitates the reconstruction of the body image. The process of integrating one's distorted body image with a multifaceted concept of self is linked to the experience of strong affect (Gendek, 2013). A lowered mood accompanies the experience of one's body as negatively altered, and thus alien and abhorrent. The injured body ceases to be an element of the subject's agency, and loses the function of expressing one's individuality and autonomy. The taming of the new body is significantly hampered by the distance that people assume from bodies that deviate from cultural models of physical beauty.

Body image and vision loss

The loss of sight is a landmark event, which, due to a number of negative consequences, is a risk factor for disruption of a person's functioning in every area. The rapid development of visual culture increases the participation of sight in cognition of the world, hence some researchers estimate its involvement in relations with external reality at close to 90% (Belzyt et al., 2021). Therefore, visual impairment results in the loss of the primary channel used to receive and transform data. The subject loses the ability to quickly register changes in the surroundings and experiences difficulties in adapting their actions to current circumstances. The techniques of acquiring, processing and creating written and pictorial information become periodically inaccessible, which adds to the sense of being cut off from the mainstream of public life. Problems in spatial orientation, coupled

with difficulties in daily activities, lead to a reduction in independence. The consequence of a temporary inability to do one's current job is a worsening of one's material situation and a decline in social prestige. The negative effects of losing one's eyesight are also felt in terms of playing family roles. An adult who has suddenly lost his or her vision is not able for a period of time to fulfill their household obligations and responsibilities, and becomes mainly a recipient of help and support.

The qualitative research by I. Berndtsson (2001) attempted to explore the changes taking place in people affected by vision loss, with a particular focus on how they cope with their new life situation. For the subjects, blindness is a moment of breakdown of the previous lifeline, one that clearly divides the biographical path into two stages "before" and "after vision loss." The dominant feeling is that of being objectified: the body without sight is perceived as an object in need of repair, treatment, and correction. The narratives of the respondents prove that this feeling is reinforced by the reactions of the people around them, who treat those losing their sight as dependent children in need of care and (or) handicapped individuals with special needs. The impairment was combined with a sense of time stopping and a limitation of the ability to act, as the functional consequences of the disability became apparent when they tried to carry out daily activities. The researcher used the horizon metaphor to interpret re-learning processes to remain active. According to this metaphor, the horizon of action is linked to the horizon of possibilities, when the visually impaired person regains a sense of self-confidence through interaction with people with similar impairments who, despite their physical handicap, effectively cope with everyday life challenges. Observing the successful activities of visually impaired people motivates the subject to learn alternative strategies for accomplishing day-to-day activities, and the successes they experience reinforce their sense of agency and shift the focus to the developmental potential inherent in the body. In describing the re-establishment of the horizon of activities, Berndtsson notes that

[...] the arena for these activities is the individual's world, described as integrated in the body existing in the world. In the first place [...] the body continuously seeks to orient itself toward the world, which can be called basic intentionality. The body strives toward the world with all its other senses (Berndtsson, 2001, p. 7).

Notably, those who considered vision loss a trauma viewed the process of adapting to the new situation in terms of identity transformation, while those respondents who did not associate vision loss with trauma stressed the need to practice and learn new skills. When the subjects used a white cane, a socially recognizable attribute of blind people, they were instantly identified as members of this social group and were ascribed qualities stereotypically associated with this type of disability. Thus, the use of a white cane, so to speak, deprived them of their individuality and proved problematic especially in moments of identity confusion, when the respondent did not yet feel that he or she fully belonged to the group of visually impaired people, but was treated as its member in social interactions. As Inger Berndtsson points out:

[...] referring to the metaphor of the horizon, it can be said that losing one's sight means limiting one's horizons, while learning to cope with this situation means expanding them once again. [...] horizons are defined in relation to time, the physical surroundings and the performance of activities. Learning processes are seen in relation to a person's life world anchored in the body. Moreover, they are intersubjective processes, involving both learning previously known things anew and learning entirely new things, which together affect a person's sense of identity. The processes of learning are temporarily seen as completed as soon as the person re-establishes key relationships with the world, i.e. with time, the physical environment, and activity towards the world (Berndtsson, 2001, p. 9).

The deconstruction of the corporeal self during adaptation to sudden vision loss can be analyzed in relation to the stage model of coping with unexpected trauma. In the first phase of adaptation referred to as the stage of becoming disabled (Kowalewski, 1999), the reaction of shock protects the subject from personality disintegration. Thanks to this reaction, the previously adopted self-image is maintained. At the level of bodily sensations, dissociative states can occur with a sense of leaving one's body, an impression of the unreality of the situation (derealization) and one's existence (depersonalization), and an altered perception of time (Mirucka & Sakson-Obada, 2013). Somatic sensations, including pain, can compound a person's emotional disorganization.

In the next stage, of so-called realization of the consequences of the injury, the person analyzes his or her current situation, and makes comparisons of their current functioning with the condition prior to vision loss. Lack of sight inhibits orientation in space and mobility, as well as the ability to do practical tasks, including hygiene, so, according to S. Kowalik (2007), a blind person usually avoids exertion and all motor activity during this period. He or she evaluates the capabilities of his or her body negatively and focuses attention on the desire to heal the body and regain mobility. Thus, his or her motivation to participate in rehabilitation is extremely low at this point, and attempts to help from loved ones can trigger violent emotional reactions. The individual idealizes the lost functions and is convinced that visual disability will thwart all his or her goals, plans and aspirations in life. Self-loathing is typical of this stage, and is generally combined with a pronounced feeling of alienation from one's own body. Loss of control over many bodily functions due to lack of perception of visual stimuli, incorrect interpretation of signals coming from the other senses, restriction of free movement and clumsiness in practical tasks leads to treating one's own body as dysfunctional, worthless, and damaged (Dobrzańska-Socha, 2013). The body arouses repulsion and disgust, and these feelings are also noted in those blind people who have not had any visible changes in their appearance (Dobrzańska-Socha, 2005). Bodily disorientation is associated with emotional grief expressed in deep sadness and longing for the lost body. Negative assessment of one's corporeality can result in alienation, understood as a qualitative deterioration of feeling connected to the body and disruption of interpersonal relationships (Kowalik, 2007).

In the next stage, the person makes attempts to function with the new disability and shows more motivation to participate in rehabilitation (Kowalewski, 1999). With the help

of motor activity, the blind person gradually becomes familiar with their bodily sensations and learns the typical reactions of the body in various situations. Recognizing the potential of their body, they gradually expand the range of activities available to them and strengthen their sense of agency. The acceptance of the consequences of the disability may differ in different areas of functioning, with the greatest mental barriers occurring for activities carried out during social exposure situations and/or with the use of tools perceived by the people around as symbols of disability. Anxiety and shame begin to dominate among the emotional states associated with a blinded body exposed in social spaces (Mirucka & Sakson-Obada, 2013). Having less control over one's appearance (e.g., inability to quickly notice stains, or dirt on one's clothes), awareness of the threat of the objectifying gaze of another person who naturally occupies a dominant position due to the lack of reciprocity in being looked at, and the perceived still relatively low efficiency of visionless walking generate a strong fear of social exposure. In turn, shame flowing from the necessity to reveal the weakness of the body and the difference of one's body from socio-cultural patterns triggers the desire to hide, which can lead to a reduction in activity and life ambitions. In overcoming emotional barriers, it is important to have support from people with similar experiences (Kowalewski, 1999), to arrange the space appropriately and optimally adapt the organization of rehabilitation activities to the person's current needs and abilities (Czerwińska, 2015), and to positively orient the people around to the subject's increasing autonomy (Belzyt, 2012).

In the final stage, the dominance of positive emotional feelings is observed, including feelings relating to one's body. The subject perceives the disability in the area of one sense as their unique characteristic, which is an integral part of their overall self-concept. The subject shows awareness of his or her rehabilitation needs and is able to accurately assess his or her ability to perform a given activity. He or she is capable of more emotional distance than before, expressed, for example, through the use of humor in varying social reactions to his or her otherness.

Conclusion

Despite the fact that the body and corporeality are the focus of research within a wide variety of disciplines, knowledge about the course and determinants of the reconstruction of the corporeal self in a situation of sudden vision loss in adulthood is still relatively lacking. While the research to date makes it possible to describe some specific experiences in the process of coping with the consequences of blindness in the functional, cognitive and emotional areas, understanding the mechanisms underlying this adaptation, including the identification of key factors and resources in taming the alienation of the damaged body requires further analysis. The increase in the number of people losing their sight over the course of their lives entails the need to design interdisciplinary research geared toward a deeper understanding of the essence of transformations in the experience of one's body when the ability to use the primary sense is lost. The negative

attitude towards one's body that occurs after vision loss increases the risk of developing psychopathological symptoms. It therefore becomes a special challenge for researchers and representatives of the helping professions to design therapeutic measures that enable constructive adaptation to this occurrence.

BIBLIOGRAPHY

- Belzyt, J. (2012). *Niepełnosprawność – edukacja – dorosłość. Studium przypadku osoby ociemniałej*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Belzyt, J.I. (2014). Ciało w sytuacji niepełnosprawności – kontrola, odrzucenie i działania terapeutyczne. *Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej*, 16, 41-52.
- Belzyt, J.I. (2015). Ciało w przestrzeni spotkania z Innym. In J.I. Belzyt, J. Doroszuk & A. Woynarowska (Eds.), *Doświadczenia niepełnosprawności w przestrzeniach spotkania* (pp. 179-228). Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Belzyt, J.I., Doroszuk, J. & Tersa, K. (2021). *Życie z niepełnosprawnością w globalnym kryzysie. Rok pandemii COVID-19 w doświadczeniach osób z niepełnosprawnością sensoryczną i ich rodzin*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Berndtsson, I. (2001). *Förskjutna horisonter. Livsförändring och lärande i samband med synnedsättning eller blindhet* [Shifting horizons: Life changes and learning in relation to visual impairment or blindness]. [Unpublished PhD thesis]. University of Gothenburg. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/15271>
- Czerwińska, K. (2015). Nagła utrata wzroku jako sytuacja graniczna. In J. Wiśniewska (Ed.), *Sytuacje graniczne w biegu ludzkiego życia* (pp. 356-370). Państwowy Instytut Badawczy.
- Dobrzańska-Socha, B. (2005). Zachowanie człowieka w sytuacji utraty zdrowia – strategie radzenia sobie z utratą wzroku. In M. Ledzińska, G. Rudkowska & L. Wrona (Eds.), *Psychologia współczesna: oczekiwania i rzeczywistość* (pp. 91-110). Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Dobrzańska-Socha, B. (2013). *Sytuacja utraty zdrowia. Problemy psychologiczne osób z kalectwem nabytym*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gendek, M. (2013). Obraz ciała w wybranych zaburzeniach psychicznych i niepełnosprawności. In E. Zasępa (Ed.), *Doświadczenie choroby i niepełnosprawności* (pp. 89-108). Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Hoppe, E., Walczak, K. & Trzcinańska H. (2015). Postrzeganie własnej i cudzej kobiecości w niepełnosprawności. In W. Janocha & K. Zielińska-Król (Eds.), *Kobiecość a niepełnosprawność* (pp. 178-190). Wydawnictwo KUL.
- Kowalewski, L. (1999). Psychologiczna i społeczna sytuacja dzieci niepełnosprawnych. In I. Obuchowska (Ed.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie* (pp. 55-100). Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Kowalik, S. (2007). *Psychologia rehabilitacji*. Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Kubiński, G. (2021). *Heterologie cielesności. Eseje o obcym ciele*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Labandt, W. & Mechliński, P. M. (2020). Problematyka cielesności w naukach społecznych. In K. Skrzypińska (Ed.), *Okiem młodych badaczy. O duchowości i religijności inaczej* (pp. 63-83). Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Mirucka, B. (2018). *Podmiot ucieleśniony. Psychologiczna analiza reprezentacji ciała i tożsamości cielesnej*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Mirucka, B. & Sakson-Obada, O. (2013). *Ja cielesne. Od normy do zaburzeń*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

- Parchomiuk, M. & Szabała, B. (Eds.) (2012). *Dystans społeczny wobec osób z niepełnosprawnością jako problem pedagogiki specjalnej. T. 1: Przyczyny – konsekwencje – przeciwdziałanie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Piątek, K. (2012). Ciało nadzorowane. Strategie kontroli ciała podejmowane przez kobiety z niepełnosprawnością fizyczną. In E. Banaszak, P. Czajkowski & R. Florkowski (Eds.), *Fenomeny kontroli ciała* (pp. 166-185). Difin.
- Rybarczyk, B.D., & Behel, J.M. (2002). Body image development in children. In T.F. Cash & T. Pruzinsky (Eds.), *Body image: A handbook of theory, research, and clinical practice* (pp. 65-73). The Guilford Press.
- Sakson-Obada, O. (2009). *Pamięć ciała. Ja cielesne w relacji przywiązania i traumie*. Difin.
- Schier, K. (2009). *Piękne brzydactwo. Psychologiczna problematyka obrazu ciała i jego zaburzeń*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Szóstyk, B., & Schier, K. (2015). Obraz ciała u dzieci z dysfunkcją narządu ruchu. In K. Bargiel-Matusiewicz, P. Tomaszewski & E. Pisula (Eds.), *Kulturowe oraz społeczne aspekty zdrowia i obrazu ciała* (pp. 11-41). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wolski, P. (2010). *Utrata sprawności. Radzenie sobie z niepełnosprawnością nabytą a aktywizacja zawodowa*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

***Corporeality Affected by the Loss of a Loved One –
Manifestations of the Body in the Experiences of Former
Wards of Social Rehabilitation Centers
Cielesność porażona utratą bliskiej osoby –
manifestacje ciała w doświadczeniach byłych wychowanek
placówek resocjalizacyjnych***

ABSTRACT

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of the study was to investigate the bodily dimension of the loss of a loved one and ways of dealing with such an experience manifested in action.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The main research problem was formulated as a question: How do former wards of social rehabilitation centers experience and what meaning do they assign to the death of a loved one? The study used the biographical method, while the auto-biographical narrative interview was used for data acquisition.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The theoretical framework of this study on the boundary situation of the death of a loved one is Karl Jasper's approach as well as Edith Stein's theory of empathy, from which analytical codes were derived was discussed.

RESEARCH RESULTS: The death of a loved one experienced as a loss generates feelings that manifest in bodily forms of expression. The suffering resulting from the loss led to the development of new patterns of action: escapist and developmental-escapist.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The basic conclusion is that the loss of a love one as a boundary situation, when one is not looked after and lives alone leads to abnormal social functioning. Thus, such experiences should arouse a great deal of attention from people caring for children and youth.

→ **KEYWORDS:** death of a loved one, biographical research, moral degeneration, corporality, boundary situations

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem badania było poznanie cielesnego wymiaru doświadczanej utraty ważnej osoby oraz sposobów radzenia sobie z takim doświadczeniem przejawiających się w działaniu.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Główny problem badawczy ujęto w postaci pytania: Jak doświadczają i jakie znaczenie nadają śmierci bliskiej osoby byłe wychowanki placówek resocjalizacyjnych w perspektywie ich indywidualnych doświadczeń biograficznych? W badaniach wykorzystano metodę biograficzną, natomiast techniką pozyskiwania danych uczyniono autobiograficzny wywiad narracyjny.

PROCES WYWODU: Omówiono teoretyczne ramy badań własnych będące rozważaniami na temat sytuacji granicznej, jaką jest śmierć bliskiej osoby w ujęciu Karla Jaspersa oraz zagadnienie wczucia Edyty Stein, z których wyprowadzono kody analityczne.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Śmierć bliskiej osoby doświadczana jako utrata generuje uczucia, które manifestują się w cielesnych formach wyrazu. Cierpienie wynikające z utraty bliskiej osoby doprowadziło do wypracowania nowych wzorów działania – unikowego i rozwojowo-unikowego.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Podstawowym wnioskiem jest to, że utrata bliskiej osoby jako doświadczenie graniczne, niezaopiekowane i przeżyte w samotności prowadzi do nieprawidłowego funkcjonowania społecznego. Tym samym doświadczenie takie powinno wzbudzać bardzo dużą uważność osób sprawujących opiekę nad dziećmi i młodzieżą.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** ŚMIERĆ BLISKIEJ OSOBY, BADANIA BIOGRAFICZNE, DEMORALIZACJA, CIELESNOŚĆ, SYTUACJE GRANICZNE

Introduction

Searching for the causes of abnormal social development of people who show symptoms of moral degeneration in adolescence and adulthood goes back a long way. Many years of research (see Stone et al., 2021; Korn et al., 2022) have identified a number of factors that can promote such a process. The death of a loved one is mentioned as one of these factors.

In the Polish, as well as international, academic literature, this factor is described as negatively affecting a child's social development. Quantitative researchers point to significantly statistical associations between the death of parent(s) and the development of such behavior in children as substance abuse, running away from home, destruction of property, theft, suspension and/or expulsion from school (Feigelman et al., 2017). A study by E. Björkenstam et al. (2019) showed that a child's experience of multiple risk factors (death of a parent, separation, parental substance abuse, etc.) considerably increases his or her risk of committing a violent crime in early adulthood. Qualitative researchers, when analyzing the individual stories of respondents, describe the death of a loved one

as an experience that the respondents themselves define negatively, and which can activate many other risk factors inherent in the family (Łoś, 2011) and adversely alter the course of the respondents' biographies (Jaros, 2022).

Since child development is affected as much by the child's biology and psyche as the environment, the causes of abnormal social development should be sought carefully. Usually several factors interfere with a child's normal social functioning. While these factors are intertwined, only one of them, the most important and intense, is called the dominant cause (Lewandowska, 2021). This begs the question of whether the death of a loved one can be the dominant cause in the development of antisocial behavior? The analyses attempted in this article are part of the discussion on the death of a loved one and the impact of such an experience on the functioning of children and adolescents. Thus, this study seeks to understand the bodily aspect of the loss of a loved one and the ways of coping with it as manifested in the body.

The subject of our study was the experiences of adult women who were raised in resocialization institutions during adolescence. The theoretical framework of the research is K. Jaspers' reflections on the death of a loved one as a boundary situation, and Edith Stein's interpretations of the body, according to which the death of a loved one is one of the most painful losses in life, which causes absolute loneliness. The experience of such a loss manifests itself in the body through sensations or feelings, as well as from the body through tears, blushing or acts of will manifested in action.

Methodology

The cognitive perspective in this study is the interpretative paradigm and the strategy of qualitative research (Rubacha, 2008). The main research question is as follows: how do former wards of rehabilitation institutions experience and assign meaning to the death of a loved one in terms of their individual biographical experiences?

Two specific questions resulting from the main question were also asked:

1. How do the women surveyed experience the death of a loved one in the body?
2. What actions did the women take in response to the death of a loved one, and which of these actions promoted the process of moral degeneration?

Conducting interviews with people who have been subjected to punitive measures, for example, means that the researcher must look for people who have had this kind of experience (Flick, 2010), so the study used purposive sampling. We used the biographical method, which offers access to information about the narrator's past, present and future (Cieślakowska-Ryczko, 2021). The data was collected, in turn, using the autobiographical narrative interview by Fritz Schütze.

The autobiographical narrative interview follows strictly defined phases (Schütze, 2012). In the initial phase, a rapport is established with the narrator and an "incentive" (the prompt for the story) is provided. The next phase is the main story telling, where the researcher does not ask any questions, only assumes the role of an active listener and

lets the respondent talk about his or her life. The third phase of the interview is internal questions: when the respondent gives a clear signal that he or she has finished his or her story (KODA), the researcher asks immanent questions that deal only with the topics covered in the main story phase. The final stage is the exmanent question phase (the researcher, using a list of questions, asks them referring to topics that the respondent has not mentioned, but which are relevant to the research problem).

The study was conducted between 2016 and 2017 in various cities in Poland. In the first phase of the study, so-called gatekeepers (educators of juvenile correctional centers¹) were asked to act as intermediaries in contacting former wards who had been outside institutional supervision for a minimum of three years. Those women who consented provided their phone numbers through the educators. Autobiographical interviews were conducted with ten women (the youngest respondent was 21 and the oldest was 57). The women themselves decided on the place and time of the meeting. With the consent of the narrators, the interviews were recorded and transcribed while preserving all features of the respondents' speech. The transcriptions were subjected to thematic analysis, and analytical codes were derived from Karl Jaspers' concept of boundary situations and Edith Stein's concept of empathy.

Death of a loved one as a boundary situation

According to Jaspers' (1978) concept of boundary situations, human life is lived in situations in which each of us experiences worry, concern or suffering. As a rule, we can work through such situations and they do not disrupt our normal functioning. Relying on both innate and acquired coping mechanisms, an individual produces both specific patterns of thought and action that create a sense of security (Rychter, 2019).

However, there are situations that cause shock and fundamental anxiety born out of it, encompassing all dimensions of a person's being and functioning: their body, thinking, emotions, spirituality, and social ties (Polak, 2015). Jaspers calls such situations boundary and defines them as "situations [...] [which – A.J.] are like a wall we run into, a wall on which we founder. We cannot modify them; all that we can do is to make them lucid, but without explaining or deducing them from something else. They go with existence itself" (Jaspers, 1978, p. 188). He includes four common and typical situations that every person encounters in the course of his or her life, i.e. death, suffering, struggle and guilt.

In our analysis, the focus was on one of them, namely the death of a loved one. Jasper recognized that the total nature of the death of a loved one makes it a boundary situation. The death of a loved one, according to the philosopher, is the deepest crack in objectifying life (1978, p. 200). When a loved one dies, a special bond is broken: "existential

¹ Due to the principle of anonymity, it is impossible to indicate the centers where the narrators surveyed were raised, as revealing them is sensitive data which could help identify the individuals.

communication” (Jaspers, 1978, p. 200). Death breaks this bond permanently, but at the same time bears witness to its truthfulness, through suffering after the loss of a loved one. Lonely after they lose someone close to them, a person becomes trapped in his or her own world, which becomes alien and unpredictable to him or her (Walczak, 2021). Longing and inability to endure separation from a loved one shatter a person’s sense of security. Previous patterns of thinking and acting become reorganized.

In every boundary situation there is both destructive potential and potential for human development. Death of a loved one is filled with extremely distressing emotions that can cause escapist behavior, however, it can also unleash personal, creative potential, the potential to learn about oneself and the world (see Rychter, 2019).

When describing the death of a loved one, one can use the concepts of loss or bereavement. However, these concepts, as M. Okupnik (2018) points out, are not the same. The death of a loved one can be both defined as loss or bereavement, but bereavement is not synonymous with loss. For the purposes of this article, it has been assumed that loss refers primarily (but not exclusively) to material possessions, which, although experienced as distressing, leave faint and impermanent traces (Skarga, 2002, pp. 89-90). In contrast, bereavement defines the state of the self in a crisis situation – the death of a loved one – entailing a whole series of other losses and bereavements (i.e. loss of property, lowering of living standards, change of social position or previous image, etc.) (Okupnik, 2018, pp. 51-52). Importantly, the loss is accompanied by feelings of emptiness, meaninglessness and suffering. With the loss of a loved one, the world changes but does not end (Okupnik, 2018, p. 78).

The death of a loved one, as a boundary situation, generates a great deal of difficult feelings. These feelings, according to Edith Stein, demand their expression in acts of will or action.

The body as a carrier of feeling and the willing Self – the views of Edith Stein

In her work “On the Problem of Empathy,” Stein centered her academic interests on the subject of the human person. Stein, like Husserl, used the concept of the body in two senses in her works: *Körper* – which refers to its external manifestation, as the body, an object or material object – and *Leib* – which refers to its internal dimension, associated with vitality, feeling, and sensation, which is defined in this article as corporeality. The body, according to Stein, belongs to a person in two ways: through external sensations and internal perceptions (Okupnik, 2018). It is the carrier of fields of sensation, the zero point of spatial orientation, is made up of moving organs and can move voluntarily (Stein, 2014). However, what is especially important, given the subject matter of this article, is that the body is also a carrier of feelings and will (the willing Self) (Mietelski, 2018).

When defining feelings, the disciple of Husserl points out that they are not contained, but are charged with energy that must discharge itself (Stein, 2014, p. 135).

This discharge is possible in both corporeal and incorporeal ways. The corporeal form of “discharge” of feelings is the expression (blushing with shame) and acts of will and/or action. The incorporeal manifestation of feelings is wishes or ideas. Acts of will, like feelings, externalize themselves in action, which are called bodily manifestations in this article. When will and aspiration act against each other, they fight for dominion over the body. The will usually reign over the body and soul, but, as Stein writes, not without experiencing a refusal to obey it (Stein, 2014, p. 141).

The human body, according to Stein, plays an essential role in the expression of feelings. She is not only concerned with the physical dependence of the body and feelings, but also with bodily expression, which is in a vital and meaningful relationship with feelings. This raises the question of what feelings accompany a boundary situation such as the death of a loved one, and in which form of bodily expression do they find their “discharge” in former wards of rehabilitation institutions?

Results of analysis

Analysis of the collected empirical material revealed that most of the female narrators (7 for N = 10) had experienced the death of a loved one. When recalling this death, they described it as a loss or bereavement. The death of a loved one experienced as a loss left a faint, impermanent trace in the narrators.

My dad is dead [...] He hung himself when I was two years old. I don't even remember him (N10).

Such statements were not accompanied by bodily reactions. The acts of expression were not manifested in bodily form.

The narrators talked about bereavement as a difficult experience, in which they experienced very strong, distressing feelings that were discharged in bodily form:

I saw everything, so I dreamt every night for a while that he was dying and I was seeing it all, so I was deeply, deeply affected by it. At night I cried a lot, I woke up crying, howling, squealing, shrieking (N6).

Crying and screaming are bodily forms that show the enormity of the suffering experienced after the loss of a loved one. However, the loss of a loved one was not always experienced as a negative experience. For some, it was a positive experience, initially accompanied by pleasant feelings. On the one hand, the narrators experienced relief and joy.

When he died I was happy... I was really [...] relieved [...] in my soul that no one would bully me anymore, no one would insult me, no one would make me feel ashamed (N1).

On the other hand, their feelings were drowned out by remorse, as the world imposes forms of feeling after the loss of a parent. Separation from the world was not caused by suffering after the death of a loved one, but by inadequacies of feeling, which created a strong sense of guilt and brought suffering.

The narrators were alone with the experience of losing a loved one and felt lonely. *No. No. No one talked to me. I became very withdrawn at that time (N6).*

They experienced more losses and bereavements. They were abandoned by those closest to them.

After my mother's death, my sister, as they say, hadn't cooled down yet before she had a wedding, got married. She wasn't interested in [...] whether I would cope [...] no (N1).

Caregivers were falling ill.

My mother [...] became depressed, she was not prepared to be left alone with two children (N5).

Their grandparents, aunts, uncles were not interested in them.

But none of them [distant family – A.J.] ever took an interest, helped, came and checked, for example, whether the children had something to eat (N5).

Notwithstanding the time that had passed since the death of a loved one (from 10 to 41 years), the narrators visualized this loss in their recollections and reacted to it in a corporeal way. The feelings they experienced resounded in the way they spoke. In their stories describing the loss, their voice modulation changed. They spoke quieter, slower, took longer pauses. Another corporeal form of the feelings they experienced were the tears that accompanied the memories, the weepy voice and the loud sighs.

And when he died, he died in December, and I said [...] and I still heard him in the morning. He went out and didn't come back, because he fell down in the street, and his heart broke [she says quietly and starts crying – A.J.] 20 s. [pause – A.J.] [...] sorry I always react like this when I talk about my grandfather (N6).

The acts of expression were not as intense as they were when the actual loss was first experienced, but their presence during self-narration shows that the event was very significant. This event became a boundary experience for them. The loss of a loved one shattered their previous sense of security and became the dominant cause of their antisocial behavior (this is how 6 narrators located the death of a loved one).

After the death of the grandmother my life was not the same anymore, and it all started with that (N2).

Their world did not end with the loss of a loved one, but changed. Alone, abandoned, suffering, deprived of a sense of security, they found themselves in situations, in which they had to reorganize their patterns of thinking and acting. The suffering self, striving to regain its lost security, changed its patterns of thinking and acting, which became evident in the manifestations of the body.

According to Stein's views, acts of will and action through which the suffering Self can be soothed are the bodily form of discharging feelings. Analysis of the collected empirical material revealed a number of actions taken by the women studied, which were responses to the loss of a loved one. The goal of these actions was to restore security and offset the suffering experienced. The different experiences recorded in the empirical material made it possible to assign the narrators' actions to two patterns of action (escapist and developmental-escapist).

The first was an escapist pattern (both in the metaphorical and real sense). Shortly after the death of a loved one, the narrators fled their family homes for the first time.

When he died, I ran away two months later (N4).

They escaped from the real world into the world of temporary pleasures that psychoactive substances offered them,

It was fun to take [drugs – A.J.] (N9)

into the world of people older than them, who were seeking momentary pleasure and gave them a sense of security.

This was a group of friends, a lot of people older than me, that impressed me a lot, especially since I was lonely [...] and then cigarettes, alcohol started (N7).

Taking psychoactive substances allows one to put oneself in a state of bliss, of heightened mood. Moreover, it also allows one to compensate for distressing emotional states. Such substances are a dangerous means of “treating” bodily suffering, because while bringing temporary improvement in mood, in the long term they intensify emotional excitability and depressive states involving feelings of sadness and hopelessness (Pasternak et al., 2015).

The second developmental-escapist pattern consisted of two stages.

In the first stage, in an effort to eliminate suffering and restore lost security, the narrators focused their actions on seeking bodily sensations from the outside world. They became concentrated on learning.

For three years after the death of my grandfather, I mean until the first year of middle school even, I got good grades, school certificates with honors (N6).

They created a semblance of security by taking over the duties of their adult guardians.

I, meanwhile, took over my mother's duties, that's what happens to young children who are not cared for, well I also took over my brother's care (N5).

They also sought relief from suffering in faith.

There was a time when I used to go to church and just pray there, and that helped me forget for a while (N9).

Focusing on school, faith or fulfilling adult responsibilities must have had a developmental value. But their actions did not eliminate suffering or restore security. Moreover, they were losing willpower. The willing Self did not obtain pleasure and satisfaction from such actions, and even if it did, such sensations were incommensurate with the persistent suffering. Thus, the narrators' actions changed their course. They chose the direction of escape into quick pleasure.

I was looking for some kind of respite, to catch air [...] an outlet for emotions [...].

Well, unfortunately I ended up with a group, that was not too nice, right? because the guys were doing drugs, drinking, partying (N6).

Alcohol, drugs, nicotine, truancy, fights, company of degenerate people changed the narrators' bodily experiences. This world gave them a sense of security, pleasure, an escape from suffering. However, ultimately, the narrators' behaviors in response to the loss of a loved one, by the decisions of family court judges, under the laws in effect at the time, were considered a manifestation of moral degeneration.

Conclusions²

An analysis of the narrators' life experiences showed that the death of a loved one can be experienced as a loss that leaves only a faint trace in memory, or a bereavement with which the world does not end, but changes very significantly. The bereavement, in addition to suffering and a sense of loneliness, was accompanied by numerous losses and bereavements. This was also confirmed in the study of Okupnik (2018).

The article also indicates that very difficult and distressing feelings arose at the time of the loss of a loved one, which manifested themselves in bodily forms of expression. The tremendous importance of this event was confirmed by the acts of expression that the subjects experienced when telling their life story. Both the nature of the feelings that they experienced and the patterns of action that became activated in response to the loss of a loved one confirm that the death of such a person was a boundary experience for the subjects, which required them to reorganize their previous patterns of action. The narrators, while not remaining passive in the boundary situation, developed two patterns of action: an escapist and a developmental-escapist pattern. Ultimately, each of them led them to develop behavior that was a sign of moral degeneration.

The negative impact of the death of a loved one on a child's social development has been confirmed in research (see Feigelman et al. 2017; Jaros, 2022), but the analysis made in this article showed that for most of the women studied, in their lifelong biographical experiences, the loss of a loved one was experienced as the dominant cause of the development of antisocial behavior.

The basic conclusion from the study is that the loss of a loved one should increase the attention and generate action by those who care for children and adolescents. Both the child and his or her caregivers should be provided with effective forms of support, including: parenting counseling, where caregivers, while receiving support, learn to support their children in a situation of loss; individual and family sessions conducted by psychologists, as well as children's participation in support groups addressed to those experiencing loss (see Bergman et al., 2017).

BIBLIOGRAPHY

- Bergman, A., Axberg, U. & Hanson, E. (2017). When a parent dies – a systematic review of the effects of support programs for parentally bereaved children and their caregivers. *BMC Palliative Care*, 16, 39. <https://doi.org/10.1186/s12904-017-0223-y>
- Björkenstam, E., Burström, B., Hjern, A., Vinnerljung, B., Kosidou, K. & Berg, L. (2019). Cumulative childhood adversity, adolescent psychiatric disorder and violent offending in young adulthood. *European Journal of Public Health*, 29(5), 855-861. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckz089>
- Cieślakowska-Ryczko, A. (2021). Badania biograficzne rodzin więźniów. Refleksja metodologiczna. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 66(2), 135-162.

² The generalizations presented in the article refer primarily to the studied population, but they can be treated as hypotheses that can be tested in subsequent studies on representative samples.

- Feigelman, W., Rosen, Z., Joiner, T., Silva, C., & Mueller, A.S. (2017): Examining longer-term effects of parental death in adolescents and young adults: Evidence from the national longitudinal survey of adolescent to adult health. *Death Studies*, 41(3), 133-143. <https://doi.org/10.1080/07481187.2016.1226990>
- Flick, U. (2010). *Projektowanie badania jakościowego* (P. Tomanek, Trans.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jaros, A. (2022). *Naznaczone. Radzenie sobie z etykietowaniem w narracjach byłych wychowanków placówek resocjalizacyjnych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Jaspers, K. (1978). Sytuacje graniczne (A. Staniewska & M. Kwieciński, Trans.). In R. Rudziński (Ed.), *Jaspers* (pp. 186-242). Wiedza Powszechna.
- Korn, L., Bonny-Noach, H., Tesler, R., Koren, G. & Nissanholtz-Gannot, R. (2022). Risk and protective factors associated with multiproblem behaviours of Ethiopian young adults in Israel. *Health & Social Care in the Community*, 30(4), e1157-e1169. <https://doi.org/10.1111/hsc.13523>
- Lewandowska, H. (2021). Objawy i przyczyny zagrożenia niedostosowaniem społecznym dzieci w wieku przedszkolnym. *Journal of Modern Science*, 46(1), 175-189. <https://doi.org/10.13166/jms/139247>
- Łoś, M. (2011). Diagnostyka pozytywna. Studium indywidualnego przypadku osoby odpornej. In W. Janik (Ed.), *Resilience. Teoria, badania, praktyka* (pp. 67-86). Wydawnictwo Edukacyjne Parpamedia.
- Mietelski, T. (2018). Interpretacja ciała ludzkiego w ujęciu Edyty Stein. *Warszawskie Studia Teologiczne*, 31(4), 78-93. <https://doi.org/10.30439/WST.2018.4.5>
- Okupnik, M. (2018). *W niewoli ciała. Doświadczenie utraty zdrowia i jego reprezentacje*. TAIWPN Universitas.
- Pasternak, E., Paśnik, K. & Plewka, N. (2015). Uzależnienie od opiatów – etiopatogeneza, rozpoznawanie i leczenie oraz ważna rola pielęgniarki. *Pielęgniarstwo i Zdrowie Publiczne*, 5(2), 209-214.
- Polak, K. (2015). Sytuacje graniczne – szczególne spotkanie pedagogiki i pedagogii. In: J. Wiśniewska (Ed.), *Sytuacje graniczne w biegu ludzkiego życia* (pp. 24-32). Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji – Państwowy Instytut Badawczy.
- Rubacha, K. (2008). *Metodologia badań nad edukacją*. Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Rychter, K. (2019). Sytuacja kobiet w ciąży wysokiego ryzyka jako przykład sytuacji granicznej – inspiracje Jaspersowskie. *Edukacja Filozoficzna*, 67, 181-206. <https://doi.org/10.14394/edufil.2019.0010>
- Schütze, F. (2012). Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne (K. Waniek, Trans.). In K. Kaźmierska (Ed.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów* (pp. 141-278). Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Skarga, B. (2002). *Ślad i obecność*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Stein, E. (2014). *O zagadnieniu wczucia* (D. Gierulanka & J.F. Gierula, Trans.). Wydawnictwo Karmelitów Bosych.
- Stone, A.G., Lloyd, C.D. & Serin, R.C. (2021). Dynamic risk factors reassessed regularly after release from incarceration predict imminent violent recidivism. *Law and Human Behavior*, 45(6), 512-523. <https://doi.org/10.1037/lhb0000463>
- Walczak, A. (2021). Ciało i cielesność – ku doświadcze(a)niu egzystencjalnemu. *Humaniora*, 35(3), 13-29. <https://doi.org/10.14746/h.2021.3.1>

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY-ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Embodiment in Old Age

Cieleśność w okresie starości

ABSTRACT

RESEARCH OBJECTIVE: This article presents embodiment in relation to four areas of human agency. The findings are part of a larger project on learning to be old.

THE PROBLEM AND RESEARCH METHODS: The main research problem is understanding how strategies, actions, and attitudes toward one's body differ among the study participants in various agency areas. The study is based on a constructivist paradigm and grounded theory methodology.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Four fields of the agency have been presented on a continuum, where on one side, forces are pushing a person towards dependence, while on the other side, there is the individual's independence. These areas were identified during the analysis of empirical data and allow for a departure from judgmental approaches to aging, serving as model areas for the functioning of an older adult. These areas were used to reflect on the embodiment of older people. Finally, the embodiment category was placed within broader structures such as discourses, concepts, and theoretical knowledge about aging and getting old.

RESEARCH RESULTS: The findings indicate the multidimensional nature of the aging body. Different strategies, actions, and attitudes towards one's embodiment are activated depending on the individual's life situation and social position.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: Embodiment occupies a special place in learning to be old. It is one of the primary regulators of this process. As it turns out, self-identification is primarily related to the body. Furthermore, the findings of this study allow moving away from a narrow understanding of aging as physical deterioration and decay.

→ **KEYWORDS:** **EMBODIMENT, BODY, AGENCY, OLDER ADULT, QUALITATIVE RESEARCH**

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem artykułu jest ukazanie cielesności w odniesieniu do czterech obszarów sprawczości człowieka. Prezentowane wyniki są częścią większego projektu dotyczącego uczenia się bycia osobą starą.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Głównym problemem badawczym jest zrozumienie, jak różnicują się strategie, działania i postawy wobec własnej cielesności badanych osób w różnych obszarach sprawczości. Badania osadzone zostały w paradygmacie konstrukcjonistycznym i metodologii teorii ugruntowanej.

PROCES WYWODU: Przedstawiono cztery obszary sprawczości umieszczone na kontinuum, gdzie po jednej stronie znajdują się siły wpychające człowieka w zależność, a na drugim jego krańcu usytuowana jest niezależność jednostki. Obszary te wyłonione zostały w ramach prowadzonej analizy materiału empirycznego. Pozwalają one na oderwanie się od wartościujących ujęć starości i stanowią modelowe obszary funkcjonowania osoby starej. Obszary te posłużyły do przeprowadzenia systematycznego namysłu nad cielesnością osób starych. Na końcu kategoria cielesności wpisana została w szersze struktury, jakimi są dyskursy, koncepcje i teoretyczna wiedza o starości i starzeniu się.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Wyniki analizy wskazują na wielowymiarowość starzejącego się ciała. W zależności od biograficznej sytuacji jednostki, a także społecznego jej usytuowania uruchamiane są różne strategie, działania i postawy wobec własnej cielesności.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Cielesność zajmuje szczególne miejsce w procesie uczenia się bycia osobą starą. Jest jednym z podstawowych regulatorów tego procesu. Jak się okazuje, autoidentyfikacja w dużej mierze odnosi się do cielesności. Co więcej, przedstawione wyniki badań pozwalają na zerwanie z wąskim pojmowaniem starości jedynie w kategoriach cielesnej deterioracji i rozpadu.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** CIELESNOŚĆ, CIAŁO, SPRAWCZOŚĆ, CZŁOWIEK STARY, BADANIA JAKOŚCIOWE

Introduction

The article reports the findings of a study that is part of a larger project on learning how to become old. One of the subcategories that emerged during the analysis concerns embodiment. Embodiment is a category that contains both a component of the body as a typical physical object, and the body as a conscious subject that experiences itself. In other words, the body can be simultaneously observed and observing, experienced and experiencing, feeling and aware of sensations (Hetmański, 2021).

The article aims to show embodiment according to four areas of the agency. Specialized literature points out that embodiment is a source as well as an instrument of cognition (Kacperczyk, 2016). Depending on a person's general physical condition, health, or illness, strategies, actions, and attitudes toward one's body differ. These differences can be grasped by looking at embodiment across four analytical areas of the agency, which I write about later in the article.

Methodology

The research is rooted in a constructionist paradigm (Gubrium & Holstein, 2008) and grounded theory methodology (Charmaz, 2009). They assume that the researcher's work is informed by their previous knowledge and perspective, which influences the construction of research categories and theories. The data and the categories or theory are derivative of the researcher's decisions, the perspective he or she uses, his or her previous experiences, or his or her positioning in a given scientific discourse (Charmaz, 2006).

The following research question was posed: *How do the participants' strategies, actions, and attitudes toward their embodiment differ across different areas of agency?*

In order to collect the research material, the semi-structured interview technique was used (Adams, 2015). The study was conducted between 2017 and 2019 in Lodz and selected villages in the province of Lodz. Following the recommendations of the grounded theory methodology, systematic data analysis was conducted simultaneously during data collection (Charmaz, 2009; Konecki, 2000). The participants were informed about the purpose of the research and consented to record the interviews and their use in a scholarly publication. The empirical material consisted of 37 interviews with people over 70 (21 women and 16 men). The transcriptions were imported into NVivo11, and the analysis procedure was performed according to the steps of the grounded theory methodology. Subsequent cases were selected on the basis of current analytical findings, and this selection continued until theoretical saturation of the generated categories was reached.

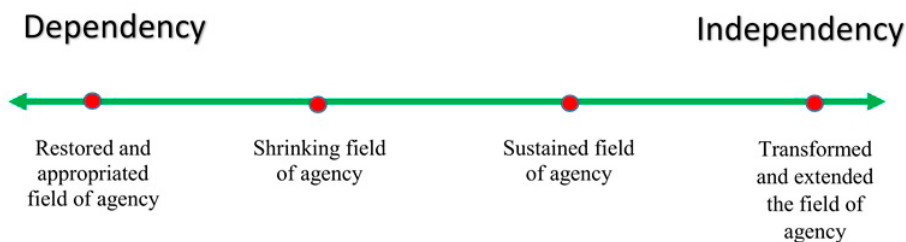
Embodiment across four areas of an elderly person's agency

There are a number of studies on the agency (Ahearn, 1999; Archer, 2013; Elder, 1994). This concept is understood in the context of the individual and refers to the ability/capacity to perform a given action, or a given thing, which implies having the power to influence (authority). In other words, what happened would not have happened if someone had not intervened (Giddens, 1984, p. 9). This is how human subjectivity, understood as a sense of control and influence over the environment, is manifested (Koralewicz & Ziółkowski, 1990).

In constructionist research, priority is placed on the subjects' meanings of their own lives and experiences. Therefore, there are some difficulties in looking at the empirical material obtained from the angle of the existing body of gerontological literature. The literature mentions normal aging, successful aging, pathological aging (Rowe & Kahn, 1987), beautiful aging (Szarota, 2013), and ugly aging (Dubas, 2008). The vast majority of these names are value-laden. Therefore, new categories appear in this article, which shows the processes that emerge from the data analysis differently. A number of topics focusing on the transience of human life and strongly linked to involuntary physical changes can be found in the interviewees' statements. The narrators are aware of the

adverse changes in their bodies in old age and the decline in vitality at the root of their ability to function. Therefore, they undertake various activities to transform, sustain, restore, or accept their agency. Their actions and activities involve not only the area of embodiment but also many other spheres directly unrelated to it. This process can be viewed as a continuum where forces push a person into dependence on one side and independence on the other (see Diagram 1). Both forces are associated with the individual's current and earlier decisions, their biography, their social standing and capital, their material resources, etc., with the important exception that the gradual descent into dependence is additionally conditioned by forces independent of the individual.

Diagram1. Four fields of human agency in old age

Source: own elaboration.

These include the universal law of body aging, the finality of human existence, and bodily demise. Hence, the late adulthood period is constant work of trying to take the best possible position on the continuum at any given time. Thus, considering the possibilities and scope of the individual's agency, it was necessary to find other terms that would not divide the subjects in an evaluative way and, secondly, would show the variety of their experiences within specific categories. Therefore, this article will refer to four areas of human agency in which embodiment is expressed differently.

Transformed and extended the field of agency

In the transformed and extended field of agency, an older adult, despite having crossed the conventional limit of old age,¹ enjoys relatively good health and vitality and engages in many new activities. He or she has a high degree of independence. Here, managing one's embodiment or subduing it is firmly documented. By owning one's body exclusively, a person becomes its creator and material. This manifest among young

¹ In gerontological studies, the most common threshold for old age is 65.

people through changes in appearance, like body adornment or plastic surgery. Such metamorphoses are encouraged by new technologies, among other things.

On the other hand, the body in old age does not so easily undergo modifications. An older adult, like younger generations, undertakes work on his or her body, which goes far beyond mere hygiene. The body is consciously reworked, improved, beautified, and controlled.

In this study, we recorded such practices of disciplining the body as watching what a person eats, seeking advice from a nutritionist, doing weight-loss exercises, improving one's fitness and figure, or going to the swimming pool or the gym. The participants also mentioned a whole range of beautification and age-masking activities. This includes makeup, Botox injections, hair dyes, tattooing eyebrows, visiting a beauty salon, and dressing fashionably. *I am young still. I'm as old as a fifty-year-old. If only judging by my clothes* (Łucja, 81).

In old age, there can be tension between an individual's appearance, embodiment, physiognomy, and functional capabilities, and the inner sense of self-identity and subjective experience of self (Featherstone & Hepworth, 1991). Therefore, an older person may strive to blur these differences, which will involve working on one's body and disciplining and transforming it. Their body is then subjected to various diets and fed with nutrients or supplements. An extreme example of transforming one's body is various types of plastic surgery, especially those without medical justification. In old age, this can mean a whole range of cosmetic procedures through which both women and men can improve their appearance. These include facelifts, wrinkle fillers, abdominal plastic surgery, botox or breast augmentation. Disciplining the body in old age can also be done by working out at the gym.

I started going to the gym there. I would go there to exercise and I did rather light exercises, because well, not all exercises can be done, but it suited me very much. I was going there for a whole year. And also I went to a nutritionist to lose weight. And then I started to feel and function quite differently (Katarzyna, 72).

In modern societies, the body falls under the sphere of power; specifically biopower disciplining embodiment by prescribing patterns of appearance and behavior, controlling births, forcing medical treatment, restricting or prohibiting abortion, and setting the age of sexual initiation, etc. (Foucault, 1998). The discourse of disciplining the body can be internalized. However, despite external pressures from relatives and friends of similar age, not everyone in the generation of older adults succumbs to this type of narrative.

Sustained field of agency

In the sustained field of agency, an individual may also have good health, or his or her health can be so satisfactory that he or she can rely on solutions and patterns of activity from earlier stages of life. Individuals in this agency field have a surplus of energy associated with retirement. They undertake activities to stay as fit as possible. Their goal

is a sense of continuity, i.e., keeping something, like fitness and health, to be disrupted. Therefore, they have a strong need to maintain their current fitness levels. This delays the process of physical aging. These activities are primarily preventive. They can be divided into those where the individual makes efforts on their own to maintain their fitness and where professional medical assistance is involved. In the first case, this can be walking, daily gymnastics, exercises to improve concentration, motor skills or memory, but this can also be healthy eating. *I used to go biking or walking in the woods with my friends, because I live close to it. I live [near – note M.M.] the forest (Anna, 74).*

The second group includes preventive measures requiring regular health monitoring, examinations, or periodic hospital visits. Here, the presence of specialists is required to confirm the current state of health of the subjects. Sometimes they issue a referral for a spa treatment, which is very popular among the participants. Some treat it as an essential part of rehabilitation after a procedure, such as orthopedic surgery, and others as part of a vacation trip to improve their health. *We go to the health spa every three, every two years, depending on if they let me. But I can't find out the information when I will get it, because this year I should get to the sanatorium, but whenever I go on the Internet, it says that there is no such enrollment (Lucjan, 74).*

Shrinking field of agency

In the shrinking field of agency, the individual begins to notice a deterioration of their overall physical condition and a loss of vitality. The main difference between the previously discussed fields is that it is challenging to identify spectacular changes associated with searching for new activities or returning to old passions. To a large extent, older adults' activities are determined by their daily rhythm of simple activities and tasks, such as shopping, preparing and eating meals, and passive leisure pursuits. The subjects commented on the processes that limit their ability to use their bodies as they did until recently. At first, this process is imperceptible. Deterioration occurs gradually, and it is difficult for the participants to identify a moment marking the peak of their physical capabilities. The physical aging process is asymptomatic for the individual up to a certain point. The worsening health and all that is associated with it is externalized in limited fitness and mobility, a decline in the quality of sleep, loss of good eyesight and hearing, rapid visual fatigue, the onset of pains, teeth falling out, prolonged reaction time to stimuli, the need for lengthy rest, the appearance of various physical ailments, bodily frailty, slowed movements, memory problems, difficulties in self-care activities, clumsiness, sluggishness, fainting, and numbness. Participants point to a general decline in physical and vital strength, cited as one factor contributing to the perception of oneself as an older adult. *There are times when I can't put my socks on because it hurts here, it hurts there (Franciszek, 70).*

The perception of deteriorating health and the awareness and observation of one's physical decline appears especially among the oldest people surveyed. They notice the

adverse changes in physical functioning over relatively short intervals (months, a year). These people have fresh memories of how they were doing until recently and realize that things are worse now. It is beginning to dawn on them that these changes are largely irreversible and affect all people in late adulthood. They begin to become aware that there is no possibility of improving their deteriorating health, as was the case at earlier stages of life. This is expressed in an attitude of "it doesn't get any better." Hence, they relativize and redefine what health in old age is. It is no longer the feeling of physical, mental and social well-being but primarily taking such a stance towards one's limitations that allows one to function relatively independently. Redefining what health is in old age allows them to lower the expectations associated with their daily functioning and also make one's capabilities more realistic. *Well, health you know when you're 85 years old, how can you expect health* (Albert, 85).

This can also keep older adults from becoming bitter about their various limitations and defining themselves in terms of inadequacy and lack. A relativized notion of health in old age can also be found among physician-geriatricians, which is expressed in the attitude that there is no cure for old age.

Restored and appropriated field of agency

In the restored and appropriated field of agency, the natural process of involuntary change becomes superimposed on diseases. This can be compared to overlapping layers giving different impressions of one's embodiment. In the first case, the individual is fully aware that he or she is in the restored field of agency, and this is due to the diseases that appeared before they entered late adulthood. The individual takes several measures to protect their health, improve their body, rehabilitate it, and rest. Often such people, while still of working age, experience physical ailments and illnesses that prevent them from working. One of the common steps then is to obtain a pension for total inability to work due to impairment of the body. Obtaining such legal certification allowed the participants to build their narrative around being a disability recipient or an ill person.

The first diseases may also appear long before the conventional boundary of old age is crossed, but are overlooked, which is why such people are active professionally until the legal retirement age. They may complain of reduced physical and mental performance, which they usually explain by the normal aging process or the many years of fatigue in their professional work. At the same time, these are the first symptoms of the disease. Only after the disease has progressed from a latent to an overt phase, which can last for a long time, does the person or those around him begin to understand that they are sick.

Another case is individuals who, after crossing the conventional threshold of old age, experience a decline in vitality and motor and mental performance that decreases with age, caused by universal developmental changes with the simultaneous appearance of various ailments and disease-causing conditions. This can make distinguishing

between the two processes difficult for an individual. When a disease that has not yet been diagnosed develops slowly, a person may experience two types of changes. The first first results from intentional activity, a deliberate way of creating a “self.” This leads the person to say, “I am doing something.” The second refers to internal body changes which are uncontrolled by the person and are most often expressed with the phrase “what is happening to me.” *My legs won't kneel, they won't do anything. This one in particular, nothing* (Helena, 79). It turns out that a person can lose control over his or her own body, which begins to have a life of its own. It does not submit to his or her will. Then a sense of alienation towards (part of) one's embodiment can appear, and anger towards the weakness of the body, which does not follow the owner's will.

Some participants adapt to their new reality after receiving a diagnosis of their illness and taking some remedies. A new state of normalcy emerges. *One gets used to it. So it has subsided, but I don't feel like going to the doctor anymore, because you know how these doctors are. And as I said I'm not going to go anymore. I'm not going to get treatment. Even if it gets worse* (Dorota, 77).

Participants also realize that diseases in old age are unlikely to go away and that they get worse, accompanied by a general decline in mobility. They know that things can get worse with each year, so they do not hold out much hope for improved health or better functioning in the future. They are aware that negative processes in old age accumulate, leading to dependence on others. They think about taking advantage of institutionalized help to avoid becoming a burden. *If I was infirm and could no longer manage on my own, well there are nursing homes, and I would decide to go to a retirement home so as not to become a burden on my children* (Wanda, 76).

The last case under consideration is that of people who, having exceeded the conventional limit of old age, suddenly become ill or suffer from noticeable changes caused by disease. This can include heart attack, stroke, high blood pressure, cataracts, diabetes, blindness, orthopedic ailments, cancer, heart disease, hypertension, Alzheimer's, Parkinson's, and complications from the flu or COVID-19.

Illness often becomes a caesura marking the transition from independence to dependence, and can be equated with the biographical onset of old age.

Narrators struggling with an ailing body complain of pains and physical limitations that force them to withdraw from many of their previous activities. This causes them to slow down their rhythm of life. The patterns of activities established until now become disrupted. Uncontrollable, the body becomes alien to them. Depression, lowered mood, problems with concentration and memory, and many other detrimental changes appear. This is often accompanied by fear of infirmity, dependence, and what will come next. *Moreover [this disease – note by M.M.] it bothers me, bothers me a little, because I can't write as much as I want to* (Aurelia, 84).

Depending on the type of illness, treatment, and resources the older adult has, the lost field of agency can be restored fully or only partially. In the first case, the person returns to their former life in one of the agency fields. In the second case, however, he or she loses some part of his or her independence.

Conclusions and recommendations

Embodiment in late adulthood can be viewed multi-dimensionally. The findings of this study make it possible to move away from a narrow understanding of old age only as a category associated with physical deterioration and bodily decay.

The embodiment of an older adult in the four analytical areas can be inscribed into much broader structures that constitute macroscopic depictions of old age. This provides the context for the social perception of old age. Discourses, concepts, and theoretical knowledge of old age and aging exemplify them. Their summary can be found in Table 1.

Table 1. A theoretical frame of reference for the four fields of agency

Fields of agency	Discourses/theories/concepts
Transformed and extended the field of agency	Neoliberalism; active aging theory; continuity theory; healthy aging; successful aging; productive aging; institutional support for older adults; anti-aging; medicalization of improvements
Sustained field of agency	
Shrinking field of agency	Disengagement theory; gerotranscendence theory; stereotypes about old age; normal aging
Restored and appropriated field of agency	Biomedicalism; theories of biological aging; care and treatment institutions; pathological aging; medicalization, competence theory

Source: own elaboration.

Firstly, the regime of youth demands that we look much younger than we are. The anti-aging industry, plastic surgery, and body adornment contribute to this. A person can also create his or her image in a virtual space. All these changes made to a person's embodiment (real and virtual) significantly impact on identity formation in old age. The anti-aging industry, new technologies, and plastic surgery have brought the aging body under external scrutiny. Delaying the aging process by interfering with one's corporeality and leading an active lifestyle means that the time of middle adulthood associated with productivity, well-being, and the ability to achieve life goals can be stretched far beyond late adulthood. In the case of a shrinking field of agency, we are dealing with a process of withdrawal of the individual from social life, which means a reduction in the number of social interactions with others, a reduction in the amount of interaction with those with whom contact is maintained, and a change in the style of interaction resulting from the social roles of the elderly (Cumming & Henry, 1961). This results from an awareness of the shortening life expectancy and the inevitability of death, and thus one's own existence ending. The cause is the frailty and slow decay of the body where catabolic processes prevail over anabolic ones. This is compounded by negative stereotypes about old age, which contribute significantly to the peripheral social position of seniors. An older adult's appearance, health, and general fitness contribute mainly to this.

In contrast, when it comes to a restored and recaptured field of agency, we are dealing with remedial biomedicalization, where old age is understood in terms of disease as a defect in an organ, or body part that can be repaired, replaced or cured. This includes endoprotheses, pacemakers, and treatment of lung disease, diabetes, stroke, epilepsy, osteoarthritis, obesity, Alzheimer's disease, and Parkinson's disease. Treatment is carried out in the separation of the mind from the patient's body resulting in an excessive focus on the patient's embodiment while ignoring other dimensions of that person's being. The psychological, spiritual, cultural, and social aspects are completely ignored. A person is reduced to his or her body, which disintegrates into a series of dysfunctional parts that can be repaired and replaced (Powell, 2006).

The above matrix and the areas of an older adult's agency open the door for further in-depth research not only on embodiment.

BIBLIOGRAPHY

- Adams, W.C. (2015). Conducting semi-structured interviews. In J.S. Wholey, H.P. Hatry & K.E. Newcomer (Eds.), *Handbook of practical program evaluation* (pp. 365-377). Jossey-Bass.
- Ahearn, L.M. (1999). Agency. *Journal of Linguistic Anthropology*, 9(1-2), 12-15.
- Archer, M. (2013). *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa* (A. Dziuban, Trans.). Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. Sage.
- Charmaz, K. (2009). *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej* (B. Komorowska, Trans.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Cumming, E. & Henry, W.E. (1961). *Growing old: The process of disengagement*. Basic Books.
- Dubas, E. (2008). Istnieją dwa sposoby starzenia się: piękny i brzydki. Uroda życia przedmiotem badań andragogiki i gerontologii. In R. Konieczna-Woźniak (Ed.), *Dorobosc wobec starosci. Oczekiwania – radości – dylematy* (pp. 71-82). Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Elder Jr, G.H. (1994). Time, human agency, and social change. Perspectives on the life course. *Social Psychology Quarterly*, 57(1), 4-15.
- Featherstone, M. & Hepworth, M. (1991). The mask of ageing and the postmodern life course. In M. Featherstone, B.S. Turner & M. Hepworth (Eds.), *The body. Social process and cultural theory* (pp. 371-389). Sage.
- Foucault, M. (1998). *Nadzorowac i karac. Narodziny wiewienia* (T. Komendant, Trans.). Fundacja Aletheia.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society*. Polity Press.
- Gubrium, J.E. & Holstein, J.A. (2008). Constructionist perspectives on aging. In M. Silverstein, V.L. Bengtson, N. Putney & D. Gans (Eds.), *Handbook of theories of aging* (pp. 287-305). Springer.
- Hetmański, M. (2021). Metafory i ich ucielesnienie. Wprowadzenie do problematyki. In M. Hetmański & A. Zykubek (Ed.), *Metafory ucielesnione* (pp. 7-24). Academicon.
- Kacperczyk, A. (2016). *Spoleczne swiata. Teoria – empiria – metody badan. Na przykladzie spolecznego swiata wspinaczki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Lodzkiego.
- Konecki, K. (2000). *Studia z metodologii badan jakosciowych. Teoria ugruntowana*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Koralewicz, J. & Ziółkowski, M. (1990). *Mentalność Polaków. Sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym w końcu lat osiemdziesiątych*. „Nakom”.
- Powell, J.L. (2006). *Social theory of aging*. Rowman & Littlefield.
- Rowe, J.W. & Kahn, R.L. (1987). Human aging: Usual and succesfull. *Science*, 237, 143-149.
- Szarota, Z. (2013). Wartości służące pomyślnemu starzeniu się. In I. Adamek, Z. Szarota & E. Żmijewska (Eds.), *Wartości w teorii i praktyce edukacyjnej* (pp. 33-49). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

***Routine, Tact, and Disciple as Components of the Subject's
Identity in the Context of Its Corporeality***
***Rutyna, takt, dyscyplina jako komponenty tożsamości
podmiotu w kontekście jego cielesności***

ABSTRACT

RESEARCH OBJECTIVE: The scientific aim of the article is to present routine, tact and discipline as necessary components of the subject's identity in the context of his/her corporeality.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The research problem is to present the role of routine, tact and discipline forming the subject's identity based on its somatic features. The method of critical analysis of philosophical and sociological literature was used in the discussion on the subject and his/her corporeality.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The text presents definitions of the terms used, the theoretical background and historical outline, as well as an analysis of the impact of the discussed components on shaping the subject's identity and his/her social relations.

RESEARCH RESULTS: The analysis of the subject's identity in the context of his/her corporeality indicates that routine, tact and discipline are its essential aspects. Routine creates the continuity of personality and a sense of security. Tact is a state of harmony between the social role, personality traits and the appearance of the subject. Discipline perceived as social and political embeddedness, however, often becomes an investment in the subject's body.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS AND RECOMMENDATIONS: Psychological and sociological analyses indicate that the condition of the globalized world is conducive to the occurrence of deep conflicts between various aspects of the same identity. Therefore, in the current discourses on identity, the notion of liquid or protean identity appears very often. In conclusion, it was stated that the currently exposed "liquid identity," founded primarily on corporeality, loses the significant difference between the private and public spheres. The market trend for a "liquid identity" of a subject that constantly has to change and adapt to the changing conditions of cultural, ethnic, racial and national diversity has turned the private sphere into a public sphere. Intimacy required in actions based on tact has become obsolete.

→ **KEYWORDS:** ROUTINE, TACT, DISCIPLINE, CARNALITY, IDENTITY

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem naukowym artykułu jest przedstawienie rutyny, taktu i dyscypliny jako niezbędnych komponentów tożsamości podmiotu w kontekście jego cielesności.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Problemem badawczym jest przedstawienie roli rutyny, taktu i dyscypliny formujących tożsamość podmiotu na podstawie jego cech somatycznych. Zastosowano metodę krytycznej analizy literatury przedmiotu w aspekcie filozoficznym i socjologicznym w odniesieniu do podmiotu i jego cielesności.

PROCES WYWODU: Tekst przedstawia definicje użytych pojęć, podstawy teoretyczne i rys historyczny oraz analizę wpływu omawianych komponentów na kształtowanie tożsamości podmiotu i jego relacji społecznych.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Analiza tożsamości podmiotu w kontekście jego cielesności wskazuje, że rutyna, takt i dyscyplina są jej niezbędnymi aspektami. Rutyna tworzy ciągłość osobowości i poczucie bezpieczeństwa podmiotu. Takt to swoisty stan harmonii między pełnią funkcją społeczną, cechami osobowości i wyglądem zewnętrznym podmiotu. Dyscyplina postrzegana jako społeczne i polityczne osaczenie staje się jednak często inwestowaniem w ciało podmiotu.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Analizy psychologiczne i socjologiczne wskazują, że kondycja zglobalizowanego świata sprzyja występowaniu głębokich konfliktów między różnymi aspektami tej samej tożsamości. Dlatego w prowadzonych obecnie dyskursach o tożsamości bardzo często pojawia się pojęcie płynnej czy proteuszowej tożsamości. Konkludując, stwierdzono, że eksponowana obecnie „płynna tożsamość” oparta przede wszystkim na cielesności zatracza istotną różnicę między sferą prywatną i publiczną. Rynkowa moda na płynną tożsamość podmiotu, który ciągle musi się zmieniać i dostosowywać do zmiennych warunków różnorodności kulturowej, etnicznej, rasowej, narodowej, uczyniła ze sfery prywatnej sferę upublicznią. Intymność wymagana w działaniach opartych na takcie stała się przeżytkiem.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** RUTYNA, TAKT, DYSCYPLINA, CIELESNOŚĆ, TOŻSAMOŚĆ

Introduction

Routine, tact, and discipline are important components in the formation of a subject's identity in the context of their corporeality and determine the social role the person plays. Such pairs of our bodily characteristics as agility and clumsiness, muscularity and frailty, speed and slowness, lightness and heaviness are of great importance in the formation of the subject's identity. There are social norms for many somatic properties: an expectation of a slim figure in women and a muscular body in men. They influence our dispositions and behavior in certain ways. The features of our corporeality can also influence our beliefs, motives and actions. "Someone with a low sense of somatic self-confidence can feel alienated and unempowered, act in a tentative and anxious way,

limit her desires, avoid confrontational situations, expect failure, and so on" (Oksenberg-Rorty & Wong, 2001, pp. 382-383).

The identity of the subject also depends on the social role assigned or imposed on them. This is most evident when we perform the role of mother or father, which are related to our somatic dispositions and personality traits. Can our corporeality determine other social roles we perform? Every human being is shaped to a larger or smaller degree by interactions with other people, and thus develops those behaviors and habits that are conspicuous, those emotions and motivations on which our socially imposed role depends. The compatibility between the social role we play, our temperament and the characteristics of our body becomes an important problem. This is because this congruence is often lacking, and this leads either to pathological cognitive dissonance or to the emergence of an internally conflicted identity (Oksenberg-Rorty & Wong, 2001, p. 385). In such a situation, the subject can become unempowered, as they are divided and torn between the task they are supposed to perform and the failure associated with accomplishing this task.

A routine that protects the body

We can describe the problem of the relationship between our corporeality and the social role we perform at a given time and place fairly accurately through the category of a routine that exposes the repetitiveness of the activities we perform. In their subjectivity, people cannot be understood otherwise, since we cannot know the identity and corporeality of a given subject if we do not analyze his/her routine life activities related mainly to the body. It is worth referring to the concept of routine, defined by A. Giddens (2003, p. 102) as being rooted in practical consciousness based on the trust and ontological security of the subject. Routine, therefore, is an integral aspect of both the continuity of the subject's personality as he or she carries out everyday activities, as well as the social institutions that are shaped by their reproduction. According to Giddens, routine, that is, proficiency, a skill acquired through long-term practice, or a tendency to follow established templates guarantees, through trust in the action generated on its basis, a sense of ontological security for individuals and often for society as a whole. The instance of boundary or critical situations in human life are those in which routine actions cannot be applied, because the boundary situation radically and often unpredictably breaks a trained pattern of behavior or choices. Such a situation is called critical if it affects an individual subject, but also a significant number of people, e.g. a flood, earthquake, financial crisis, pandemic, war, or being in hospital or in prison.

Boundary situations are thus "built into the regularity of social life by the very nature of the intersection between the life process or 'cycle' of the individual [...]. These are the crises typically marked by rites of passage, beginning for the individual with birth and terminating in death. However, forming as they do an intrinsic part of the continuity of social life, even

though they are discontinuities for individuals, such situations tend themselves to have a definitely routinized character” (Giddens, 2003, p. 103).

The problem of a person’s identity in the context of his/her corporeality can be considered both in relation to the routine activities proposed by Giddens, which guarantee a sense of ontological security, but also in relation to the sense of dignity. As an example of the violation of dignity resulting from the subject’s corporeality, one can cite M. Ossowska’s (1970) analysis of the critical situation of concentration camp inmates in Dachau and Buchenwald. The concentration experience is not only imprisonment itself, but also an extreme and ruthless break with the usual forms of life resulting from the brutalization of the conditions of existence, the constant threat of violence from the guards, the lack of food and other elementary necessities of life. Ossowska writes that: “The first shock to the imprisoned person is that they are taken out of their social context and deprived of the position to which they were entitled in their social environment and that was most closely associated with them” (1970, p. 56).

The insecurity and loss of dignity of those who were placed in concentration camps resulted mainly from the constant threat to their lives, but also from their deprivation of the daily routines they performed while outside of the camps. The premeditated deprivation of people’s freedom and normal routines, taking them out of their social context, results in insecurity, permanent fear for their life, and the inability to react to effectively manage one’s body and protect it from pain, illness, hunger, cold in such an extreme situation. Increased anxiety generates regressive behavior, which destabilizes basic interactions based on trust in others. In critical situations, though, such as being under fire on a battlefield for an extended period of time, repeated interrogation and torture, or during prison or pandemic isolation or in a sudden natural disaster one loses trust in others and hopes of surviving under great stress and fear for one’s life.

Tact in social life

Tactful behavior can be called a peculiar state of equilibrium that we achieve when there is harmony between the social role we play, our personality traits and our appearance. In ontologically safe everyday life, people behave tactfully, according to Giddens (2003, p. 105) and Goffman (2006, 2008). This is because tactful behavior is socially profitable. Tact is indispensable in social life, because it is a mechanism which people use to restore the trust that has been lost, and thus create a sense of ontological security. Tact is a mechanism that channels tension and eliminates a sense of anxiety. The importance of trust, on which most interactions in modern society are based, was discussed by Simmel (1975). According to the researcher, trust occupies an intermediate position between knowledge and ignorance. In this context, it is worth considering the human body that determines personality traits and thus affects the level of social trust. The body has dimensions such as length and weight, so it occupies a place in space.

It also has age, color, and gender. However, a person is not perceived only in terms of their physical characteristics, or as Descartes put it, as *res extensa*: a thing extended in space. This is because, in addition to its physicality, it has consciousness, spirituality, and so, quoting Descartes, it is also a *res cogitans*: a thinking thing. The human body is therefore not perceived like other objects because the boundaries of the human body are not recognized and penetrated by spatial relations applied to objects. This special situation of corporeality is due to the special status of its owner, that is, the thinking and feeling subject. Thus, along with the sensation of being in space and moving in it, the body also experiences self-awareness and self-interpretation, which attest to its subjectivity. The body, then, is the center of action and consciousness, which form an inseparable whole. It can be said that the "location" (Merleau-Ponty, 2001) of the body is not only concerned with its spatial coordinates, but also with the "spatiality of the situation," i.e. the active, moving, acting body, which assumes for itself a certain goal of action, and thus carries out more or less planned tasks. Thus, the body cannot be considered outside of the context of activity, as it is perceived by its owner only in this aspect. The state in which it is, and how effective it is in action, is *the sine qua non* of ontological security, reduced to the subject's confidence in the existence of a world in which his or her body can function efficiently and reasonably flawlessly.

The co-presence of the bodies of other human subjects in spatio-temporal proximity generates various types of social processes. This is because these interactions are based on the upright posture of our body, as well as its orientation towards other subjects, especially the face. The face is the physical source of cognition, through the eyes, ears, nose, and the source of speech, as well as reflects the subject's experiences, i.e., their thoughts and emotions. It is through the face that we perceive the world and other people, but it is also through the face that we realize the important role of our corporeality in social life. Hence, face-to-face positioning and face-to-face conversation are extremely important socializing factors which affect the formation of the subject's identity.

The primacy of the face as a medium of expression and of communication has moral implications. [...] To turn one's back on another while the other is speaking is in most [...] societies a gesture of indifference or contempt. Moreover, most (all?) societies tend to recognize a linguistic similarity between the face as a term referring to physiognomy and face as concerning the maintenance of self-esteem [...] aspects of the preservation and "saving" of face are almost certainly generic to a whole diversity of transcultural contexts of social encounters. (Giddens, 2003, p. 109).

The human body constitutes a finite whole, but it is a varied whole. The unique construction of our body is that it adopts an upright posture, facing both the social and natural environment. In this position proper only to humans, a person wants to control their body and facial expressions, but does not always succeed or this is not always possible. In such complicated and socially ambiguous situations, it is helpful to have tact, which removes a certain kind of tension and sustains trust. One can speculate that a contemporary implication of tact is the so-called political correctness and the elimination of stigmatization

and hate language from interpersonal relationships. Therefore, being tactful in social life produces a division of the subject's activities and behavior into private and public. The private sphere frees us from routine, often superficial actions that require constant control of the body, its movements and gestures which are unacceptable in public. Thus, it should be recognized that our body lives in two spheres, private and public, which generate different types of behavior and activities. Giddens states that:

[...] eating usually occurs in definite settings at definite times, and is usually also 'public' in the restricted sense of involving gatherings of family members, friends, colleagues and so on. The dressing or adornment of the body may not be universally treated as "private" but at least in most cultures seems to be so regarded [...] sexuality seems everywhere to be zoned as a back-region phenomenon, with many variations, of course, in intersecting modes of public and private behavior [...] the expressions of bodily care are intricately bound up with the sustaining of the basic security system [...] in situations of co-presence. Such regions may permit profanity, open sexual remarks, elaborate griping (2003, pp. 173-174).

The demarcation of the subject's life into a public sphere, which requires tactful behavior in accordance with the rules of customary law and social conduct, and a private sphere, where these rules may not apply, shows that the type of behavior described above is not a sign of mistrust. Instead, it is a sign of a weakening of the tension that is a consequence of the demand for strict control of the body and the actions and gestures performed by our body in the public sphere, in favor of relaxation of this control in the private sphere.

Discipline and the body

One of the ways of achieving the required compatibility between a subject's social role, character traits and corporeality is discipline. The human body, in order to perform certain social roles, to be useful to society, must be subjected to discipline, a kind of training that adapts and trains it while it is functioning in public space. The term *discipline* provides people with rules for effective living. Discipline creates habits, habits create routines, and routines become who a person is on a daily basis. However, citing Giddens (2003, p. 193), it can be said that this term originally only indicated the learning process, and the word "disciplined" did not mean subjugated but "learned." Only the use of the term in military structures changed its original meaning, which now connotes a certain type of regulation, rather than the training process itself. With discipline understood in this way, it was possible to shape the ideal image of the soldier, to enhance not only his/her physical strength and courage, but also signs of pride and honor. What qualities of the human body were desirable in this process of discipline? In his book describing the various types of social training that takes place in prisons, monasteries, the army, schools, and hospitals, a book with the notable title *Discipline and Punish* Foucault describes the production of an ideal soldier, for example, from a unit of lancers (1998, p. 131). He writes that the body of such a soldier, is the crest of his strength and prowess: he has

to prepare himself to wield weapons, especially in combat. Maneuvers such as marching and behavior such as lifting the head are part of the bodily rhetoric of honor in most cases. This peculiar kind of training the human body, or discipline, presupposes a pervasive control that encompasses the architecture, anatomy, mechanics and economics of corporeality. Disciplining masses of people and developing a procedure of individual and collective coercion of bodies was a process of transforming them into obedient and trained troops of workers, soldiers, clerks, and students. Referring to Foucault's considerations, one cannot help but notice parallels in the management of armies, religious organizations and educational institutions. He writes:

It is this disciplinary time that was gradually imposed on pedagogical practice – specializing the time of training and detaching it from the adult time, from the time of mastery; arranging different stages, separated from one another by graded examinations; drawing up programmes, each of which must take place during a particular stage and which involves exercises of increasing difficulty; qualifying individuals according to the way in which they progress through these series... A whole analytical pedagogy was being formed, meticulous in its detail (it broke down the subject being taught into its simplest elements, it hierarchized each stage of development into small steps) (Foucault, 1998, pp. 154-155).

Foucault analyzes a peculiar pattern of disciplinary organizations that can be regarded as total institutions; these are primarily prisons, asylums, etc. This is understandable, since disciplinary power over the human body is most fully exposed when people are crowded into physically confined places. One can accuse this analysis of considering people only in terms of the object-bodily aspect and forgetting the subject aspect, and such a perception of the human being degrades his/her personality as his/her autonomy is increasingly restricted. The bodies that Foucault writes about do not have a face, which is a specific expression of human subjectivity. The situations described here can often lead to madness if we see them as the repressed, isolated, and dark sides of human consciousness and passion. But at the same time, the social and political embedding of the body often becomes an investment in the human body, and draws the attention of the state and social institutions to the subject. For often blocked and disciplined by power and social structures, the body becomes a site for locating and investing the subject's hopes for future gains and success.

Liquid identity and its consequences

When analyzing the relationship between a person's identity and their corporeality, one can see the significant influence of social status, which determines certain types of identity. This is because, as members of a given community, we are subject to normative sanctions in the process of socialization, i.e. law, morality, and religion. A social role can be seen as a role that a subject has to play as an actor, where there is a stage and a script, and the actor-subject only has to perform it. This entails many obligations, as well as many privileges, although these are not bisected by an axis of symmetry.

[...] in contemporary societies individuals are positioned within a widening range of zones, in home, workplace, neighborhood, city, nation-state and a worldwide system, all displaying features of system integration which increasingly relates the minor details of daily life to social phenomena of massive time-space extension... Body monitoring, control and use of facial expressions are fundamental to the process of social integration over time and space (Giddens, 2003, p. 129).

It is confirmed by psychologists and sociologists that the condition of the globalized world promotes the occurrence of deep conflicts between different aspects of the same identity. Therefore, in discourses on identity nowadays, the concept of fluid or protean identity is very often used (Bauman, 1994, 2001). It is mainly referred to when talking about the rights of certain social groups distinguished by their corporeality, i.e. by gender, physical features, age, nationality or sexual orientation. This emancipatory aspect of perceiving identity causes problems in defining it, since the dominant way of describing identity is to expose its fluidity and crisis. It is widely believed that the crisis of fluid identity is primarily due to the intersection of cultures and the unlimited flow of information made possible by modern media. The consequence of this ever-escalating process is the relativization of values and axiological chaos. Consumerism as an effect of a free, globalized market focused mostly on innovation and profit plays an additional role in the creation of fluid identities. Thus, there is a market fashion for the fluid identity of the subject, which constantly has to change and adapt to the changing conditions of cultural, ethnic, racial, and national diversity. Besides, this variability in the perception of oneself and the world that contemporary people experience is also due to the need for change determined by professional, consumer or institutional problems. However, the view is increasingly being promoted that the human subject's loyalty to identity, understood as self-identification with one's body and consciousness, is difficult to obtain because our bodily identifications prevent us from this. The subject's thoughts about and perceptions of his or her body can turn out to be erroneous and even delusional when they need to be adjusted to certain social roles. This is all the more difficult because our identifications are constantly modified and recreated, which results in many contradictions in self-perception. This is also related to the public and private spheres that the subject experiences. What used to be impossible to communicate in the public sphere, i.e., what we call domestic routines regarding our corporeality, for example: body hygiene, illness, sexual preferences, addictions, and dietary preferences have become one of the main topics of our online blogs and social network posts. Mass access to this information has turned the private sphere into a public sphere. Intimacy has become obsolete which is further reinforced by Internet users following the blogs of celebrities. The more extravagant and extraordinary they are, the more violent and non-conformist, the more likes they get and thus the more popular they become. Thus, it can be said that the narcissism of modern people primarily exposes the "I" as the motivation for action, as judging everything on the basis of one's emotional life rather than one's actions, as the clinical profile of narcissism is not a state of action, but a state of being. Narcissistic preoccupation with only the self, however, does not bring gratification, but only hurts the self (Sennett, 2009,

pp. 521-526). Often the expression of one's feelings in front of other people seems very important, but it is thus often done in a socially unacceptable form. Public manifestation of feelings does not depend solely on the will of the individual: it can be deliberately preferred, induced and manipulated by the media. Introduced into the public space, the psychological category of narcissism generating a fluid identity takes the idea of exposing the character of the subject to a logical extreme, thus prompting many to an exhibitionism which is not always socially acceptable and very often causes shock and disgust. This process generates and radicalizes mechanisms of exclusion. The extreme individuality exposed in social media tends to deepen inequalities and asymmetries between people.

The question arises which existential troubles, which physical and mental afflictions are gaining the attention of society, science, and medicine. How then is the problem of inequality and exclusion changing with regard to our corporeality, health, life expectancy, and appearance. Are there some who benefit from the increasingly progressive regulation and optimization of life processes? Who benefits financially, politically, socially from exhibiting a fluid identity? How, then, does it happen that some people experience their lives as "valuable" and others as "worthless"? How do people, in order to guide their own bodies and existence, adopt and modify scientific interpretive patterns of life, and how do they perceive themselves, whether as gene-driven bodies, or as neurobiological machines, or as composite bodies whose organic components can be interchanged. This is where the problem of biopolitics and bioethics enters the picture, which, in an exaggerated interpretation, can serve to produce and breed people who are "worthy of life" (Lemke, 2010, p. 138-139).

Conclusion

Exposure to utilitarian and consumerist attitudes leading largely to hedonism, and ignoring the good as an autotelic value leads to an identity crisis and also a loss of meaning in life. That is why feelings of emptiness, depressive behavior, lack of joy, and lack of trust in other people are becoming so common. Preoccupation with only oneself is becoming a kind of perverse fulfillment, because the world and other people bore us and are not worthy of our attention. Therefore, the expression of one's own, often extremely selfish feelings in front of other people, a kind of vivisection performed in public is becoming the dominant mode of social communication. Because a person focused only on him/herself generates the process of atomization of society and the disappearance of social ties, it is now more common to talk about a fluid identity and not about the identification of human subjects within a single community.

BIBLIOGRAPHY

- Bauman, Z. (1994). *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*. Instytut Kultury.
- Bauman, Z. (2001). Tożsamość jaka była, jest i po co? In A. Jawłowska (Ed.), *Wokół problemów tożsamości* (pp. 8-25). Wydawnictwo LTW.
- Foucault, M. (1998). *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia* (T. Komendant, Trans.). Fundacja Aletheia.
- Giddens, A. (2003). *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji* (S. Amsterdamski, Trans.). Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Goffman, E. (2006). *Rytuał interakcyjny* (A. Szulżycka, Trans.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Goffman, E. (2008). *Zachowanie w miejscach publicznych. O społecznej organizacji zgromadzeń* (O. Siara, Trans.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lemke, T. (2010). *Biopolityka* (T. Dominiak, Trans.). Wydawnictwo Sic!
- Merleau-Ponty, M. (2001). *Fenomenologia percepcji* (M. Kowalska & J. Migasiński, Trans.). Fundacja Aletheia.
- Oksenberg-Rorty, A., & Wong, D. (2001). Aspekty tożsamości i działania (J. Golińska, Trans.). In J. Górnicka-Kalinowska (Ed.), *Filozofia podmiotu* (pp. 379-400). Aletheia.
- Ossowska, M. (1970). *Normy moralne. Próba systematyzacji*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Sennett, R. (2009). *Upadek człowieka publicznego* (H. Jankowska, Trans.). Warszawskie Wydawnictwo Literackie „Muza”.
- Simmel, G. (1975). *Socjologia* (M. Łukasiewicz, Trans.). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Zastosowanie Dance/Movement Therapy (DMT) u osób doświadczających traumy

Deploying Dance/Movement Therapy (DMT) in Persons Experiencing Trauma

ABSTRACT

RESEARCH OBJECTIVE: The scientific aim of this article is to present literature regarding physical components of trauma and possibility of treatment using Dance/Movement Therapy (DMT).

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The main research problem is the issue of DMT intervention and the use of DMT in treating physical components of trauma. The method is the analysis of chosen literature.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: DMT's effectivity is analysed on the basis of research conducted in groups of sexual abuse victims and children refugees. In these groups DMT appeared to have positive results for participants. Then, the advantages and limitations of this method are discussed.

RESEARCH RESULTS: Trauma causes dysregulation in the whole body. Dance based therapy in treating physical components of excessive stress is an interesting area of research. DMT can be an effective addition to trauma intervention. DMT is a method already used in therapeutic practice. Conducted research showed that DMT has positive results.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: Body based treatment in context of trauma should be still explored. Creating DMT manual and scientific measurement tools could help to confirm its effectivity. It can be an interesting alternative in Poland for treating Russian invasion victims.

→ **KEYWORDS:** **TRAUMA, EMBODIMENT, DANCE-MOVEMENT THERAPY, SEXUAL ABUSE, REFUGEES**

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem artykułu jest przybliżenie literatury dotyczącej fizycznych konsekwencji traumy oraz możliwości ich leczenia z wykorzystaniem terapii taniec/ruch (DMT).

Sugerowane cytowanie: Opałka, R. (2023). Zastosowanie *Dance/Movement Therapy* (DMT) u osób doświadczających traumy. *Horyzonty Wychowania*, 22(62), 95-105. <https://doi.org/10.35765/hw.2023.2262.11>

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Głównym problemem badawczym jest zagadnienie interwencji DMT oraz jej zastosowania w leczeniu cielesnych komponentów traumy. Metodą badawczą jest analiza wybranej literatury przedmiotu.

PROCES WYWODU: Efektywność DMT jest analizowana na podstawie badań wśród ofiar przemocy seksualnej i dzieci uchodźców. W tych grupach wykorzystanie tańca okazało się mieć pozytywne skutki dla uczestników. Dyskusji poddane zostają zalety tej metody, jak również ograniczenia.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Przeżycie traumy wiąże się z dysregulacją na poziomie całego organizmu. Wykorzystanie ruchu i tańca w jej leczeniu jest interesującym polem badań i może stanowić skuteczne uzupełnienie interwencji wśród osób, które doświadczyły traumy. DMT jest metodą już stosowaną w praktyce terapeutycznej, a przeprowadzone badania wskazują na pozytywne skutki jej zastosowania.

WNIOSKI/REKOMENDACJE: DMT w kontekście traumy wymaga dalszych analiz i badań. Unormowanie praktyki terapeutycznej oraz narzędzi badawczych pomogłoby określić jej skuteczność. W Polsce może być to użyteczna alternatywa w leczeniu ofiar wojny w Ukrainie.

→ **SŁOWA KLUCZOWE: TRAUMA, UCIELEŚNIENIE, TERAPIA TAŃCEM I RUCHEM, PRZEMOC SEKSUALNA, UCHODŹCY**

Wstęp

Taniec jest w zakresie możliwości każdego z nas. Wyrazimy potrzebę tańca, gdy kołyszemy się do muzyki lub postukujemy do rytmu. Pewna mama podczas warsztatów tańecznych została poproszona o zaprezentowanie ruchu, który jest dla niej ważny. Odpowiedziała mi potem, że splótła ramiona i zaczęła spokojnie bujać się w miejscu. Zdała sobie sprawę, że jest to ruch, który wykonywała, usypiając przy piersi swoje niemowlę. Nasze codzienne czynności bliskie są potrzebie rytmicznego ruchu i tańca.

Metoda

Celem artykułu jest zaprezentowanie literatury i badań w zakresie traumy oraz jej leczenia metodą *Dance/Movement Therapy* (DMT). Odniesieniem teoretycznym jest koncepcja ucieleśnienia, na podstawie której opisuję znaczenie fizycznych komponentów traumy. Następnie przybliżam założenia interwencji wykorzystujących pracę z ciałem w leczeniu traumy. Przy zagadnieniu efektywności DMT ograniczam się do przytoczenia badań odnoszących się do interwencji w grupach: kobiet, które doświadczyły przemocy seksualnej, oraz dzieci, które doświadczyły uchodźstwa. Są to badania opublikowane w języku angielskim po 2015 roku.

Ucieleśnienie – definicja pojęcia

Termin „ucieleśnienie” odnosi się do kierunku myśli i badań w obszarze psychologii poznawczej, w którym ciało to sprawczy, poznający i decydujący organizm. Teoretycznym tłem ucieleśnionego poznania są pisma fenomenologów, w tym Merleau-Ponty’ego i jego myśl o cielesnym charakterze poznania.

U źródła leży zakwestionowanie kartezjańskiej wizji percepcji, w której mózg modeluje poznanie, a świat jest nam dany tylko przez umysłową reprezentację. Percepcja ogranicza się do procesów mózgowych, a ciało jest tylko motorem je napędzającym (Dąbrowski, 2014). Uwaga fenomenologów rozszerza się na całość organizmu jako żywego ciała, które nie jest tylko fizycznym obiektem, a kompleksem zdolności, odruchów i gotowości do działania, dzięki którym postrzegamy świat w konkretny sposób (Chemero, 2020). To żywe ciało wchodzi w interakcję ze światem i jest w całości przedmiotem postrzegania (Merleau-Ponty, 2001).

Każde nasze widzenie, słuchanie oraz smakowanie zachodzi w przestrzeni ciała i nasze wspomnienia są tam również gromadzone. Wszystkie intencjonalne aktywności, czy to spostrzeżeniowe, czy kategoriałne zachodzą w obrębie przestrzeni wyznaczonej przez czubek głowy oraz podeszwy stóp, przód i tył naszego ciała, naszą lewą i prawą stronę oraz ramiona (Sokolowski, 2012, s. 133).

Koncepcja ucieleśnionego poznania stoi w opozycji do dualizmu umysłu i ciała pojmowanych jako odrębne jednostki funkcjonalne. Zarzuca klasycznemu kognitywizmowi sprowadzanie procesów poznawczych do przetwarzania danych przez mózg (Payne i in., 2019; por. Ziemke, 2015). Nurtem ucieleśnienia idzie natomiast współczesna kognitywistyka, podkreślając, że poznanie zachodzi również w ciele (Ziemke, 2015).

Ciało jest zarówno podmiotem percepcji, jak i podejmowania decyzji. Przekazywanie informacji nie zachodzi tylko w centralnym układzie nerwowym. Sieć neuronalna dociera do każdej części naszego organizmu. Informacje przekazywane są również drogą chemiczną i przez układ krwionośny (Damasio, 2015). Zawłość relacji w organizmie sprawia, że

[...] ciało i mózg tworzą jeden nierozdzielny organizm. [...] Organizm tworzony przez partnerstwo mózgu i ciała wchodzi w interakcję z otoczeniem jako jeden zespół – nie jest to interakcja, w której uczestniczyłyby tylko mózg lub tylko ciało (Damasio, 2015, s. 108).

Ciało stanowi ważny element przystosowania do środowiska. W rozwoju organizmów kluczowe okazały się takie elementy anatomiczne, jak dobrze wyprofilowany dziób, budowa skrzydeł czy ułożenie gałek ocznych (por. Barrett, 2020). Według Barretta (2020) mózg jest również produktem przystosowawczego organizmu.

Podsumowując, ucieleśnienie jest kierunkiem integrującym fenomenologiczne ujęcie żywego ciała oraz bardziej holistyczne i cielesne podejście do poznania, percepcji i decydowania, w którym szczególną rolę odgrywają doznania płynące z całości organizmu (Payne i in., 2019; Nowakowski, 2013).

Trauma w wymiarze psychicznym i cielesnym

W klasyfikacjach medycznych trauma ujmowana jest w zespołach zaburzeń wywołanych skrajnie stresującymi wydarzeniami (WHO, 2022). W DSM-5 (2013, za: Steuden i Janowski, 2016) wymienione zostają: ostre zaburzenie stresowe (ASD), zespół stresu pourazowego (PTSD) i zaburzenia przystosowania. Pojęcie traumy jest źródłem kontrowersji na polu definiowania i diagnozowania. Potocznie trauma uznawana jest za stan wywołany ciężkim i nagłym stresorem, który powoduje trwałą zmianę w psychice (por. Wydawnictwo Naukowe PWN, b.d.). Jednym z nurtujących zagadnień jest subiektywność pojęcia traumy (por. Steuden i Janowski, 2016). Według Payne'a i współpracowników (2015) trauma to stan dysregulacji organizmu na poziomie neuronalnym i cielesnym, a zarazem punkt na kontinuum dystresu. Jego odczuwanie zależy od predyspozycji jednostki. Podobne w skali wydarzenia traumatyczne mogą u różnych osób skutkować nietrwałymi zmianami, które mają różny wymiar (Payne i in., 2015). Niektórzy badacze sugerują nieklasyfikowanie traumy jako zaburzenia klinicznego, tłumacząc, że każdy w obliczu intensywnego wydarzenia będzie reagował podobnie, a związane z tym objawy nie mają wymiaru dezadaptacyjnego (Levine i Land, 2016). Briere i Scott (2015) proponują, by w diagnozowaniu stosować obiektywne wytyczne DSM-5 ograniczające przeżycie traumy do sytuacji zagrażających życiu jednostki, przy czym w procesie terapeutycznym rozszerzyć termin do wszystkich przeżyć, które są „źródłem poważnego cierpienia, [...] jednostka nie potrafi sobie z nim samodzielnie poradzić i jest ono przyczyną długotrwałych skutków natury psychologicznej” (Briere i Scott, 2015, s. 18). Do tego podejścia odwołuję się, podkreślając znaczenie konsekwencji zdarzenia przeżywanego jako traumatyczne.

Briere i Scott (2015) do objawów traumy zaliczają zaburzenia afektywne, lękowe, na tle stresowym, jak również objawy fizyczne, np. większą wrażliwość czy konwersję. Biologiczne mechanizmy reakcji na stres mogą w ekstremalnych warunkach doprowadzić do zablokowania traumy na poziomie fizycznym. Przy pojawieniu się nagłego stresora organizm uruchamia reakcję *fight or flight*. Aktywowany układ współczulny mobilizuje ciało poprzez odpowiednie napięcie mięśni i przyśpieszenie tętna. Gdy niebezpieczeństwo mija, jednostka powraca do stanu sprzed dzięki działaniu układu przywspółczulnego odpowiadającego za zmniejszenie tętna czy spadek ciśnienia. W przypadku dłuższego lub chronicznego stresu w układzie współczulnym aktywuje się oś HPA (podwzgórze-przysadka–nadnercza), która powoduje wydzielenie kortyzolu, a w konsekwencji podnosi stężenie cukru we krwi i zwiększa metabolizm. Dzięki temu organizm może przedłużyć okres mobilizacji, np. w obliczu długotrwałego problemu w życiu, jak trudna praca czy sesja egzaminacyjna (Kalat, 2006).

Inny wzór reakcji obserwuje się w odpowiedzi na intensywne stresujące zdarzenie identyfikowane jako traumatyczne. Wywołuje ono ekstremalną mobilizację organizmu poprzez aktywację układu współczulnego. Jej intensywność uniemożliwia adaptacyjny powrót do stanu sprzed i w tym samym czasie następuje równie ekstremalna aktywacja układu przywspółczulnego. W takim impasie jednostka nie ma możliwości podjęcia akcji

i zebrana energia blokuje się na poziomie mięśniowym niejako więżąc jednostkę w wydarzeniu. Przykładem takiej reakcji jest paraliż u ofiar przemocy seksualnej. Uwięzienie w wydarzeniu traumatycznym prowadzi do dysocjacji ciała i umysłu. Ofiara odcina się od swojego ciała i traci zdolność opisywania odczuć fizycznych (Cristobal, 2018).

Terapie ukierunkowane na ciało

Doświadczenie traumy jest udziałem całego organizmu i na poziomie fizycznym objawia się paraliżem, dysocjacją, konwersją czy utrzymującym się napięciem mięśniowym. Dlatego leczenie traumy powinno obejmować techniki ukierunkowane na fizyczne dolegliwości, czego przykładem jest np. *Somatic Experiencing* (SE) – terapia somatyczna rozwinięta przez Petera Levine'a. Jest to podejście angażujące wrażenia wewnętrzne z narządów i mięśni bardziej niż doświadczenia na poziomie poznawczym. SE ułatwia nabycie nowych pozytywnych doświadczeń cielesnych w miejsce tych traumatycznych, tworząc bezpieczne pole do ich odkrywania. To podejście bazuje przede wszystkim na roli interocepcji, czyli doświadczenia wrażeń narządów wewnętrznych z włączeniem również odczuć związanych z orientacją, ruchem i przestrzenią (por. Herbert i Pollatos, 2012; Payne i in., 2015). Jak wskazuje Payne i współpracownicy (2015), interocepcja umożliwia obustronną komunikację między centralnym układem nerwowym a narządami wewnętrznymi. Jest kluczowym komponentem poczucia „ja”, jak również bierze udział w procesach poznawczych i podejmowaniu decyzji. Psychoterapie somatyczne budują świadomość ciała poprzez adaptację wzorców biologicznych, budowanie wiedzy dotyczącej wewnętrznych wrażeń, umiejscowienie siebie w ciele i odzyskiwanie własnego ciała (Tantia, 2019).

Na fizyczny komponent traumy ukierunkowana jest także metoda *Trauma-releasing exercises* (TRE) Davida Bercelego. Na podstawie swojego doświadczenia wśród ofiar traumy w Afryce i na Bliskim Wschodzie zaprojektował serię ćwiczeń wywołujących odpowiednie napięcie w odizolowanych partiach mięśniowych i w konsekwencji wygaszających mięśniową pamięć traumatycznego zdarzenia. Metoda ta pozwala na szybki powrót organizmu do stanu równowagi i jest stosowana w redukcji objawów PTSD i traum rozwojowych (Berceli i Napoli, 2006).

Terapia taniec/ruch (DMT)

Polski zespół terapeutyczny Instytut DMT posługuje się nazwą „terapia tańcem i ruchem”. Z kolei Hung Ho (2015) używa zwrotu „terapia tańcem”. W tym artykule posługuję się nazwą „terapia taniec/ruch” (DMT). Podkreśla ona płynną granicę w pracy z ciałem, w której ruch przechodzi w taniec.

DMT nie ma pojedynczego modelu, a swój rozwój zawdzięcza kilku kierunkom terapeutycznym podkreślającym znaczenie ruchu i kinestezji. Terapia ta zakłada ucieleśniony

charakter poznania, bliską relację ciała i umysłu oraz ich wzajemną integrację. Dążą do odzyskania jedności między fizycznymi wrażeniami a sferą emocjonalną oraz kontroli nad tymi odczuciami w ciele, które zostały zablokowane w wyniku traumatycznego zdarzenia (Mintarsih i Azizah, 2020). „Podczas gdy poznanie pozwala nam podróżować w przeszłość (we wspomnieniach albo żalu) i w przyszłość (planując albo martwiąc się), ciało jest wyłącznie w danym momencie” (Tantia, 2019, s. 66). DMT zakłada, że ciało dąży do ekspresji, kreatywnego wyrażenia się i przeżyć estetycznych.

Martinec (2018) wskazuje, że w wielu kulturach i okresach historycznych taniec pomagał odzyskać fizyczną i psychiczną harmonię. DMT nie wymaga od jednostki umiejętności tanecznych. Skupia się na samym procesie, w którym pacjent odkrywa swoją spontaniczność (Tantia, 2019). Taniec jest pretekstem do kreatywnej ekspresji i tworzenia ruchów wyrażających emocje w kontekście rytmicznym.

Levine i Land (2016) wśród elementów DMT wymieniają: (1) komunikację umysłu i ciała, (2) przywracanie świadomości poprzez nadawanie doświadczeniom znaczenia, (3) rozszerzanie zakresu ruchu, (4) tworzenie zdrowych więzi fizycznych ze sobą i innymi oraz (5) tworzenie nowej relacji z możliwością ruchu własnego ciała. Stirling i Andrews (2022) opisują stosowanie werbalizacji wrażeń płynących z ciała, uczenie się tolerancji wobec ciała oraz rolowanie mięśni u ofiar przemocy seksualnej. Praca z napięciem mięśniowym ma wywoływać ulgę oraz wyrzucać z tego obszaru wspomnienia związane z traumą. Bernstein (2019) na podstawie pracy z ofiarami handlu ludźmi rozwinęła kierunek DMT oparty na umocnieniu, gdzie oprócz uwolnienia napięcia buduje u pacjentów wewnętrzną siłę, poczucie własnej wartości i tworzenie nowego obrazu siebie. Trauma zostaje zastąpiona nowym pozytywnym stanem psychofizycznym.

Przegląd badań

DMT stosowane jest u osób, które przeżywają traumę związaną z różnym doświadczeniem, m.in. traumą rozwojową (Colace, 2017), PTSD (Levine i in., 2015; Langston, 2020), spowodowaną przeżyciem katastrofy naturalnej (Lee i in., 2013) czy przemocy domowej (Devereaux, 2008). W tym artykule odnoszę się do badań nad efektywnością DMT w grupach kobiet, które doświadczyły przemocy seksualnej, i dzieci, które doświadczyły uchodźstwa. Te dwie grupy łączy przeżycie traumy oraz element nagłego wtargnięcia przez agresora w granice bezpieczeństwa drugiej osoby.

DMT w grupie ofiar przemocy seksualnej

Przemoc seksualna jest wtargnięciem w ciało i ja cielesne ofiary. Gwałt nie dobiega końca z momentem ataku, ale zaburza jedność i granice osoby na poziomie psychicznym i fizycznym na długo po samym zdarzeniu. Wytworzone i zablokowane napięcie mięśniowe może nie zostać uwolnione w procesie werbalnego dialogu terapeutycznego.

W leczeniu napięcia fizycznego stosuje się techniki rolowania mięśni, aktywacji poszczególnych części ciała w tym miednicy i bioder oraz relaksacji. Wykonywanie ćwiczeń skutkuje większą świadomością doznań, oczyszczeniem pamięci mięśniowej i obniżeniem poziomu napięcia oraz stresu (Stirling i Andrews, 2022).

Niestety badania nad wykorzystaniem ruchu i tańca w tej grupie ograniczają się do małych prób badawczych czy pojedynczych opisów przypadków. Może to wynikać z niechęci ofiar do dzielenia się traumatycznym doświadczeniem. Pacjentki mogą niechętnie podchodzić do pracy z ciałem, zwłaszcza w wymiarze grupowym. Duża część literatury poświęconej tym zagadnieniom ma charakter jakościowy.

Hung Ho (2015) udało się przeprowadzić badanie w Chinach w grupie dorosłych kobiet, które doświadczyły przemocy seksualnej. Zostały one włączone w program interwencyjny bazujący na technikach DMT. Przez pięć tygodni brały udział w ćwiczeniach z kreatywności, improwizacji i gier ruchowych. Interwencja skupiała się na odzyskaniu poczucia bezpieczeństwa i przestrzeni osobistej, a także zarysowaniu granic i uczeniu się komunikacji z innymi. Przed, zaraz po, i po pewnym czasie badane wypełniały kwestionariusze badające poziom stresu, ekspresji negatywnych emocji, poczucia wartości, stagnacji i przywiązania. Zmiany na podstawie tych kwestionariuszy okazały się minimalne i nieistotne. Natomiast na podstawie wywiadu jakościowego badaczka stwierdziła pozytywną zmianę w zakresie poczucia bezpieczeństwa, świadomości przestrzeni i ciała, poczucia kontroli i zrozumienia siebie.

Informacje zwrotne od uczestniczek zarysowują pozytywny efekt DMT. Badane deklarowały odzyskanie poczucia stabilności i własnego rytmu, poczuły potrzebę zwolnienia tempa, by móc wsłuchać się lepiej w odczucia płynące z ciała. Miały poczucie zrelaksowania i uziemienia. Zdały sobie sprawę z wewnętrznego napięcia i konieczności integracji ze swoim ciałem. Jedna z kobiet odzyskała poczucie bezpieczeństwa i świadomość wolności kinestetycznej.

DMT w grupie uchodźców

U dzieci, które doświadczyły wojny, obserwuje się symptomy PTSD, depresji, lęku, problemów somatycznych, zakłóceń snu i zachowania. Doświadczona trauma jest związana z ciałem i schematem ciała zarówno na poziomie indywidualnym, jak i społecznym. Uchodźca postrzegany jest przez otoczenie jako zranione dziecko czy słaba ofiara (Bareka i in., 2019).

Bareka i współpracownicy (2019) zastosowali DMT w pracy z uchodźcami w Grecji. Celem terapii było przekazanie nowych sposobów bycia i czucia, znalezienie bezpiecznej przestrzeni egzystencjalnej, ustrukturyzowanie wewnętrznego chaosu oraz promocja komunikacji, zabaw czy poczucia bycia w grupie. Terapia dążyła do budowania stabilności i uporządkowania, które dzieci utraciły wraz z ucieczką przed wojną. Dzięki DMT ciało stawało się dla dzieci metaforą domu – odzyskiwały w nim poczucie bezpieczeństwa, kontrolę i komfort. Taniec i ruch promowały przywiązanie do ciała, poczucie

autentyczności i adekwatny obraz ciała. Stosowano techniki dzielenia się swoim słownikiem ruchowym, ćwiczenia równowagi i wyczuwania własnych granic. Później dzieci tworzyły choreografie na temat swoich doświadczeń.

Z kolei Grasser i współpracownicy (2019) przeprowadzili badanie w celu sprawdzenia efektywności DMT wśród syryjskich uchodźców zamieszkujących w USA, m.in. dzieci z programu pomagającego osobom, które doświadczyły tortur. Żeby sprawdzić skuteczność działań terapeutycznych, poproszono uczestników o wypełnienie przed i po interwencji kwestionariuszy badających symptomy stresu pourazowego i niepokoju. Program trwał 12 tygodni z 90-minutowymi sesjami raz w tygodniu. Podczas zajęć dzieci były zachęcane do tworzenia ruchu opisującego ich emocje i odczucia. Stosowano ćwiczenia oddechowe, rozciąganie i redukcję napięcia. Dzieci miały możliwość obserwowania innych w przestrzeni, jak i ekspresji siebie w zabawie. W celu stworzenia więzi w grupie prezentowane były zabawy ruchowe, np. lustrzane odbicie. Zmiany okazały się znaczące. Nastąpiła redukcja symptomów stresu pourazowego, niepokoju, lęku separacyjnego czy ataków paniki. Dzieci stosowały nauczone techniki poza sesjami.

Wnioski

Podsumowując, DMT jest interesującą alternatywą dla interwencji wśród osób, które doświadczyły traumy. Nie tylko zwiększa poczucie kontroli i bezpieczeństwa, ale angażuje całe ciało, ułatwia pacjentom integrację i uwolnienie napięcia. Chociaż badania nad efektywnością DMT są ograniczone, to na podstawie zgromadzonych danych jakościowych można stwierdzić, że ofiary przemocy seksualnej czują po terapii pozytywne zmiany w zakresie swojego umysłu i ciała. Podobnie w grupie dzieci, które doświadczyły wojny. Uchodźcy mają szansę na ekspresję swoich lęków, emocji w ruchu i zabawie. Metoda ta wydaje się obiecująca w kontekście trudności, jakie wiążą się ze zwykłym schematem terapeutycznym stosowanym u dzieci, których możliwości werbalizacji nie są jeszcze tak rozwinięte. Dodatkowo techniki te mogą być wykorzystane bez zaangażowania osób dobrze znających język i kulturę danej grupy (Grasser i in., 2019).

Dyskusja

Powyższe wnioski zachęcają do szerszego badania, jak i stosowania DMT w leczeniu traumy. Niewątpliwą zaletą tej terapii jest zaangażowanie całego ciała i dotarcie do blokad i napięć fizycznych wywołanych wydarzeniem traumatycznym. Dociera się w ten sposób również do relacji między myślami, uczuciami a podłożem neurobiologicznym traumy oraz somatyczną na nie odpowiedź (Ogden i in., 2006, za: Levine i Land, 2016). Dodatkowo DMT skraca czas terapii, a w przeciwieństwie do farmaceutyków nie powoduje zwiększonej tolerancji, uzależnienia czy skutków ubocznych.

Badania nad skutecznością DMT mają poważne ograniczenia. Levine i Land (2016) wskazują, że brak rozbudowanego podręcznika nie pozwala na ujednoczenie interwencji i uniemożliwia replikację badań. Wiele badań nad DMT to pojedyncze studia przypadków, a w badaniach na większej grupie osób brakuje założeń eksperymentalnych. Sama interwencja niesie również za sobą ryzyko utraty kontroli nad emocjami u pacjentów. Przydatne w ustrukturyzowaniu terapii byłoby również rozróżnienie pojęć dotyczących ruchu i tańca, które w literaturze często występują w formie zamienników.

W przyszłości warto pracować nad stworzeniem konkretnego podręcznika interwencji oraz narzędzi pomiarowych do sprawdzenia jej efektywności. Również w obecnej sytuacji polityczno-społecznej warto pochylić się nad możliwościami wykorzystania terapii tańcem w grupie uchodźców z Ukrainy, z których część bezpośrednio doświadczyła działań wojennych agresora (UNHCR, 2022). W dużym badaniu sondażowym przeprowadzonym w Polsce na grupie 737 osób na skali traumy wojennej większość z nich cierpi na stres wywołany traumatycznymi wydarzeniami (Długosz i in., 2022).

BIBLIOGRAFIA

- Bareka, T., Panhofer, H. i Rodriguez-Cigaran, S. (2019). Refugee children and body politics: The embodied political self and dance movement therapy. *Body, Movement and Dance in Psychotherapy*, 14(2), 80-94. <https://doi.org/10.1080/17432979.2019.1614668>
- Barrett, L. (2020). Introduction: Face it or replace it? Why computational metaphors fall short and why we need a new approach. W: N.K. Doss (red.), *A multidisciplinary approach to embodiment: Understanding human being* (s. 1-5). Routledge.
- Berceli, D. i Napoli, M. (2006). A proposal for a mindfulness-based trauma prevention program for social work professionals. *Complementary Health Practice Review*, 11(3), 153-165. <https://doi.org/10.1177/1533210106297989>
- Bernstein, B. (2019). Empowerment-focused dance/movement therapy for trauma recovery. *American Journal of Dance Therapy*, 41(2), 193-213. <https://doi.org/10.1007/s10465-019-09310-w>
- Briere, J.N. i Scott, C. (2015). *Podstawy terapii traumy. Diagnoza i metody terapeutyczne* (J. Okuniewski, tłum.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Chemero, A. (2020). Epilogue. What embodiment is. W: N.K. Doss (red.), *A multidisciplinary approach to embodiment: Understanding human being* (s. 133-140). Routledge.
- Colace, E. (2017). Dance movement therapy and developmental trauma: Dissociation and enactment in a clinical case study. *Body, Movement and Dance in Psychotherapy*, 12(1), 36-49. <https://doi.org/10.1080/17432979.2016.1247115>
- Cristobal, K.A. (2018). Power of touch: Working with survivors of sexual abuse within dance/movement therapy. *American Journal of Dance Therapy*, 40, 68-86. <https://doi.org/10.1007/s10465-018-9275-7>
- Damasio, A. (2015). *Błąd Kartezjusza. Emocje, rozum i ludzki mózg* (M. Karpiński, tłum.). Dom Wydawniczy Rebis.
- Dąbrowski, A. (2014). Od komputacjonizmu do ucieleśnionego modelu poznania. W: J. Woleński i A. Dąbrowski (red.), *Metodologiczne i teoretyczne problemy kognitywistyki* (s. 47-87). Copernicus Center Press.
- Devareaux, C. (2008). Untying the knots: Dance/movement therapy with a family exposed to domestic violence. *American Journal of Dance Therapy*, 30(2), 58-70. <https://doi.org/10.1007/s10465-008-9055-x>

- Długosz, P., Kryvachuk, L. i Izdebska-Długosz, D. (2022). *Uchodźcy wojenni z Ukrainy. Życie w Polsce i plany na przyszłość*. Wydawnictwo Academicon. <https://doi.org/10.52097/acapress.9788362475971>
- Grasser, L.R., Al-Saghir, H., Wanna C. Spinei, J. i Javanbakht, A. (2019). Moving through the trauma: Dance/movement therapy as a somatic-based intervention for addressing trauma and stress among Syrian refugee children. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 58(11), 1124-1126. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2019.07.007>
- Herbert, B.M. i Pollatos, O. (2012). The body in the mind: On the relationship between interoception and embodiment. *Topics in Cognitive Science*, 4, 692-704. <https://doi.org/10.1111/j.1756-8765.2012.01189.x>
- Hung Ho, R.T. (2015). A place and space to survive: A dance/movement therapy program for childhood sexual abuse survivors. *The Arts in Psychotherapy*, 46, 9-16. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2015.09.004>
- Kalat, J. (2006). *Biologiczne podstawy psychologii* (M. Binder, A. Jarmocik i M. Kuniecki, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Langston, J.M. (2020). *The lived experiences of adult male trauma survivors with dance movement therapy* [niepublikowana praca doktorska]. Walden University.
- Lee, T.C., Lin, Y.S., Chiang, C.H. i Wu, M.H. (2013). Dance/movement therapy for children suffering from earthquake trauma in Taiwan: A preliminary exploration. *The Arts in Psychotherapy*, 40(1), 151-157. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2012.12.002>
- Levine, B. i Land, H.M. (2016). A meta-synthesis of qualitative findings about dance/movement therapy for individuals with trauma. *Qualitative Health Research*, 26(3), 330-344. <https://doi.org/10.1177/1049732315589920>
- Levine, B., Land, H.M. i Lizano, E.L. (2015). Exploring dance/movement therapy to treat women with posttraumatic stress disorder. *Critical Social Work*, 16(1). <https://doi.org/10.22329/csw.v16i1.5915>
- Martinez, R. (2018). Dance movement therapy in the wider concept of trauma rehabilitation. *Journal of Trauma and Rehabilitation*, 1(1).
- Merleau-Ponty, M. (2001). *Fenomenologia percepcji* (tłum. M. Kowalska i J. Migasiński). Fundacja Aletheia.
- Mintarsih, R. i Azizah, B. (2020). Mirroring exercise: Dance/movement therapy for individuals with trauma. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 395, 132-138. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.200120.029>
- Nowakowski, P. (2013). Czy (i jak) ucieleśnienie może wyjaśniać poznanie? <https://marcinmilkowski.pl/wp-content/uploads/2013/03/PN-wyjasnianie-ucieslenia.pdf>
- Payne, H., Koch, S., Tantia, J. i Fuchs, T. (2019). Introduction to embodied perspectives in psychotherapy. W: H. Payne, S. Koch, J. Tantia i T. Fuchs (red.), *The Routledge international handbook of embodied perspectives in psychotherapy: Approaches from dance movement and body psychotherapies* (s. 1-14). Routledge.
- Payne, P., Levine, P.A. i Crane-Godreau, M.A. (2015). Somatic experiencing: Using interoception and proprioception as core elements of trauma therapy. *Frontiers in Psychology*, 6, 93. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00093>
- Sokolowski, R. (2012). *Wprowadzenie do fenomenologii* (M. Rogalski, tłum.). Wydawnictwo WAM.
- Studen, S. i Janowski, K. (2016). Trauma – kontrowersje wokół pojęcia, diagnoza, następstwa, implikacje praktyczne. *Roczniki Psychologiczne*, 19(3), 549-565.
- Stirling, J. i Andrews, K. (2022). Somatic interventions therapists use when treating women presenting with sexual assault trauma involving tonic immobility. *Body, Movement and Dance in Psychotherapy*, 17(2), 117-132. <https://doi.org/10.1080/17432979.2021.1918250>

- Tantia, J. (2019). Having a body and moving your body: Distinguishing somatic psychotherapy from dance/movement therapy. W: H. Payne, S. Koch, J. Tantia i T. Fuchs (red.), *The Routledge international handbook of embodied perspectives in psychotherapy: Approaches from dance movement and body psychotherapies* (s. 66-76). Routledge.
- UNHCR. (2022). *Ukraine refugee situation*. The UN Refugee Agency. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
- WHO (2022). ICD-11. International Classification of Diseases, 11th Revision. World Health Organization. <https://icd.who.int/en>
- Wydawnictwo Naukowe PWN (b.d.). Trauma. W: *Słownik języka polskiego*. Pobrano 8.11.2022 z: <https://sjp.pwn.pl/sjp/trauma;2530476.html>
- Ziemke, T. (2015). Czym jest to, co zwiemy ucieleśnieniem? (A. Derra, tłum.). *AVANT. Pismo Awangardy Filozoficzno-Naukowej*, 6(3), 161-174.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

O potrzebie przygotowania nauczycieli do bycia z dziećmi i młodzieżą doświadczonymi kryzysem lub traumą ***About the Need for Preparation Teachers to Be With Children and Youth Experiencing a Crisis or Trauma***

ABSTRACT

RESEARCH OBJECTIVE: The purpose of the analysis is to draw attention to the aspect of the need to prepare people professionally involved in education to support children and youth in crisis or traumatic situations.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The research belongs to the area of the interpretative paradigm and the research method adopted is a qualitative content analysis of the literature on the subject and a theoretical analysis of the phenomena under discussion, specifically a hermeneutic approach assuming an in-depth understanding of educational processes taking into account the issue of the child with difficulties as well as pedeutological issues.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The consequences characteristic for emotional crises and traumas and their impact on the child's school functioning will be shown. Then, the portrait of the traumatised pupil will be contrasted with the reality of school and the readiness and capacity of teachers to work with them.

RESEARCH RESULTS: The school as an institution is legally obliged to provide access to education for all students, but these arrangements are not always sufficient. Thus, the key role of the teacher, who becomes one of the most important chain of support given to pupils in the educational coexistence with them, becomes crucial.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The challenges facing the modern school require professionals involved in the education of children and youth to be prepared to work skillfully and give support to students in many aspects, also in terms of the mental health crisis.

→ **KEYWORDS:** EDUCATION, CRISIS, TRAUMA, SCHOOL, TEACHER

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem podjętej analizy jest zwrócenie uwagi na aspekt, jakim jest konieczność przygotowywania osób zawodowo związanych z edukacją do wspierania dzieci i młodzieży w sytuacjach kryzysowych bądź traumatycznych.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Podjęte badania należą do obszaru paradygmatu interpretatywnego, a przyjętą metodą badawczą jest jakościowa analiza treści literatury przedmiotowej i teoretyczna analiza omawianych zjawisk, a konkretnie podejście hermeneutyczne zakładające pogłębione rozumienie procesów edukacyjnych z uwzględnieniem problematyki dziecka z trudnościami, jak i problematyki pedeutologicznej.

PROCES WYWODU: Ukazane zostaną konsekwencje charakterystyczne dla kryzysów emocjonalnych i traum oraz ich wpływ na funkcjonowanie szkolne dziecka. Następnie obraz ucznia doświadczającego skonfrontowany zostanie z rzeczywistością szkolną, gotowością i możliwościami nauczycieli do pracy z nim.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Szkoła jako instytucja jest prawnie zobowiązana do zapewnienia wszystkim uczniom dostępu do edukacji, jednak nie zawsze rozwiązania te są wystarczające. Kluczowa jest więc rola nauczyciela, który w edukacyjnej koegzystencji z uczniem staje się jednym z najważniejszych ogniw jego wsparcia.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Wyzwania, przed którymi stoi współczesna szkoła, wymagają, by osoby zawodowo związane z edukacją dzieci i młodzieży były przygotowane do umiejętnej pracy i wspierania swoich wychowanków wieloaspektowo, również w zakresie kryzysu psychicznego.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** EDUKACJA, KRYZYS, TRAUMA, SZKOŁA, NAUCZYCIEL

Wprowadzenie

W przestrzeni publicznej coraz częściej mówi się o zdrowiu psychicznym społeczeństwa, ze szczególnym uwzględnieniem zdrowia dzieci i młodzieży. Alarmujące są doniesienia o kondycji psychicznej najmłodszych grup społecznych, która pogarsza się z roku na rok. Jak czytamy w raporcie z badań „Rozmawiaj z klasą” (Fundacja Szkoła z Klasą, 2021), to pandemia wpłynęła niekorzystnie na i tak już dotkniętą problemami natury psychicznej młodzież. Pod koniec 2021 roku na stronach ministerstwa zamieszczony został link biuletynu NFZ, dotyczącego zdrowia psychicznego dzieci i młodzieży (MEN, 2021). W nim zachęca się nauczycieli i rodziców do zapoznania się z najczęstszymi problemami psychicznymi najmłodszych oraz do poznania sposobów, jakie można zastosować, by nieść skuteczną pomoc. Jednocześnie publiczna pomoc psychologiczna i psychiatryczna nie działa sprawnie – brakuje fachowców, trudno o szybki termin konsultacji. W szkołach również brakuje specjalistów, którzy mogliby udzielić pierwszego wsparcia w obszarze zdrowia psychicznego czy kryzysu emocjonalnego.

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na konieczność przygotowywania osób zawodowo związanych z edukacją do wspierania dzieci i młodzieży w sytuacjach kryzysowych bądź traumatycznych. Posiadanie takich umiejętności jest istotne dwuaspektowo, po pierwsze ze względu na to, by nauczyciel mógł adekwatnie uczestniczyć w procesie wychowawczym i opiekuńczym dzieci i młodzieży, czyli umieć reagować i sprostać wyzwaniom współczesnej rzeczywistości szkolnej w dobie dynamicznych przemian społecznych; po drugie wiedza ta stanowić mogłaby wsparcie dla niego samego, służąc ochronie zasobów własnych. W dążeniu do ukazania problemu posłużę się jakościową analizą treści literatury przedmiotowej i skupię się na opisie i analizie zjawiska, jakim jest kryzys i trauma. Pozwoli to na uporządkowanie wiedzy w ramach tej kategorii, ale i na pokazanie najistotniejszych kwestii i wyciągnięcie wniosków, które przyświecają celowi tej pracy. Dzięki temu będzie możliwa interpretacja pewnego wycinka rzeczywistości edukacyjnej, to znaczy funkcjonowania dziecka w kryzysie i traumie w szkole. Na tej podstawie wyjaśnione zostanie, jak istotne jest przygotowanie nauczycieli do działania w tym obszarze.

Kryzysy emocjonalne i trauma – zdefiniowanie problemu

W życiu człowieka wpisanych jest wiele trudnych momentów, wymagających od niego zmierzenia się z zaistniałymi okolicznościami. Zdarzenia takie nazywane są kryzysami psychologicznymi (emocjonalnymi) (Kubacka-Jasiecka, 2010). O kryzysie mówimy, gdy dotychczasowe sposoby radzenia sobie z trudnościami są niewystarczające i jednostka pozostaje w ciągłym, trudnym do zniesienia napięciu emocjonalnym i dyskomforcie psychicznym. Kryzys, choć jest zdarzeniem wyjątkowym, należy traktować jako zjawisko powszechne, nieuchronnie związane z życiem społecznym. W literaturze przedmiotu (James i Gilliland, 2005) wyróżnia się kryzysy rozwojowe (normatywne) zachodzące w toku rozwoju i ewolucji, np. dojrzewanie, kryzysy egzystencjalne związane z ważnymi dla ludzi sprawami i wartościami, kryzysy sytuacyjne powstające w wyniku nagłych i nadzwyczajnych zdarzeń losowych (rozwód, choroba) oraz kryzysy środowiskowe będące skutkiem oddziaływania zjawisk naturalnych. Każdy z rodzajów kryzysów może dotknąć dzieci i młodzież. To, czy dane wydarzenie będzie postrzegane przez jednostkę jako kryzys, zależy głównie od tego, na ile jest ona silna, czyli posiada adekwatne zasoby do tego, by przezwyciężyć przeciwności bez narażania się na koszty psychiczne i emocjonalne.

Niektóre z kryzysów mogą być traumatyczne – wtedy, gdy wydarzenie, którego doświadcza człowiek, zagraża jego istnieniu lub osób mu bliskich, burzy jego integralność i towarzyszy mu przeżywanie intensywnego strachu. Osoba doświadczająca traumy ma często dojmujące poczucie bezradności i przekonana jest, że nie ma wpływu na to, co się z nią dzieje, i że jest zależna od świata zewnętrznego, który jawi się jako zagrażający. Do takich sytuacji może dochodzić np. w wyniku napaści, gwałtu, przemocy – również domowej – czy śmierci bliskich osób.

Wyróżnia się traumy pojedyncze i złożone. „Pierwsze z nich dotyczą pojedynczej ekspozycji na wydarzenia traumatyczne (np. wypadki komunikacyjne, katastrofy naturalne), drugie z kolei związane są z długotrwałym i/lub wielokrotnym oddziaływaniem stresora (np. przemoc czy różne formy zaniedbania)” (Wiśniewska, 2016, s. 45). Zarówno jedna, jak i druga forma traumy może stać się udziałem dzieci. Brak dojrzałości psychicznej, wynikający z naturalnych praw rozwoju, sprawia, że posiadają one mniejsze zasoby niż dorośli lub nie posiadają ich w ogóle, by zrozumieć to, co się wydarzyło i nadać określönemu zdarzeniu znaczenie (Ogińska-Bulik i Kobylarczyk-Kaczmarek, 2023). Udział w zdarzeniach traumatycznych wiąże się z nadzwyczajnie wysokim pobudzeniem układu nerwowego, które przekracza psychiczne możliwości przetworzenia tego, co się dzieje, a energia powstała w wyniku tego doświadczenia zostaje uwięziona w ciele. Dlatego też o traumie możemy powiedzieć, że „to nie tylko zagrażające bezpieczeństwu wydarzenie, to także swoisty stan układu nerwowego” (Klecka i Palicka, 2018, s. 27). Doświadczenie traumy kładzie się zatem piętnem na przyszłości, gdyż w jej wyniku może dojść do dezorganizacji układu nerwowego i utraty zdolności autoregulacji. W związku z tym układ nerwowy znajduje się chronicznie w stanie pobudzenia, a tym samym ma trudności z prawidłowym działaniem.

Skutki kryzysu i traumy

Konsekwencje kryzysu będą zależne od różnych czynników, takich jak typ kryzysu, wiek osoby dotkniętej kryzysem, jej wcześniejsze życiowe doświadczenia, system wsparcia osób bliskich, rozwój emocjonalny, odporność psychiczna. Istotna jest też zdolność do przemiany wewnętrznej, jaką wymusza wydarzenie kryzysowe, a która w dużej mierze będzie zależna od składników wymienionych powyżej. I tak z jednej strony możliwe jest rozwiązanie kryzysu na drodze przemian wewnętrznych, a nawet wzrost potraumatyczny, który wyraża się pozytywnymi zmianami, takimi jak np. zwiększenie odporności psychicznej, dojrzałości emocjonalnej czy też poprzez redefiniowanie celów i sensu życia w wyniku radzenia sobie z traumą (Ogińska-Bulik i Kobylarczyk-Kaczmarek, 2023). Drugą opcją w radzeniu sobie z kryzysem może być zakończenie kryzysu pomimo braku jego faktycznego rozwiązania (Kubacka-Jasiecka, 2005). W takiej sytuacji jednostka wraca do pozornej równowagi, jednak jej układ nerwowy pozostaje w kryzysie, czego konsekwencjami może być ryzyko „wejścia na drogę obronnych, nieprzystosowawczych rozwiązań z kręgu patologii (np. akty samodestrukcji, choroby somatyczne, uzależnienia, przestępczość itp.” (Kubacka-Jasiecka, 2005, s. 67). U osoby, która nie rozwiązała kryzysu, dochodzi do poczucia braku sprawstwa, a w konsekwencji obniżenia samooceny. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na możliwość zablokowania rozwoju czy nawet regresu rozwojowego (Sokołowska, 2021), zwłaszcza jeśli kryzysy nienormalatywne pojawiają się w szczególnym momencie zmagania się z kryzysem normalywnym. Mamy wtedy do czynienia z pewnego rodzaju dyfuzją kryzysów, polegającą na tym, że osoba już przeciążona przemianami dojrzewania psychicznego dodatkowo jeszcze musi zmagać się z trudnymi wydarzeniami losowymi.

Stany kryzysowe i traumy bez odpowiedniego wsparcia mogą pozostać nierozwiązane. Szczególnie trudna okoliczność pojawia się, kiedy osoba narażona jest na rozwój w niekorzystnych warunkach, a źródłem cierpienia stają się najbliżsi. Sytuacje te to przede wszystkim doznawanie przemocy fizycznej, psychicznej czy seksualnej już od wczesnego dzieciństwa (Kluczyńska, 2021; Sajkowska, 2017; Wójcik, 2013). W przypadku dzieci, właśnie ze względu na ich delikatną i rozwijającą się strukturę nerwową oraz zależność od opiekuna, wydarzenie, które będzie dla nich traumatyczne, nie musi zawierać w sobie czynnika bezpośrednio zagrażającego życiu w rozumieniu dorosłego. Dla małych dzieci brak reakcji ich rodziców na płacz, głód czy potrzebę bliskości będzie już sytuacją zagrażającą ich istnieniu. Przy długotrwałym zaniedbywaniu podstawowych potrzeb dziecka włącza się u niego tryb przetrwania, dokładnie taki sam jak u dorosłego np. w chwili wypadku drogowego. Można mówić tu o traumie chronicznej. Na jej przykładzie widać, że „dziecko nie musi doznawać traum przez duże «T», «wystarczy» opuszczenie, zaniedbanie emocjonalne oraz brak wystarczającego ciepła i bliskości, aby poczuć się odrzuconym, niechcianym i niekochanym” (Zdankiewicz-Ściagała, 2017, s. 84).

Konsekwencjami traumy prostej jest doświadczenie stresu pourazowego, które bezpośrednio wpływa na codzienne funkcjonowanie człowieka z PTSD (James i Gilliland, 2005). W przypadku traum złożonych konsekwencji jest więcej i często nie są one łatwe do rozpoznania jako bezpośredni wynik doświadczeń trudnych. Przeżyta trauma może być przyczyną zaburzeń w sferze emocjonalnej, poznawczej, motorycznej i społecznej. Osoby z zaburzeniami potraumatycznymi bardzo często mają zdiagnozowane np. zaburzenia lękowe, ADHD, ASD, zaburzenia opozycyjno-buntownicze, popadają w uzależnienia lub są agresywne (Drozdowski, 2011, s. 91). Charakteryzują się również „zmniejszonymi kompetencjami społecznymi i zwiększonym wskaźnikiem odrzucenia przez rówieśników” (Gonzalez i in., 2016, s. 78). Ponadto efektem doznania traumy są zaburzenia adaptacyjne – „są to stany napięcia, niepokoju, przygnębienia i rozstroju emocjonalnego pojawiające się w okresie adaptacji do znaczących zmian życiowych lub do stresującego wydarzenia życiowego, i zazwyczaj utrudniające społeczne przystosowanie i efektywne działanie” (Chrostowska-Buzun, 2001, s. 25-26). Jak dalej podaje cytowana autorka, zaburzeniom adaptacyjnym towarzyszy lęk, dystymia, niezdolność do radzenia sobie i planowania przyszłości. Na ich kanwie buduje się depresja lub inne zaburzenia emocjonalne lub zachowania.

U dzieci najmłodszych, których układ nerwowy jest jeszcze niedojrzały i wrażliwy, trauma może być przyczyną zaburzonej integracji sensorycznej (Klecka i Palicka, 2018), która ma kluczowe znaczenie dla harmonijnego rozwoju oraz odnoszenia sukcesów szkolnych. Dysharmonijny rozwój o podłożu zaburzonej integracji sensorycznej wpływa na zaburzenia koncentracji uwagi, koordynacji ruchowej, opóźnienie rozwoju mowy, jak i na wzmożoną lub obniżoną wrażliwość na bodźce.

Dziecko w kryzysie lub z traumą w szkole

Na podstawie charakterystyki skutków traumy można zauważyć, że przekładają się one bezpośrednio na funkcjonowanie emocjonalne, poznawcze i społeczne jednostki. Nie bez znaczenia pozostaje to dla aktywności dziecka w szkole – jego możliwości zdobywania wiedzy, odnoszenia sukcesów, czerpania radości z uczenia się itp. Wymienione konsekwencje mogą posłużyć jako opis ucznia, który w nomenklaturze szkolnej określany jest uczniem trudnym. To uczeń, który słabo się uczy, tempem pracy nie nadąża za rówieśnikami, nie kończy rozpoczętych zadań. Nie tylko problemy w procesie dydaktycznym, ale i wychowawczym cechują dzieci dotknięte traumą. Doświadczenie wydarzeń traumatycznych może być przyczyną niewłaściwego zachowania, np. używania wulgaryzmów, stosowania przemocy, przeszkadzania w prowadzeniu lekcji itp. Są to sytuacje, w których łatwo i szybko etykietuje się ucznia, obarczając go winą za braki i niedostosowania, a w rzeczywistości może być to „dziecko, które swoim zachowaniem [...] manifestuje (nie będąc do końca tego świadomym i nie będąc w stanie tego zwerbalizować) przeżywanie ogromnych trudności” (Wiśniewska, 2016, s. 44).

Polskie prawo dotyczące systemu oświatowego jest stworzone tak, by zapewnić wszystkim dzieciom możliwość realizacji nauki. Ta możliwość wynika z dwóch przesłanek: powszechnego obowiązku edukacji oraz równości w dostępie do niej. Stąd też muszą być stworzone warunki czy rozwiązania, które pozwolą uczyć się dzieciom z różnymi trudnościami czy ograniczeniami. W przypadku dzieci z doświadczoną traumą, jak podają J. Helios i W. Jedlecka (2017), możliwe są cztery rozwiązania ułatwiające im realizację obowiązku szkolnego. Po pierwsze, jak wynika z rozporządzenia MEN, dzieciom tym konieczne jest zapewnienie pomocy psychologiczno-pedagogicznej w szkole, a nawet stworzenie klas terapeutycznych, w których warunki bezpieczeństwa, akceptacji i bliskich relacji z nauczycielami pozwalałyby na powrót do równowagi psychicznej. Po drugie możliwe jest zapewnienie indywidualnego nauczania, dostosowanego do potrzeb psychofizycznych ucznia, realizowanego w domu lub w szkole. Trzecim sposobem może być skorzystanie z potencjału, jaki daje eksperyment pedagogiczny. Może on być realizowany w szkole na zasadzie modyfikacji istniejącego programu lub też w ramach wprowadzenia nowatorskich rozwiązań dydaktycznych i wychowawczych. Dzięki temu może on stanowić sposób na ochronę dzieci w kryzysie lub z traumą. Czwartym rozwiązaniem jest edukacja domowa.

Gotowość nauczycieli na bycie z uczniem w kryzysie

Możliwości, które są zapewnione przez ustawodawcę w celu stworzenia odpowiednich warunków nauki dla dzieci z różnymi trudnościami, nie rozstrzygają kwestii, jaką jest właściwe przygotowanie kadry pedagogicznej do pracy z uczniem w kryzysie czy traumie. „Poważnym problemem jest brak rozumienia traumy rozwojowej i zaburzeń dysocjacyjnych przez rodziców, opiekunów, wychowawców, także instytucje, w tym szkoły,

których celem jest dbanie o dobro dziecka” (Helios i Jedlecka, 2017, s. 75-76). Kwestia, na którą zwróciły uwagę autorki powyższego cytatu, wydaje się tu kluczowa. A idea rozumienia traumy konieczna do tego, by osoby odpowiedzialne za rozwój dzieci mogły prawidłowo to zadanie realizować.

Może się wydawać, że problem kryzysów i traum doświadczanych przez dzieci nie jest duży, a jeśli już się pojawia, to kwestią tą powinni zajmować się specjaliści przygotowani do pracy z kryzysem i traumą, jak interwenci kryzysowi czy psychologowie. Tymczasem, jak pokazują badania, pod względem statystycznym uczestniczenie w wydarzeniu traumatycznym jest dość powszechne. Polskie badania przeprowadzone w grupie studentów wskazały, „że 75,6% badanych przeżyło co najmniej jedno takie doświadczenie, a 16,5% relacjonowało cztery lub więcej takich wydarzeń” (Ogińska-Bulik, 2013, s. 59). Wśród najczęstszych zdarzeń wymienianych przez respondentów były: utrata bliskiej osoby, wypadki, bycie ofiarą lub świadkiem rozboju, przemoc fizyczna. Inne badania pokazują, że ponad jedna piąta dzieci doświadczyła w swoim życiu przemocy fizycznej i psychicznej ze strony znajomych dorosłych – przede wszystkim rodziców i opiekunów (Wójcik, 2013). Również należy włączyć tu przemoc seksualną, której rzeczywisty rozmiar jest trudny do oszacowania, gdyż sprawy ujawnione i zgłoszone do prokuratury to tylko niewielki odsetek prawdziwej skali problemu (Sajkowska, 2017). W przypadku dzieci wychowywanych poza domem rodzinnym – w domach dziecka czy rodzinach zastępczych – można przypuszczać, że każde z nich było narażone na sytuacje, które mogły stać się przyczyną traumy (Drozdowski, 2011), jak chociażby trauma relacyjna będąca wynikiem utraty bliskiego opiekuna i zerwania więzi.

Wobec powyższych danych, które wskazują, że doświadczanie kryzysów czy traum nie jest zjawiskiem rzadkim, konieczne wydaje się zreformowanie stylu działania szkoły, w której znajdzie się miejsce na działania opiekuńcze, wykraczające poza jej dotychczasowe wąskie rozumienie zapewnienia dzieciom i młodzieży bezpieczeństwa. Na gruncie teorii pedagogicznej, definiując podstawowe funkcje szkoły, wymienia się rolę dydaktyczną, wychowawczą i opiekuńczą. W praktyce, w prawie oświatowym za podstawowe obowiązki szkoły uważa się dwa obszary: kształcący i dydaktyczno-wychowawczy z pominięciem funkcji opiekuńczej (Kapuścińska, 2021). Brak ten dostrzegany jest jako poważne niedomaganie szkoły, a jego ofiarą stają się uczniowie. M.M. Kapuścińska zauważa, że „gdyby ta funkcja była w pełni realizowana, szkoła mogłaby stać się środowiskiem warunkującym i zapewniającym holistyczny rozwój ucznia” (2021, s. 172). Szczególnie jest to istotne w przypadku dzieci, które doznały krzywd lub też mierzą się z różnego rodzaju kryzysami. Ta grupa uczniów wyjątkowo potrzebuje troskliwego działania, opartego na zaufaniu i budowaniu więzi, „zamiast tego otrzymują często bardzo mało opiekuńczości w systemie szkolnym, który nacechowany jest surowym i ostrym podejściem” (Helios i Jedlecka, 2017, s. 76).

Taki ogłód rzeczywistości pokazuje rozdźwięk między realnymi potrzebami rozwojowymi dzieci i młodzieży a codziennością szkolną, gdzie najważniejszymi elementami są realizacja programu nauczania i przygotowywanie do egzaminów na poszczególnych szczeblach edukacyjnych. Rozdźwięk ten jest tym trudniejszy do zaakceptowania, że nie

dotyczy on pojedynczych lat nauki czy epizodów w tracie edukacji, ale dotyka długiego czasu spędzanego w szkole, w której, pomijawszy godziny snu, niejednokrotnie młodzi ludzie przebywają więcej niż w domu. Tym samym należy przyjąć, że ważna powinna stać się idea stworzenia przestrzeni, w której wszyscy uczniowie mogliby czuć się bezpieczni, akceptowani, ważni i z zaufaniem mówić o swoich problemach oraz w przypadku tych ostatnich otrzymać wsparcie. Nie da się stworzyć takiej szkoły bez uprzedniego przygotowania kadry pedagogicznej, która będzie gotowa angażować się w życie dzieci i młodzieży oraz otrzyma do tego odpowiednie narzędzia w postaci wiedzy.

Korzyści płynące z przygotowania nauczycieli do wspierania dziecka w sytuacjach trudnych

Biorąc pod uwagę z jednej strony skalę zjawiska, jakim jest doświadczanie kryzysów i traum, z drugiej znaczenie ich wpływu na jakość funkcjonowania codziennego, wydaje się, że przygotowanie nauczycieli do tego, aby potrafili radzić sobie w tego typu sytuacjach, powinno być obligatoryjne w ramach przygotowania zawodowego. Celem takich zajęć powinno być przybliżenie zagadnienia zjawiska kryzysu i traumy – ich genezy, znaczenia w życiu człowieka, wpływu na procesy poznawcze, emocjonalne i społeczne. Ponadto przygotowanie takie musiałoby zapewnić zdobycie kompetencji radzenia sobie w sytuacjach kryzysowych, czyli umiejętnego wsparcia dziecka natychmiast, jak i w perspektywie długoterminowej, nauczanie prawidłowego współpracowania z innymi specjalistami, instytucjami i rodzicami w celu objęcia kompleksową pomocą dziecka. Dzięki temu nauczyciel wiedziałby, co może zrobić, co powinien, a czego robić mu nie wolno. Jego rola nie mogłaby, jak jest to często dzisiejszą praktyką, zawężyć się „do odsyłania” dziecka z problemem do pedagoga czy psychologa. Oczywiście są to osoby, które służą wsparciem, ale to nauczyciel, wychowawca, który jest na co dzień ze swoimi uczniami, powinien umieć rozpoznać, że dzieje się coś złego, zdefiniować to i umieć prawidłowo zareagować¹.

Spotkanie z takimi zagadnieniami już na szczeblu studiów wyższych stanowiłoby duży zasób dla przyszłego nauczyciela. Uzyskałby on dostęp do wiedzy koniecznej do tego, by prawidłowo pełnić funkcję opiekuńczą i wychowawczą, adekwatną do zmieniających się potrzeb społecznych, ale również czułby się kompetentny w sytuacjach trudnych, co wpływałoby na jego poczucie sprawstwa i zmniejszało poziom stresu w pracy. W życiu szkoły zdarzają się wydarzenia, które dotyczą całą społeczność szkolną, jak np. przemoc

¹ W kontekście rozważań niepokojąco brzmi wypowiedź Amelii Gruszczyńskiej – niezwykle nastolatki, która jest autorką bloga Porcelanowe Aniołki, gdzie wspiera osoby dotknięte depresją. Dziewczyna w wywiadzie udzielonym Rafałowi Gębурze, na kanale „7 metrów pod ziemią”, dostępnym na YouTube, mówi: „Moje przyjaciółki przychodziły do szkoły, szły do łazienki, cięły się, przychodziły z pociętą ręką na lekcję i nauczyciel nie zwracał na to uwagi” (Gruszczyńska i Gębura, 2017). Pojawia się pytanie o to, czym podyktowana była postawa nauczyciela – brakiem empatii czy nieumiejętnością radzenia sobie w sytuacji trudnej?

czy śmierć ucznia lub nauczyciela w wypadkach losowych, jak i w wyniku samobójstw itp. W takich okolicznościach umiejętność adekwatnego reagowania jest kluczowa.

Korzyściami, jakie płynęłyby z wprowadzenia przygotowania do pracy z kryzysem i traumą, byłyby również umiejętności podejmowania działań profilaktycznych w zakresie wzmocnienia zasobów wychowanków i przeciwdziałaniu kryzysom. Warto podkreślić, że nie każdy kryzys negatywnie wpływa na rozwój człowieka. Dezintegracja psychiki może być pozytywna (Dąbrowski, za: Romanowska-Łakomy, 2005; Ogińska-Bulik, 2013; Ogińska-Bulik i Kobylarczyk-Kaczmarek, 2023), a nawet potrzebna. Dzięki kryzysom możliwy jest wzrost, przeobrażenie, poszerzenie świadomości (Romanowska-Łakomy, 2005). W przypadku najmłodszych brak uzyskania pomocy ze strony opiekunów – osób odpowiedzialnych za wspieranie ich w rozwoju, do których również wlicza się nauczycieli – może być tym czynnikiem, który odbierze szansę na to, by z kryzysu wyjść silniejszym. A w wielu przypadkach, by kryzys taki w ogóle przetrwać.

Zakończenie. Przygotowanie do bycia czy do pracy?

Ważną kwestią, którą należy podjąć na zakończenie rozważań, jest celowe użycie w tytule pracy sformułowania „przygotowanie do bycia z dziećmi” zamiast „pracy z dziećmi”. Owo „bycie” rozumiem jako towarzyszenie, obecność i kreowanie osobowości wychowanka (Nowicki, 1981). Takie ujęcie roli nauczyciela opiera się na przesłankach filozofii wychowania, zgodnie z którymi pełnienie funkcji pedagoga jest czymś więcej niż pracą, a sposób ujmowania procesu edukacyjnego nie redukuje się do prostych działań metodycznych.

Kryzysy emocjonalne i traumy są wydarzeniami trudnymi i jednocześnie bardzo delikatnymi, dotykającymi najczulszych sfer. Ograniczenie wsparcia tylko do pracy, jaką należy wykonać w związku z pojawieniem się kryzysu w środowisku szkolnym, wydaje się zbyt dużym zawężeniem. Wspieranie dziecka w takich sytuacjach wymaga od osób kierujących jego rozwojem nie tylko praktyczno-technicznych umiejętności, ale również empatyczno-moralnej wrażliwości (zob. Kwaśnica, 2004). Oba zakresy są istotne, ale ten drugi będzie gwarancją tego, żeby po pierwsze (z)rozumieć kryzys i traumę, po drugie czuć odpowiedzialność za drugiego człowieka w pełni, po trzecie nie ograniczać działań do nadzorowania procesu, przekierowania do specjalistów, wypełniania formularzy itp. Przygotowanie do bycia to wchodzenie w zawód z pełnią odpowiedzialności za los wychowanka i świadomością wpływu na ten los.

Dokonując bilansu współczesnej kondycji psychicznej dzieci i młodzieży, ich mnożących się problemów o podłożu innym niż dydaktyczne, wydaje się słusznym, że powinniśmy poczynić starania, by szkoła stała się przestrzenią, w której przynajmniej część z nich znajdzie rozwiązanie. Szkoła musi stać się miejscem budowania nie tylko intelektualnych zasobów swoich wychowanków. Przygotowanie pedagogiczne i psychologiczne w tym zakresie byłoby jedną z dróg do tego, by cel ten osiągnąć.

BIBLIOGRAFIA

- Chrostowska-Buzun, A. (2001). Obraz ciała u dziecka po traumie. *Dialogi*, 3-4, 24-32.
- Drozdowski, L. (2011). „T” Dziecko. Dziecko z doświadczeniem kompleksowej traumy. W: L. Drozdowski i B. Weigl (red.), *Rodzinne domy dziecka – opieka, wychowanie, terapia* (s. 91-142). Fundacja Orlen – Dar Serca.
- Fundacja Szkoła z Klasą. (2021, 24 stycznia). *Zdrowie psychiczne uczniów i uczennic oczami nauczycieli i nauczycielek. Raport z badania*. <https://www.szkolazklasa.org.pl/zdrowie-psychiczne-uczniow-i-uczennic-oczami-nauczycieli-i-nauczycielek-raport-z-badania/>
- Gonzalez, A., Monzon, N., Solis, D., Jaycox, L. i Langley A.K. (2016). Trauma exposure in elementary school children: Description of screening procedures, level of exposure, and posttraumatic stress symptoms. *School Mental Health*, 8(1), 77-88.
- Gruszczyńska, A. i Gębura, R. (2017, 16 listopada). Dlaczego sięgają po żyletki? Depresja u nastolatków – 7 metrów pod ziemią [wideo]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=-DFRMheaXsM&t=419s>
- Helios, J. i Jedlecka, W. (2017). Diagnostyka i ochrona dziecka z traumą rozwojową w polskim systemie oświatowym. *Problemy Wczesnej Edukacji*, 38(3), 73-81.
- James, R.K. i Gilliland, B.E. (2005). *Strategie interwencji kryzysowej. Pomoc psychologiczna poprzedzająca terapię* (A. Bidziński, tłum.). Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Wydawnictwo Edukacyjne PARPA.
- Kapuścińska, M.M. (2021). Realizacja funkcji opiekuńczej szkoły jako warunek powodzenia procesu dydaktycznego i wychowawczego w XXI wieku. *Kultura – Przemiany – Edukacja*, 9, 170-181.
- Klecka, M. i Palicka, I. (2018). Trauma rozwojowa u dzieci – perspektywa neurorozwojowa. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, Badania, Praktyka*, 17(2), 26-37.
- Kluczyńska, S. (2021). Interwencja kryzysowa w sytuacji przemocy wobec dziecka w rodzinie. W: S. Kluczyńska i J.C. Czabała (red.), *Interwencja kryzysowa. Wybrane zagadnienia* (s. 129-145). Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.
- Kubacka-Jasiecka, D. (2005). Kryzys emocjonalny i interwencja kryzysowa – spojrzenie z perspektywy zagrożenia ja i poczucia tożsamości. W: D. Kubacka-Jasiecka i T. Ostrowski (red.), *Psychologiczny wymiar zdrowia, kryzysu i choroby* (s. 57-85). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kubacka-Jasiecka, D. (2010). *Interwencja kryzysowa. Pomoc w kryzysach psychologicznych*. Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Kwaśnica, R. (2004). Wprowadzenie do myślenia o nauczycielu. W: Z. Kwieciński i B. Śliwowski (red.), *Pedagogika. Podręcznik akademicki* (t. 2, s. 291-323). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- MEN. (2021, 3 grudnia). *Zdrowie psychiczne dzieci i młodzieży – biuletyn NFZ*. Ministerstwo Edukacji i Nauki. <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/zdrowie-psychiczne-dzieci-i-mlodziezy--biuletyn-nfz>
- Nowicki, A. (1981). *Nauczyciele*. Wydawnictwo Lubelskie.
- Ogińska-Bulik, N. (2013). Potraumatyczny wzrost: zróżnicowanie ze względu na rodzaj doświadczonego zdarzenia oraz płeć i wiek badanych osób. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Psychologica*, 17, 51-66.
- Ogińska-Bulik, N. i Kobyłarczyk-Kaczmarek, M. (2023). *Trauma u młodzieży. Konsekwencje i uwarunkowania*. Difin.
- Romanowska-Lakomy, H. (2005). O genezie kryzysów młodego człowieka. Dlaczego nie pozwalamy osobie niepełnoletniej być człowiekiem. W: B. Grochmal-Bach i A. Knobloch-Bala (red.), *Kryzysy rozwojowe wieku dziecięco-młodzieżowego a możliwości społecznego wsparcia* (s. 15-29). Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Sajkowska, M. (2017). Wykorzystywanie seksualne dzieci. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, Badania, Praktyka*, 16(1), 232-251.

- Sokołowska, E. (2021). Interwencja kryzysowa – przewidzieć nieprzewidywalne, korzystając z wiedzy o rozwoju człowieka. W: S. Kulczyńska i J.C. Czabała (red.), *Interwencja kryzysowa. Wybrane zagadnienia* (s. 15-32). Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Wiśniewska, A.L. (2016). Trauma dziecka a funkcjonowanie szkolne. *Zeszyty Naukowe KSW*, 43(15), 43-60.
- Wójcik, S. (2013). Przemoc w rodzinie, zaniedbanie, wiktyimizacja pośrednia. Wyniki Ogólnopolskiej diagnozy problemu przemocy wobec dzieci. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, Badania, Praktyka*, 12(3), 40-62.
- Zdankiewicz-Ścigała, E. (2017). *Aleksytymia i dysocjacja jako podstawowe czynniki zjawisk po-traumatycznych*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.

ARTYKUŁY VARIA

ARTICLES VARIA

Cele logoprofilaktyki, nowej koncepcji zapobiegania zachowaniom ryzykownym młodzieży. Założenia teoretyczne
Objectives of Logoprophyllaxis, a New Concept of Prevention Risky Behavior of Young People. Theoretical Assumptions

ABSTRACT

RESEARCH OBJECTIVE: The article is conceptual and theoretical in nature. The scientific goal is to identify and initially characterize the goals of a new concept of prevention of risky behavior of young people: logoprophyllaxis, which is the subject of the study.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The main research problem in this article boils down to the following question: how are the goals of logoprophyllaxis formed in the context of the problems of logotherapy and the theoretical basis of logotherapy? The research method is the analysis of selected data and theoretical foundations, obtained through a search.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: After introducing the topic of logoprophyllaxis, which is a construct of practical preventive measures based directly on the assumptions of logotherapy and logotherapy, the author marks the issue of purposefulness in social prevention.

RESEARCH RESULTS: He suggests that goals in prevention are tied to three aspects: the reason for which actions are taken, the process that leads to a specific goal, and the point to which we are aiming, i.e., the specific effect of actions.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS AND RECOMMENDATIONS: Then the theme of the search for the meaning of life through experiencing oneself, in the context of freedom and responsibility, is addressed. Next, the question of realizing values in the lives of young people is marked, taking into account the division of values according to Viktor Frankl's concept. The last element of consideration is the goal related to the young person's effort, which is defined here as deed and action in pursuit of self-development and pro-community.

→ **KEYWORDS:** LOGOPROPHYLLAXIS, LOGOTHERAPY, LOGOTHEORY, SOCIAL PREVENTION, PREVENTION OF RISKY BEHAVIOR

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Artykuł ma charakter koncepcyjno-teoretyczny. Celem naukowym jest zidentyfikowanie i wstępne scharakteryzowanie celów nowej koncepcji zapobiegania zachowaniom ryzykownych młodych ludzi: logoprofilaktyki, która stanowi przedmiot badań.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Główny problem badawczy w niniejszym artykule sprowadza się do następującego pytania: jak kształtują się cele logoprofilaktyki w kontekście problematyki logoteorii i teoretycznych podstaw logoterapii? Metodą badawczą jest analiza wybranych danych oraz podstaw teoretycznych, uzyskanych w wyniku kwerendy.

PROCES WYWODU: Autorka po wprowadzeniu w tematykę logoprofilaktyki, która stanowi konstrukcję praktycznych działań zapobiegawczych, oparty bezpośrednio na założeniach logoteorii i logoterapii, zaznacza zagadnienie celowości w profilaktyce społecznej.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Sugeruje się, że cele w profilaktyce związane są z trzema aspektami: przyczyną, dla której podejmowane są działania, procesem, który prowadzi do konkretnego celu oraz punktem, do którego zmierzamy, czyli konkretnym efektem działań.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Podejmowany jest temat poszukiwania sensu życia poprzez doświadczanie samego siebie w kontekście wolności i odpowiedzialności. Zostaje zaznaczona kwestia urzeczywistniania wartości w życiu młodych ludzi, z uwzględnieniem podziału wartości wg koncepcji Viktora Frankla. Ostatni element rozważań stanowi cel związany z podejmowaniem przez młodego człowieka wysiłku, który jest tu zdefiniowany jako czyn i działanie w dążeniu do samorozwoju oraz społeczności.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** LOGOPROFILAKTYKA, LOGOTERAPIA, LOGOTEORIA, PROFILAKTYKA SPOŁECZNA, PROFILAKTYKA ZACHOWAŃ RYZYKOWNYCH

Wprowadzenie

Nie należy poszukiwać w życiu jakiegoś abstrakcyjnego sensu.
Każdy człowiek ma swoje wyjątkowe powołanie czy misję,
której celem jest wypełnienie konkretnego zadania.
(Frankl, 2012, s. 116)

Jedną z przyczyn zachowań ryzykownych związanych z problematycznym korzystaniem z mediów, urządzeń elektronicznych czy substancji psychoaktywnych jest doświadczanie przez młodych ludzi pustki egzystencjalnej. Ma ona szczególne znaczenie w procesie wchodzenia w syndrom presuicydalny lub też w rozwoju depresji czy zachowań autodestrukcyjnych. Niestety nie jest wystarczająco poznana i diagnozowana w aspekcie motywacji do podejmowania zachowań ryzykownych, choć w niektórych publikacjach jest już brana pod uwagę (zob. Solecki, 2022).

Propozycją mającą zapobiegać powstawaniu pustki egzystencjalnej jest logoprofilaktyka¹, której bezpośrednią podstawą teoretyczną jest logoteoria V.E. Frankla (1905-1997). Można ją zdefiniować jako działania zapobiegawcze (uprzedzające oraz interwencyjne), ukierunkowane na proces poszukiwania sensu życia jako otwartego potencjału, który stanowi czynnik chroniący przed podejmowaniem zachowań ryzykownych oraz kształtowaniem postaw autodestrukcyjnych. Takie definiowanie działań logoprofilaktycznych wskazuje na potrzebę wykorzystania teoretycznego zaplecza nie tylko dorobku Frankla i jego uczniów, ale też koncepcji salutogenezy A. Antonowsky'ego oraz psychologii pozytywnej, która skupia się na poznawaniu ludzkich cnót, zasobów, cech sprzyjających poczuciu szczęścia i dobrostanu jako komponentów dobrego życia. Kategoria cnót, opisana również przez S. Gałkowskiego na gruncie filozofii wychowania (2016), stanowi inspirację w myśleniu o profilaktyce w sposób kompleksowy, ale również podsuwa pewne stałe i ponadczasowe standardy w procesie tworzenia działań profilaktycznych. Bazowanie na cnotach wymienianych przez M. Seligmana (zalicza się do nich: mądrość i wiedzę, odwagę, miłość i humanitaryzm, sprawiedliwość, wstrzemięźliwość, duchowość i transcendencję) może być źródłem formowania celów profilaktyki społecznej, ze szczególnym uwzględnieniem logoprofilaktyki (Seligman, 2005, s. 181; Kmiecik-Jusięga, 2022b, s. 86-87).

W niniejszym artykule autorka próbuje odpowiedzieć na pytanie związane z celami logoprofilaktyki: jak kształtują się one w kontekście problematyki logoteorii i logoterapii? Warto w tym miejscu zaznaczyć, że logoteoria i logoterapia mają zastosowanie w działaniach profilaktycznych ze względu na: stosowane techniki pracy (m.in. dialog sokratejski, modyfikacja postaw, derefleksja), specyfikę okresu dojrzewania, w którym najczęściej człowiek doświadcza kryzysów egzystencjalnych, formowanie sfery wartości czy kształtowanie spójnej postawy wobec najważniejszych kategorii moralno-etycznych (zob. Kmiecik-Jusięga, 2022a).

Po wstępnym zaznaczeniu zagadnienia celowości w profilaktyce podjęty zostanie temat poszukiwania sensu życia poprzez doświadczenie samego siebie. Zaznaczony jest tu aspekt odpowiedzialności jako wyznacznik indeterministycznego definiowania człowieka. Następnie podkreślony będzie aspekt urzeczywistniania wartości w życiu młodych ludzi oraz kwestia wysiłku jako czynu i działania w dążeniu do samorozwoju i prospołeczności.

Zagadnienie celowości w profilaktyce społecznej

Profilaktyka jako świadome zapobieganie problemom społecznym ma na celu identyfikowanie, uprzedzanie lub minimalizowanie rozwoju zachowań ryzykownych, zaburzeń i ryzyka, ale również wspieranie jednostek i grup w rozwoju w taki sposób, by jak

¹ Termin „logoprofilaktyka” powstał w Fundacji Wspomagającej Wychowanie Archezja. Pomyśłodawcą jest Tomasz Gubała, autorką definicji: Karolina Kmiecik-Jusięga.

najbardziej ograniczyć zjawiska patologiczne i patogenne. Szczególnie profilaktyka uzależnień ma na celu zmniejszanie rozmiarów występowania zachowań ryzykownych związanych z używaniem środków psychoaktywnych, nałogowym korzystaniem z mediów, wchodzeniem w granie hazardowe lub inne zaburzenia behawioralne.

Jednym z ważniejszych zadań profilaktyki społecznej jest zadawanie szczegółowych pytań o to, do czego dążymy w działaniach zapobiegawczych wobec dzieci i młodzieży oraz wobec których zachowań i postaw podejmujemy interwencje. Co chcemy osiągnąć poprzez działania profilaktyczne: czy tylko ograniczyć dostępność środków uzależniających, zwiększyć poziom wiedzy o zagrożeniach, ich skutkach, wzmocnić umiejętności społeczne młodych ludzi, kontrolować ich? Czy zapewnić dostęp do programów profilaktycznych, aktywności alternatywnych? Czy może w kompleksowy sposób zorganizować działania wychowawczo-profilaktyczne w środowisku lokalnym? By odpowiedzieć na te pytania, uwzględniając aspekty teoretyczne i praktyczne, trzeba ustalić odpowiedź na pytanie, kim jest człowiek i jak go definiujemy. Jak chcemy go wspierać i co osiągnąć poprzez działania profilaktyczne. Cele logoprofilaktyki odnoszą się do tego pytania, wskazując na najważniejsze obszary ludzkiej egzystencji oraz potrzeby samorozwoju w zakresie odporności psychofizycznej, społecznej czy duchowej. Mowa tu o „celach resilience”, wyznaczających obszary wzmacniające czynniki chroniące młodych ludzi (Kmiecik-Jusięga, 2022b, s. 61).

Cele są szczególnie związane ze spektrum kluczowych wartości, wyznaczających w niektórych prądach pedagogicznych cele wychowania. Te bowiem nie są takie same dla wszystkich kierunków myślenia o człowieku i jego wychowaniu, co warto podkreślić. Cele logoprofilaktyki są najbliższe celom pedagogiki personalistycznej, według której wychowanie powinno być wsparciem młodego człowieka w procesie dążenia do samorozwoju, formowania dojrzałej osoby (dojrzałej osobowości), ze szczególnym uwzględnieniem jej sfery moralno-duchowej i społecznej (prospołeczności).

Rozpatrywanie celów w działaniach profilaktycznych związane jest z trzema aspektami ściśle ze sobą związanymi, a mianowicie:

- przyczyną, dla której podejmowane są działania,
- procesem, który prowadzi do konkretnego celu, oraz
- punktem, do którego zmierzamy, czyli konkretnym efektem działań.

Poniższe cele, które autorka formułuje w realizacji działań logoprofilaktycznych, skupiają się głównie na procesie, który wydaje się długoterminowy i długomyślny (Gałkowski, 2016).

Cel 1: szukanie sensu życia poprzez doświadczanie samego siebie

Niemal każde zachowanie kształtuje w jakiś sposób młodego człowieka, przez co staje się on „kims” i „jakims”. Nastolatek powiedziałby, że staje się „sobą”, choć gdyby zapytać go: sobą, to znaczy kim?, nie wiadomo, jaką uzyskalibyśmy odpowiedź. Działania logoprofilaktyczne zakładają więc taki cel, dzięki któremu młody człowiek ma zdecydowanie

większą możliwość odpowiadania sobie precyzyjnie na pytania: „kim jestem” i „jaki jestem”. Realizacji tych celów służy program CUDER, który stał się istotnym komponentem projektu logoprofilaktycznego „Żyj z sensem” (Fundacja Archezja, 2022; Kmiecik-Jusięga, 2022a).

Doświadczenie samego siebie i próba autodefinicji staje się użyteczna dla młodego człowieka wtedy, kiedy może on spojrzeć na siebie przez pryzmat zadań i sytuacji, w których uczestniczy i które stanowią dla niego pewien wyznacznik w procesie dojrzewania i formowania tożsamości. W działaniach profilaktycznych możemy identyfikować konkretne programy, w których młodzież ma możliwość uczestniczenia w symulowanych, laboratoryjnych sytuacjach po to, by móc kształtować swoje postawy i być świadoma swojego zachowania w podobnych, realnych sytuacjach. Wydaje się, że taki trening może stanowić zasób w trudnych i wymagających życiowych momentach.

„Logoteoria pobudza do refleksji nad poszukiwaniem i odnajdywaniem przez człowieka sensu własnego doświadczenia” (Salamon, 2014, s. 48). Doświadczenie samego siebie, szczególnie w przypadku młodzieży, oscyluje wokół zagadnień wolności i odpowiedzialności, które w logoterapii stanowią kluczowe kategorie. Adolescenci skłonni są oddzielnie je traktować, dążąc do wolności bez refleksji nad własną odpowiedzialnością. Logoprofilaktyka zaś powinna wskazywać ich ścisły związek. „Odpowiedzialność ma naturalnie wynikać z wolności. Człowiek jest odpowiedzialny, bo jest wolny” (Szykuła, 2022, s. 39). Wydaje się, że w działaniach profilaktycznych szczególnie warto podkreślać konieczność wolności wyborów życiowych, ale też podejmowania drobnych decyzji zgodnie z wolną wolą. Natomiast odpowiedzialność jako ponoszenie konsekwencji podejmowania decyzji, ale i refleksja nad sobą, swoim zachowaniem, także w odniesieniu do innych osób, społeczeństwa, sumienia czy wreszcie Boga, winna być celem wszelkiego wychowania (Szykuła, 2022, s. 40). Można wręcz uznać, że człowiek realizuje całe swoje życie, biorąc za nie odpowiedzialność. Nie jest przy tym jednym z wielu celów, które realizuje, ale jest celem dla samego siebie i celem samym w sobie (Michalski, 2021, s. 14).

Warto nadmienić, że odpowiedzialność w teorii Frankla stanowi kluczowe kryterium odróżniające jego myślenie o człowieku od myślenia Z. Freuda, z którym często jest konfrontowany. Można przyjąć, że Frankl wychodził z indeterministycznego punktu widzenia, wskazując, że człowiek w pełni ma możliwość kierowania swoim życiem. Nie działają na niego siły i popędy (w takim stopniu jak sugerował Freud), które mogą usprawiedliwiać jakiegokolwiek jego zachowanie. W obrazowy sposób pisze o tym E. Lucas, wieloletnia uczennica Frankla i logoterapeutka, w poradniku pt. *Sztuka życia na cały rok*. Przytacza ona przykład młodego mężczyzny, którego zwolniono z odpowiedzialności za kradzież ze względu na przeżyte przez niego traumy w okresie wczesnego dzieciństwa. Przy okazji pisze, jakie miała doświadczenia jako mała dziewczynka w czasie wojny, a następnie przytacza zdanie swojego mistrza:

Frankl wielokrotnie podkreślał, jak niebezpiecznie jest przedstawiać człowieka jako jedynie ofiarę pewnych okoliczności. Do kondycji człowieka jako istoty słabej należy bowiem

możliwość stawania się winnym – tak samo jak do obowiązku człowieka należy przezwyciężanie i w miarę możliwości naprawianie swojej winy. Odbierając człowiekowi winę, obiera mu się godność (Lucas, 2009, s. 96).

Wydaje się, że ten pogląd pokazuje z jednej strony głęboki humanizm Frankla i wagę odpowiedzialności jako przejawu bycia człowiekiem, z drugiej zaś wskazuje na konieczność zmiany optyki nie tylko w działaniach profilaktycznych, interwencyjnych, ale także resocjalizacyjnych. Fakt ponoszenia winy, odpowiadanie za łamanie prawa, także niepisanego, moralnego, jest wyznacznikiem wolności człowieka, którego usprawiedliwianie prowadzi do odbierania mu prawa do ponoszenia odpowiedzialności.

Pedagogia Frankla, którą można odczytać z jego wskazówek dotyczących rozwoju samego siebie, odkrywania sensu i znaczeń swojego życia na różnych etapach, wskazuje na to, że młody człowiek poddany działaniom wychowawczym i profilaktycznym powinien być nie tylko odbiorcą tych działań, ale również odkrywcą samego siebie. Stąd celem projektów i programów logoprofilaktycznych jest mobilizowanie młodych ludzi do autorefleksji, doświadczeń tego, „kim jestem”, oraz samooceny. Warto wspomnieć, że jest ona definiowana jako cecha, czyli względnie trwała skłonność do wartościowania samego siebie w pozytywny lub negatywny sposób. Innymi słowy, jest to postawa wobec samego siebie oraz sąd nad tym, co dobre czy złe w danym zachowaniu czy postawie. Samoocena może być deklaratywna i ukryta. Może mieć wpływ na proces podejmowania decyzji o wyborze czynu, relacje z innymi ludźmi, sposób myślenia o sobie i innych.

Cel 2: szukanie sensu poprzez urzeczywistnianie wartości

Jedną z najważniejszych tez teorii autorstwa Viktora Frankla, które stanowią podstawę teoretyczną logoprofilaktyki, jest znaczenie potrzeb i wartości, które towarzyszą poczuciu sensu życia i mogą być czynnikami budującymi oraz wspierającymi ów sens. Są to drogowskazy postaw i zachowań, kategorie, dzięki którym możemy próbować odpowiadać na wyżej postawione pytanie: kim jest człowiek? To pytanie wydaje się kluczowe w działaniach logoprofilaktycznych, ponieważ ułatwia młodym ludziom formowanie swoich tożsamości, tak indywidualnych, jak i grupowych. Kiedy adolescent pyta: kim jestem? jaki jestem? skąd się tu wziąłem? i jakie jest moje znaczenie w świecie? wykazuje swoją refleksyjność oraz próbuje budować swój własny obraz. W tym momencie zadaniem logoprofilaktyki nie jest ułatwianie mu odpowiedzi na te pytania, tylko motywowanie do ich poszukiwań na podstawie autotelicznych wartości.

Frankl podzielił wartości na: twórcze, doświadczeń i dotyczące postawy człowieka. Wartości twórcze związane są z podejmowaniem kreatywnych zadań, pracy czy odnajdywaniem przyjemności w doświadczaniu piękna, sztuki czy natury. Wartości odnoszące się do doświadczeń dotyczą innych czynników przeżywanych przez człowieka w procesie jego rozwoju. Wartości twórcze i wartości doświadczeń są ukierunkowane na realizację samego siebie i „mogą być najszybciej skażone egoizmem” (Szykuła, 2022, s. 115-116).

Natomiast wartości postawy dotyczą zachowań ukierunkowanych na drugiego człowieka, wymagają otwartości, altruizmu i wyjścia poza własne potrzeby i interesy. Jak pisał Frankl, „gdyby jednak odrzucić ludzkie życie z wszelkiej kreatywności i przyjemności, pozostanie w nim jeszcze jedna wartość, dopuszczająca jedynie zachowania najwyższej moralnej próby: wartością tą jest nastawienie człowieka do własnej egzystencji” (2012, s. 77). Szczególnie istotne wydają się wartości postawy w sytuacjach kryzysów egzystencjalnych i uświadomionego bądź nieuświadomionego cierpienia, kiedy człowiek ma tendencję do skupiania się na swoich problemach. Wtedy ma tendencję do pogrążania się w przeżywanym cierpieniu, co może prowadzić go w stronę zachowań ryzykownych, w tym autodestrukcyjnych i używania środków psychoaktywnych (por. Szykuła, 2022, s. 117).

Urzeczywistnianie wartości związane jest z przede wszystkim z trzema warunkami, które stanowią cel logoprofilaktyki:

1. zrozumienie i zdefiniowanie wartości,
2. przełożenie ich na praktyczne działania,
3. zastosowanie tych działań we własnym życiu i utwierdzenie się w przekonaniu, że mają one konkretny sens.

Cel 3: szukanie sensu życia poprzez podejmowanie wysiłku

W profilaktyce społecznej niejednokrotnie przyjmuje się, że wzrost wiedzy młodych ludzi o skutkach zachowań ryzykownych jest wystarczającym czynnikiem chroniącym. Niestety to przekonanie nie jest poparte badaniami naukowymi. Ich wyniki wskazują, że sam wzrost wiedzy nie przekłada się na pożądane zachowania (por. Ostaszewski, 2016). Dlatego ważne jest wdrożenie w działania zapobiegawcze aktywizacji i praktycznego działania. To z kolei związane jest z wysiłkiem, który podejmowany jest przez obie strony procesu profilaktycznego: wychowawcy/profilaktyka oraz ucznia/wychowanka.

Wysiłek zwykle definiowany jest w kategoriach biologicznych (jako aktywność fizyczna), natomiast w tym przypadku mowa jest o wysiłkach w kategoriach zachowań i czynów czy praktycznego działania. Definiując czyn, warto odnieść się do słów K. Wojtyły: „Czyn stanowi szczególny moment ujawnienia osoby” (Wojtyła, 1969, s. 14). Człowiek doświadcza czynu, który jest świadomym działaniem, ujawniającym w człowieku osobę podejmującą działania świadome i dobrowolne. W przypadku dzieci i młodzieży proces nabywania świadomości, a tym samym dobrowolności własnych czynów, jest bardzo zindywidualizowany. Profilaktyk nie może założyć, że każde zachowanie młodego człowieka jest w pełni świadome i chciane, choćby ze względu na strukturalizowaną dopiero osobowość, niedojrzałą jeszcze zdolność rozpoznawania, nazywania czy kanalizowania swoich emocji.

Wysiłek jest niezbędny w procesie odnajdywania własnego sensu życia. Jest przede wszystkim działaniem, poprzez które młody człowiek kształtuje samego siebie i swoje życie, nabierające poprzez to działania sensu (Kossakowska i in., 2013, s. 114). To

kształtowanie odbywa się przede wszystkim dzięki odwadze do podjęcia czynu (w chwili podejmowania decyzji), ale też swoistej wytrzymałości (w procesie samego działania). Dążenie do bycia odważnym jest jedną z cnót wymienianych przez M. Seligmmana i jednym z celów działań logoprofilaktycznych.

Podobnie jest z wytrzymałością, o której pisze uczennica V. Frankla, wspomniana wyżej Elizabeth Lucas. Wskazuje ona na konieczność promowania we współczesnym świecie młodych ludzi wytrzymałości wobec wielorakich, nieetycznych i niezgodnych z wartościami zachowań, obecnych między innymi w mediach. Pisze tak:

[...] ludzie w XXI wieku będą potrzebować w pierwszym rzędzie stabilności, zdolności do zachowania pokoju i skromności. Stabilności psychicznej, aby bez szkody dla siebie wytrzymać szybkie i groźne zmiany; zdolności do zachowania pokoju, aby pomimo obcości i odmienności wytrzymać ze sobą w ciasnej przestrzeni oraz skromności, aby wytrzymać rezygnację z poddania się wielorakim nieetycznym pokusom. Ogólnie biorąc, będzie więc potrzebna wytrzymałość (Lucas, 2009, s. 17).

Każdy czyn młodego człowieka, idąc tym tokiem myślenia, odznacza się pewną moralnością, może być oceniony jako dobry lub jako zły. Generalnie mamy tendencję do oceny zachowań dzieci i młodzieży (np. w szkole tzw. oceny z zachowania), natomiast w profilaktyce chodzi o to, by młody człowiek sam próbował, na tyle, na ile to jest możliwe w kontekście jego rozwoju, ocenić swoje zachowania i czyny, także w aspekcie etycznym. Etyka bowiem jako dyscyplina filozoficzna zakreśla ramy czynów i wyznacza kryteria moralnego lub niemoralnego zachowania.

Podejmowanie wysiłku przez młodego człowieka jest odwróceniem jego uwagi od samego siebie ku drugiemu człowiekowi. Kiedy robi on coś tylko dla własnego interesu, w którymś momencie przestaje mieć to sens, dlatego działania profilaktyczne powinny skupiać się na motywowaniu młodzieży do działań wolontaryjnych, pomocowych, charytatywnych itp. Dzięki takim czynom młody człowiek ma szansę rozwijać swój potencjał duchowy. W logoterapii takiej motywacji służy technika derefleksji, która jest niczym innym jak odwróceniem uwagi od samego siebie i świadomym poznawaniem, uznawaniem rzeczywistości, która istnieje poza nami i jest od nas niezależna.

Profilaktyka prowadzona w duchu logoteorii dąży więc do motywowania młodzieży w kierunku refleksyjności nad własnym samopoznaniem i samorozwojem, ale również do refleksyjności nad tym, co jest poza: przyrodą, światem, drugim człowiekiem. To determinuje wysiłek związany z decydowaniem, uczeniem się czy poznawaniem nowych obszarów rzeczywistości ludzkiego życia, w perspektywie wewnętrznej i zewnętrznej.

Podsumowanie

Powyższe cele nie stanowią kompendium logoprofilaktycznej aksjologii, ale są początkiem dyskusji o działaniach profilaktycznych opartych na logoteorii i koncepcjach korespondujących z dorobkiem V. Frankla. Ten bowiem wskazywał nie tylko na potrzebę

zwrócenia uwagi na rozwój duchowy młodych ludzi, konieczność autorefleksyjności, ale także na podejmowanie działań zewnętrznych, mających znaczenie w rozwoju prospołeczności i pozytywnej socjalizacji. Dodatkowo sugerował, by w diagnozie równoważyć identyfikowanie czynników ryzyka i czynników chroniących. Można więc powiedzieć, że promował diagnozę zrównoważoną w terapii i profilaktyce.

Logoprofilaktyka oparta głównie na logoteorii wskazuje na towarzyszenie młodemu człowiekowi w drodze do odkrywania przez niego samego znaczenia autotelicznych wartości, rozumianych jako życiowe cele. Wynikające z tego cele peryferyjne skupiają się wokół ugruntowania w sobie potrzeb dążenia do urzeczywistniania w swoim życiu wolności, miłości, odpowiedzialności, czyli tych wartości i powinności, przez które w życiu człowieka można definiować jego człowieczeństwo, m.in. możliwość wyboru zachowania, które nie tylko jest korzystne dla młodego człowieka, ale też jego otoczenia: rodziny, szkoły, środowiska lokalnego. Wydaje się, że podejmowanie przez dzieci i młodzież tych zachowań, które są oparte na wartościach, może być celem nie tylko dla nich samych, ale również dla ich najbliższego środowiska.

Można uznać, że pierwszym celem logoprofilaktyki jest wspieranie młodych ludzi w procesie samopoznania, samooceny i budowania poczucia własnej wartości, czyli budowania swojej sfery psychofizycznej, społecznej, emocjonalnej, moralno-duchowej w kontekście wolności i odpowiedzialności, które wiążą się z aktywizacją sumienia. W tym zakresie celem jest również ugruntowywanie w dzieciach i młodzieży przekonania, że wszystkie sytuacje, które są przez nich doświadczane, mają sens i są istotnymi fragmentami ich życia.

Drugim celem jest wspieranie młodzieży w budowaniu własnej hierarchii wartości na gruncie wartości autotelicznych. Trzecim zaś – motywowanie do wysiłku nie tylko na rzecz samorozwoju, ale też środowiska i drugiego człowieka. Przy tym nie chodzi tu o osiągnięcie wewnętrznej równowagi czy dobrostanu, ale ciągłej potrzeby działania. Bowiem

[...] tym, czego człowiek naprawdę potrzebuje, nie jest stan wewnętrznej równowagi, lecz raczej wewnętrzna walka, dążenie do osiągnięcia wartościowego dlań celu czy realizacji swobodnie wybranego zadania. Tym, czego potrzebuje, nie jest rozładowywanie za wszelką cenę wewnętrznych napięć, lecz wezwanie do wypełnienia potencjalnego sensu (Frankl, 2012, s. 112).

BIBLIOGRAFIA

- Frankl, V.E. (2012). *Człowiek w poszukiwaniu sensu* (A. Wolnicka, tłum.). Wydawnictwo Czarna Owca.
- Gałkowski, S. (2016). *Długomyślność. Wprowadzenie do filozofii wychowania*. Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM.
- Kmiecik-Jusięga, K. (2022a). Logoprofilaktyka. Nowa koncepcja zapobiegania zachowaniom ryzykownym dzieci i młodzieży oparta o założenia logoterapii Viktora E. Frankla. *Studia Paedagogica Ignatiana*, 25(4), 19-32.

- Kmiecik-Jusięga, K. (2022b). *Profilaktyka społeczna w pedagogicznych przestrzeniach środowiska lokalnego*. Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum.
- Kossakowska, M., Kwiatek, P. i Stefaniak T. (2013). Sens w życiu. Polska wersja kwestionariusza MLQ. *Psychologia Jakości Życia*, 12(2), 111-131.
- Lucas, E. (2009). *Sztuka życia na cały rok* (J. Zychowicz, tłum.). Wydawnictwo WAM.
- Michalski, J. (2021). Sens życia w analizie egzystencjalnej i logoterapii: implikacje pedagogiczne. *Społeczeństwo. Edukacja. Język*, 14, 7-18.
- Ostaszewski, K. (2016). *Standardy profilaktyki*. Krajowe Biuro do Spraw Przeciwdziałania Narkomanii.
- Fundacja Archezja. (2022). *Raport ewaluacyjny. Badania organizatorów i realizatorów szkolnych małopolskiego programu logoprofilaktyki „Żyj z sensem”*. Żyj z sensem. https://www.badania.zyjsensem.pl/images/Raport_Ewaluacyjny_Realizatorzy_Projekt_Zyjsensem_2022.pdf
- Salamon, A. (2014). Perspektywa logoterapii – pomoc w rozumieniu człowieka poszukującego sensu. *Psychotherapia*, 171(4), 41-48.
- Seligman, M. (2005). *Prawdziwe szczęście. Psychologia pozytywna a urzeczywistnienie naszych możliwości trwałego spełnienia* (A. Jankowski, tłum.). Wydawnictwo Media Rodzina.
- Solecki, R. (2022, 15 lipca). *Logoprofilaktyka*. Wychowawca. <https://wychowawca.pl/post/logoprofilaktyka/>
- Szykuła, R. (2022). *Logoterapia i analiza egzystencjalna. Teoria i praktyka*. Eneteia.
- Wojtyła, K. (1969). *Osoba i czyn*. Polskie Towarzystwo Teologiczne.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Gabriela Dobińska

<https://orcid.org/0000-0003-3629-5210>
Uniwersytet Łódzki
University of Lodz
gabriela.dobinska@now.uni.lodz.pl

Katarzyna Miśkiewicz

<https://orcid.org/0000-0001-8707-2063>
Uniwersytet Łódzki
University of Lodz
katarzyna.miskiewicz@now.uni.lodz.pl

<https://doi.org/10.35765/hw.2023.2262.14>

Data zgłoszenia: 27.01.2023

Data akceptacji: 08.05.2023

Data publikacji: 29.06.2023

***(Non)corporeality in Online Studies – Reflections
of Researchers on Conducting Online Focus Interviews
(Bez)cielesność w badaniach na odległość –
refleksje badaczek nad prowadzeniem
wywiadów fokusowych online***

ABSTRACT:

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of the article is to consider the presence and significance of the body in designing and conducting remote (online) ethnographic (field research) studies.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The research problem refers to answering the following question: What is the significance of corporeality in conducting remote (online) studies? In attempting to answer the research question we made use of autoethnography, treating it as method and research strategy.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Inspired by the conclusions drawn by Anna Kacperczyk regarding ways of defining corporeality in ethnographic studies, the authors intend to present their reflections regarding their own research conducted in virtual space in 2021. These considerations refer to studies on academic education during the pandemic.

RESEARCH RESULTS: Reflections on corporeality in ethnographic studies allowed us to frame our experiences in three dimensions (perspectives): the body as a source of individual corporeal experiences, the body (corporeality) of the researcher and of the respondent during an ethnographic study and the body as a topic of individual self-reflection and as a subject for theorizing.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: (Non)corporeality turned out to be ambiguous, thus we decided to treat it in a multidimensional manner, considering corporeality as a value regardless of the circumstances of the study (in-person vs online). The significance and role of the body in ethnographic studies conducted remotely (online) are equally important to those in studies conducted in-person (traditionally). In remote studies corporeality is restricted to some

extent for both researcher and respondent, however, focusing on other sensory impressions (e.g. auditory) allows us to experience another dimension of corporeality.

→ **KEYWORDS:** **BODY, CORPOREALITY, QUALITATIVE STUDIES, AUTOETHNOGRAPHY, FOCUS INTERVIEWS**

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem artykułu jest refleksja nad obecnością i znaczeniem ciała w projektowaniu oraz realizowaniu badań terenowych na odległość (tj. online).

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Problem badawczy odnosi się do odpowiedzi na pytanie: jakie jest znaczenie cielesności w prowadzeniu badań na odległość (tj. online)? Poszukując odpowiedzi na postawione pytanie badawcze, posłużyliśmy się autoetnografią, traktując ją jednocześnie jako metodę oraz strategię badawczą.

PROCES WYWODU: Inspirując się rozważaniami Anny Kacperczyk, dotyczącymi sposobów definiowania cielesności w badaniach etnograficznych, zamierzamy przedstawić nasze refleksje dotyczące badań własnych, prowadzonych w wirtualnej przestrzeni w 2021 roku. Rozważania nawiązują do badań dotyczących kształcenia akademickiego w czasie pandemii.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Refleksja nad cielesnością w badaniach etnograficznych pozwoliła na uchwycenie naszych doświadczeń w trzech wymiarach, tj. perspektywie ciała rozumianego jako źródło odczuć i doznań cielesnych podmiotu, ciała (cielesności) badacza i badanego w trakcie badania etnograficznego oraz ciała jako tematu autorefleksji podmiotu i jako obiektu teoretyzowania.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: (Bez)cielesność okazała się niejednoznaczna, stąd zdecydowałyśmy się na ujęcie jej wielowymiarowo, uznając ją badawczo wartościową, niezależnie od okoliczności, w jakich prowadzone są badania (stacjonarnie vs. zdalnie) (tj. online) są równie ważne, co w badaniach realizowanych tradycyjnie (tj. stacjonarnie). W badaniach prowadzonych na odległość cielesność jest w pewien sposób ograniczona, wyjęta poza nawias dla badaczy oraz badanych, koncentracja na odmiennych wrażeniach zmysłowych (np. słuchowych) pozwala na doświadczenie innego wymiaru cielesności.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** **CIAŁO, CIELESNOŚĆ, BADANIA JAKOŚCIOWE, AUTOETNOGRAFIA, WYWIADY FOKUSOWE**

Introduction

Field studies require 'personal' intellectual, emotional and corporeal (physical) involvement from the researcher. When applying the ethnographical method it is assumed that a scientific study is a type of process managed by a researcher, who, through his or her own body and corporeality, interacts with the 'object' of cognition, and based on this

combination of experiences attempts to reconstruct a specific fragment of social reality (Kacperczyk, 2012). The stage of conceptualization of a research project and its realisation, i.e. the gathering of empirical material, is not a mechanical process. It requires skill in using research techniques, a sense of direction, the ability to find and connect certain points of contact, and most of all reaching the respondents (Kacperczyk, 2016; see Fine & Hancock, 2016). The researcher gathers and records the collected empirical material using various sources defined as phenomena, with which the researcher interacted on a sensory level. As a result, the researcher is involved in the research process via his or her body, remaining physically in the field and carrying out particular planned stages.

It is worth emphasizing that in field research the corporeal (co-)presence of the researcher is obvious and indisputable. It allows one to learn about and understand the studied fragment of social reality. However, little is said about the experiences of researchers, their corporeal experiences collected in the course of research or their definition of corporeality. All of this is relevant to the way in which researchers function in the field and learn about it, and to the process of collecting and interpreting empirical data (Kacperczyk, 2012). "The researcher's corporeality must be bracketed and pushed beyond the area of acceptable conclusions from the study, despite the fact that it could be the key to understanding what was of interest in the first place, i.e. the corporeal functioning of the subject of study" (Kacperczyk, 2012, p. 59) (translator's note: own translation).

Having become familiar with various ways of understanding and interpreting categories of corporeality we would like to consider the presence and significance of the body in designing and conducting remote (online) studies. This unusual situation was brought upon by healthcare restrictions during the COVID-19 pandemic. As a result, the researchers were forced to modify the methodological assumptions of their research projects. One of the main and most radical changes was collecting empirical material remotely and becoming familiar with the field from a distance, using the lens of the computer screen. As a result, we posited the following research question: What is the significance of corporeality in conducting remote (online) studies?

Research methods

In our search for the answer to this question we used autoethnography (Ellis, 1995, 2004; Ellis & Bochner, 2006; Adams et al., 2014; Fine & Hancock, 2016), treating it both as a method and as a strategy (Kacperczyk, 2014). Autoethnography has enabled us to use our own bodies as our research tool (see Fine & Hancock, 2016). It exposes what is personal and intimate for the researcher (Ellis, 2004) and „brings us into lived experiences in a feeling and embodied way" (Ellis & Bochner, 2006, p. 439). Anna Kacperczyk "introduces three aspects in which the body (corporeality) of the researcher and respondent reveals itself during an ethnographic study: (a) the body as an operating subject, (b) the body as a source of the subject's physical experiences, (c) the body as a topic of self-reflection for the subject, and an object of theorisation" (2012, p. 32) (translator's

note: own translation). As a result, the author highlights the significance of corporeality in the research process and suggests a reflection on the body and corporeality of the researcher in the course of research.

In the following sections we will refer to experiences from our studies, conducted as part of the project titled "Kształcenie akademickie w czasie pandemii COVID-19" ("Academic Education During the COVID-19 Pandemic") (translator's note: own translation)¹. The research was carried out during the third wave of the COVID-19 pandemic, in the spring of 2021. The aim of the project was to reconstruct the experiences of participants of online academic learning. The respondents included students and academic teachers from various higher education institutions in Poland, representing various scientific disciplines. Purposive sampling was used in the research. Interested people responded to the notice posted on the Internet. As a result, we conducted two focus interviews with a total of 20 participants. We assumed a perspective of symbolic interactionism (Blumer, 2007; Hałas, 2012), which allowed us to include the dynamics of a new social phenomenon and the significance attributed to it by its participants. The result was the collected empirical material, which facilitated the identification of specific strategies employed by participants of online academic learning to cope with the crisis situation. The data was analysed through the lens of crisis theory (Caplan, 1964), lifelong learning (Jarvis, 2004), and the concept of learning in a community of practice (Lave & Wenger, 1991). The results were published in scientific papers (see Walczak-Człapińska et al., 2021a, 2021b, 2021c).

Because of the ongoing pandemic situation the authors decided to conduct focus interviews online (Morgan, 1988; Merton et al., 1990). The main theme of the interviews was academic education during the pandemic, which, in Poland, was provided mainly via videoconference apps such as Microsoft Teams.

(Non)corporeality of researchers in the field

Reflections on embodiment were initiated in the works of phenomenologist E. Husserl (1975), who made a distinction between material body and lived body. The distinction between these two dimensions of the body lies in the phenomenological level of the relationship between subject and body. The material body is experienced as foreign, external, physical, whereas the lived (experienced) body is accessible only to us, it is that which is internal (Hanna & Thompson, 2012). When considering the multidimensionality of this term we can assume another perspective representing the experience of 'possessing a body' and 'being a body.' The latter, from the corporeal perspective, becomes primal in conceptual and metaphysical terms (Hanna & Thompson, 2012).

¹ Project carried out by Karolina Walczak-Człapińska, Katarzyna Miśkiewicz and Gabriela Dobińska, *Department of Social Pedagogy and Rehabilitation*, Faculty of Educational Sciences, University of Lodz.

Work on the concept of embodiment was continued by M. Merleau-Ponty (2017), who stressed that sensory experience of the world should not be limited to abstract operations on symbols, as it is entangled in the human body. Merleau-Ponty inspired young researchers to discover new dimensions of embodiment, which yielded results in the works of psychologists (Gibson, 1986) and cognitive scientists (Chemero, 2009; Hanna & Thompson, 2012). Through cognitive theories the category of corporeality significantly impacted linguistics and literary studies (Lakoff & Johnson, 1988) as well as ethnology and anthropology (Harris, 2016). As a result of the developments in studies of embodiment and given its interdisciplinary character, studies on the body were replaced (complemented) by studies respecting the perspective of a corporeal being in the world (Harris, 2016).

Thomas Csordas refers to 'embodiment' as "an indeterminate methodological field defined by perceptual experience and mode of presence and engagement in the world" (1994, p. 12). After Merleau-Ponty, for whom embodiment is akin to a prerequisite for the existence of culture and the 'ego,' Csordas perceives it as a paradigm for the analysis of these two phenomena (Csordas, 2002). As highlighted by A. Biernacka, W. Rorot and R. Statkiewicz

[...] the methodological foundations of these scientific fields are often at odds. Thus, it may be surprising that the term 'embodiment' in all its iterations actually describes the same phenomenon. Therefore, it is pertinent to ask whether – and how – to conduct an interdisciplinary dialogue on embodiment? Do studies on embodiment constitute a whole, beyond field divisions? Discrepancies between disciplines do not blur the fundamental role which this category has always fulfilled, i.e. that of an anti-dualistic methodological perspective, which draws attention to actual, material conditions of human beings and the way in which the experience they world (Biernacka et al., 2019, p. 3) (translator's note: own translation).

Work on the body and corporeality in field research have emerged in the field of social sciences (see Kacperczyk, 2012; Jakubowska, 2012), however, it is not a popular issue among researchers. Analyses highlight the significance of cognitive, behavioural and emotional processes of the researcher, as well as socio-cultural conditions for the production of their knowledge. Moreover, it is stressed that the researcher's body is a cognitive tool of sorts. A human being is an embodied individual located in a specific social context, which is connected with methods and results of scientific queries.

The body of a researcher, as his or her cognitive instrumentarium, actively participates in the process of generating and analysing data. This takes place not only through physical presence at the site of the study, but also on the most basic level of receiving signals and information from the field, through looking, listening, reading and sensing (Kacperczyk, 2012, p. 37) (translator's note: own translation).

One's own living body is a 'guide' to corporeality, a living corporeality moved by sensitivity 'conducts' sensory impulses to one's own living body. Through the body, which is exposed to the exterior and present in the world, corporeality 'receives' sensory impulses, 'processes' them and 'returns' them to the exterior (Walczak, 2021, p. 26).

If we assume that corporeality is the capacity to experience located within, then the origin of this dynamic is the relationship with the exterior, through experiencing one's own body (Walczak, 2021).

Conducting focus interviews online – reflecting on the presence and significance of the body

The most significant difference in conducting field research at a distance (online) in the context of the presence of the body is the fact that both the researcher and the respondents experience completely different sensations than those during a meeting in-person (see Kacperczyk, 2012). In response to the suggestion made by Kacperczyk (2012), we intend to present our considerations regarding our studies, in reference to the three aforementioned aspects of the emergence of corporeality in the course of ethnographic research.

In the first stage, in the process of developing the research concept, we determined that a study conducted via Internet is the only possible alternative. On the one hand, we treated this solution as an opportunity and a challenge. On the other hand, we had numerous concerns regarding the realisation of the study and the quality of the collected empirical data. Assuming that signals received during physical and direct contact with another person, through mutual corporeality and the experience of the same space 'here and now,' would provide richer experiences, we were afraid that online studies would not satisfy our expectations or those of the respondents. In the course of subsequent stages, after reflection and close observation, we discovered an abundance of signals which are equally valuable, though different from those received in physical contact. In this context corporeality appears in a multitude of dimensions.

The body as a source of the subject's physical experiences

As the research was conducted remotely, each respondent participated in 'his or her' known and safe space, which provided them with a multitude of signals received by the senses, which others could not experience. We did not ask the respondents where they were at the moment of the study, however, the circumstances of the surroundings of each participant, and their responses defining the places they were in, indicated that in most cases (though not always) they were at home. Source literature on methodology indicates the significance of the choice of place for the meeting, the initial contact and conversation, and even ways of arranging the space in which the study is conducted (e.g. it is recommended to conduct focus interviews at a round table, so that each participant can see everyone else) (see Barbour, 2011; Lisek-Michalska, 2013).

The elements mentioned above are particularly significant for further stages of research. On the other hand, studies conducted online are in a way deprived of this. In spite of this loss, respondents experience greater comfort, as they decide on the place

of the meeting. They connect from a chosen location which they deem safe and which allows them to speak freely. This could be a room at their home, an office or other locations difficult to identify due to the 'background effects.' These locations had a significant impact on the ultimate course of the interview (see Barbour, 2011).

Each participant (informer and researcher) had different sensory experiences – smells, sounds (their dynamics, intensity, volume), temperature, etc. Moreover, we noticed that the computer assumed the role of a 'smokescreen' or 'protective layer,' as respondents who sat in front of their screens could choose when to turn on the camera and/or microphone and speak.

I connect from my home and feel comfortable, I'm at my place. I put on a nice top and sit in my pyjama pants, because no one will see that anyway. I know that I can decide when to speak, and if something happens I can turn my camera off. I wouldn't leave a meeting, I think it would be more uptight with strangers at the same table (U1).

Participants hid behind colourful avatars. During team analyses we devoted a lot of attention to sensory experiences such as the respondents' timbre and tone of voice. During in-person studies researchers do not focus on such nuances and details. Our senses changed the trajectory of their focus. The body became a 'medium' for experiences other than those which occur during traditional studies, which does not mean they were less valuable. What is more, during interviews some mimic and pantomimic reactions were incomprehensible, as the connection was delayed. This required repetition which was deprived of spontaneity, generating communication barriers.

Body (corporeality) of researcher and respondent during ethnographic studies

Conducting an interview online was challenging in itself. Interactions between people who participate in a discussion vary from interactions between people engaged in direct conversation. Initiating questions and exchanges between informants took on a less dynamic course than during in-person interviews, especially at the beginning. Lack of physical corporeality constituted a significant problem, as gesticulation was limited. Many of the informants had their hands concealed by the limited scope of the camera lens, and the cameras would lose focus. Non-verbal communication was very limited, discussion between participants assumed a more ordered form than in direct contact. Participants interrupted each other, began speaking simultaneously and disciplined themselves, which resulted in unnatural pauses in the discussion.

During the discussion on the analysis of the collected empirical material each researcher focused on different subjects raised by the respondents. In ethnographic studies triangulation allows researchers to provide various elements of analyses and interpretations. However, in the case of remote studies, in which the field is inaccessible (or at least different than in the case of a traditional ethnographic study), triangulation is entangled in

the (non)presence of the bodies of the researchers and respondents. The body becomes dependent on the technical conditions and taken out of the research situation. This means that analyses provided by researchers significantly change their context.

The reason behind the differences in the scope of the researchers' perceptions and experiences was the research situation itself, transmitted via the Internet. Everyone saw the same image on the monitor, participants resembled busts arranged in a row of tiles like avatars. During a traditional interview, despite the fact that researchers and respondents share the same space, they sit in different places, which means sense different smells, sounds and images. All of this means that the polysensory character of the meeting becomes empirical material.

The body as a topic of self-reflection for the subject, and an object of theorisation

We wanted to capture a 'semblance of the body,' which, as a result of Internet transfer, became dependent on the quality of the connection and on technical conditions. Interestingly, in traditional conditions a face to face meeting would have been a natural and obvious choice at the research conceptualisation stage. In order to obtain 'naturalness' in artificial conditions we made director-like efforts, trying to capture on film the stories of the main protagonists. That is why, ensuring proper technical conditions, we made the decision to limit the number of participants, to make the transmitted image clear and the user 'tiles' larger. This attention to the entourage and the technical facilities meant that it was significant for the team-made analyses.

Furthermore, at the stage of conceptualisation, as we were looking for theoretical-methodological inspiration, we encountered certain obstacles, which resulted from a negligible number of research compilations on the course of qualitative studies conducted online. That is why our team devoted so much attention to the discussion on the development and realisation of studies, while reflecting on the problem of our corporeality in the process of collecting and analysing empirical material from ethnographic studies. However, this did not fully prevent the unease resulting from 'virtual corporeality' in the process of collecting empirical data.

Conclusions

(Non)corporeality turned out to be ambiguous, which is why we decided to present it in a multidimensional manner, regarding corporeality as a value regardless of the conditions of the research (in-person vs remote). Analyses of our experiences and considerations made in the context of the presence and significance of the body in the process of collecting empirical material, allowed us to conclude that the significance and role of the body in ethnographic studies conducted online are equally important as in the case

of traditional studies. They provide equally important data. Studies with the use of web cameras arguably provide somewhat different data and result in other research dilemmas (cf. Walczak-Człapińska & Dobińska, 2020), however, these are not less valuable than in the case of studies where informers meet in the same space.

The term (non)corporeality we use in our considerations is a conscious choice, which illustrates the ambiguity of this category. That is because in studies conducted online corporeality is limited in a way, taken out of the picture for both researchers and respondents, while focusing on diverse sensory experiences (e.g. auditory) allows us to experience another dimension of corporeality.

To sum up, in the course of conducting the research we made effort to preserve a 'semblance of corporeality,' which, as it turned out on an analytical level, was present throughout the entire research process (i.e. conceptualisation, realisation, analyses, interpretation). The body (corporeality) in online studies has a new, different dimension, which was previously unknown and ignored. The question whether 'ethnographic studies can take such a form' and 'whether they are still ethnographic then' will be the subject of subsequent discussion. Corporeality is always present and its role is equally important, regardless of circumstances and the manner in which the study is conducted. However, depending on the conditions, it assumes a different dimension, providing different experiences.

REFERENCES

- Adams, T.E., Jones S.H., & Ellis C. (2014). *Autoethnography: Understanding qualitative research*. Oxford University Press.
- Barbour, R. (2011). *Badania fokusowe* (B. Komorowska, Trans.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Biernacka, A., Rorot, W., & Statkiewicz, R. (2019). Skąd ciało wiedziało? Czyli o badaniach nad ucieleśnieniem słów kilka. *AVANT*, 10(3), 1-6. <https://doi.org/10.26913/avant.2019.03.26>
- Blumer, H. (2009). *Interakcjonizm symboliczny* (G. Woroniecka, Trans.). Zakład Wydawniczy Nomos.
- Caplan, C. (1964). *Principles of preventive psychiatry*. Basic Books.
- Chemero, A. (2009). *Radical embodied cognitive science*. MIT Press.
- Csordas, T.J. (1994). *Embodiment and experience: The existential ground of culture and self*. Cambridge University Press.
- Csordas, T.J. (2002). Embodiment as a paradigm for anthropology. In T.J. Csordas (Ed.), *Body/meaning/healing: Contemporary anthropology of religion* (pp. 58-87). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-137-08286-2_3
- Ellis, C. (1995). *Final negotiations: A story of love and chronic illness*. Temple University Press.
- Ellis, C. (2004). *The ethnographic I: A methodological novel about autoethnography*. AltaMira Press.
- Ellis, C., & Bochner, A.P. (2006). Analyzing analytical autoethnography. *Journal of Contemporary Ethnography*, 35(4), 429-449.
- Fine, G.A., & Hancock, B.H. (2016). The new ethnographer at work. *Qualitative Research*, 17(2), 260-268. <https://doi.org/10.1177/1468794116656725>
- Gibson, J.J. (1986). *The ecological approach to visual perception*. Erlbaum.
- Hałas, E. (2012). *Interakcjonizm symboliczny. Społeczny kontekst znaczeń*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hanna, R., & Thompson, E. (2012). Problem umysł-ciało-ciało (P. Nowakowski, Trans.). *AVANT*, 3(T), 14-37.

- Harris, A. (2016, August 30). *Embodiment*. Oxford Bibliographies. <https://doi.org/10.1093/obo/9780199766567-0151>
- Husserl, E. (1975). *Idee czystej fenomenologii i fenomenologicznej filozofii*. Ks. 1 (D. Gierulanka, Trans.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jakubowska, H. (2012). Ciało jako przedmiot badań socjologicznych – dylematy, pominięcia, możliwości. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 8(2), 12-31. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.8.2.02>
- Jarvis, P. (2004). *Adult education and lifelong learning: Theory and practice*. Routledge Falmer.
- Kacperczyk, A. (2012). Badacz i jego ciało w procesie zbierania i analizowania danych – na przykładzie badań nad społecznym światem wspinaczki. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 8(2), 32-63. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.8.2.03>
- Kacperczyk, A. (2014). Autoetnografia – technika, metoda, nowy paradygmat? O metodologicznym statusie autoetnografii. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 10(3), 33-74. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.10.3.03>
- Kacperczyk, A. (2016). *Spoleczne światy – teoria – empiria – metody badań. Na przykładzie społecznego świata wspinaczki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1988). *Metafory w naszym życiu* (T.P. Krzeszowski, Trans.). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Lave, J. & Wenger, E. (1991). *Situated learning legitimate peripheral participation*. Cambridge University Press.
- Lisek-Michalska, J. (2013). *Badania fokusowe. Problemy metodologiczne i etyczne*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Merleau-Ponty, M. (2017). *Fenomenologia percepcji* (M. Kowalska & J. Migasiński, Trans.). Fundacja Aletheia.
- Merton, R.E., Fiske, M. & Kendall, P. (1990). *The focused interview: A manual of problems and procedures*. The Free Press.
- Morgan, D.L. (1988). *Focus groups as qualitative research*. SAGE Publications.
- Walczak, A. (2021). Ciało i cielesność – ku doświadcze(a)niu egzystencjalnemu. *Humaniora. Czasopismo Internetowe*, 3(35), 13-29. <https://doi.org/10.14746/h.2021.3.1>
- Walczak-Człapińska, K. & Dobińska, G. (2020). Metodologiczno-etyczne aspekty prowadzenia badań fokusowych z udziałem przedstawicieli instytucjonalnego systemu wsparcia dla rodzin z problemem alkoholowym. In D. Müller-Siekierska, J. Ratkowska-Pasikowska & K. Walczak-Człapińska (Eds.), *Rodzina w systemie wsparcia i pomocy osobom z problemem alkoholowym* (pp. 165-177). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <http://dx.doi.org/10.18778/8142-800-2.12>
- Walczak-Człapińska, K., Dobińska, G. & Okólska, K. (2021a). Indywidualne i wspólnotowe uczenie się nauczycieli akademickich w czasie pandemii COVID-19. *Studia z Teorii Wychowania*, 12(3)36, 155-168. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.4830>
- Walczak-Człapińska, K., Dobińska, G. & Okólska, K. (2021b). Kształcenie akademickie online. Perspektywa uczestników. In B. Piłula & J. Konieczny (Eds.), *Zdalna edukacja – epizod czy trwałe ślad?* (pp. 91-100). Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Walczak-Człapińska, K., Dobińska, G. & Okólska, K. (2021c). The process of positive adaptation to remote learning during the COVID-19 pandemic. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, 41(2), 55-71. <http://dx.doi.org/10.17951/lrp.2022.41.2.55-71>

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY-ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

***Human Well-Being in the Context of Rapid Changes
to the Sound Environment During the COVID-19 Pandemic***
***Dobrostan człowieka w czasie gwałtownych zmian środowiska
dźwiękowego podczas pandemii COVID-19***

ABSTRACT

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of the article is to analyze the impact of the sound environment on human well-being during rapid changes to the audiosphere.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: What changes in the audiosphere took place during the lockdown? How were they perceived by the respondents, taking into account their well-being? The research material was free-form interviews focused on the problem, with elements of expert interviews conducted during the COVID-19 pandemic.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The research analysis focused on the respondents' perception of changes in the audiosphere during the lockdown and the impact of these changes on their well-being. Attention was paid to the similarities and differences in the perception of the sound environment and the reasons for these differences.

RESEARCH RESULTS: All interviewees reported changes in the sound environment during the pandemic and an impact on their well-being. The intensity of changes varied, depending on the place of residence and previous lifestyle. In addition to the negative changes, there were positive ones, such as less traffic noise, more sounds of nature, and new inspiring sound phenomena. The psychological (focusing on oneself and one's body, encouragement to meditation) and artistic (artistic inspiration) potential of the new sound environment was noted.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The reflective potential brought about by the changes to the audiosphere during the pandemic has not yet been used. Experiences from the pandemic can help care for the soundscape and plan possible modifications to it in order to improve people's health and well-being. More research on functioning after returning to the previous sound environment is needed. If a similar situation is repeated, its educational and psychoeducational potential should be used.

→ **KEYWORDS:** COVID-19, WELL-BEING, SOUND ENVIRONMENT, AUDIOSPHERE, HUMAN CORPOREALITY

Suggested citation: Sasin, M. (2023). Human Well-Being in the Context of Rapid Changes to the Sound Environment During the COVID-19 Pandemic. *Horizons of Education*, 22(62), 141-151. <https://doi.org/10.35765/hw.2023.2262.15>

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem artykułu jest analiza oddziaływania środowiska dźwiękowego na dobrostan człowieka w czasie gwałtownych zmian audiosfery.

PROBLEMY I METODY BADAWCZE: Jakie zmiany w audiosferze nastąpiły podczas lockdownu? Jak były odbierane przez badanych i jak wpłynęły na ich dobrostan? Materiałem badawczym były wywiady swobodne skoncentrowane na problemie z elementami wywiadu eksperckiego, przeprowadzone w czasie pandemii COVID-19.

PROCES WYWODU: W analizie badań skoncentrowano się na percepcji zmian audiosfery w czasie lockdownu oraz wpływie tych zmian na dobrostan badanych. Zwrócono uwagę na podobieństwa i różnice w postrzeganiu środowiska dźwiękowego i przyczyny tych różnic.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Wszyscy rozmówcy zauważyli zmiany środowiska dźwiękowego w pandemii oraz ich wpływ na swoje samopoczucie. Natężenie zmian różniło się w zależności od miejsca zamieszkania i wcześniejszego trybu życia. Oprócz zmian negatywnych pojawiły się pozytywne, takie jak mniejszy hałas komunikacyjny, większa obecność dźwięków natury, nowe inspirujące zjawiska dźwiękowe. Zauważono potencjał psychologiczny (możliwość koncentracji na sobie i własnym ciele, zachęta do medytacji) i artystyczny (inspiracje estetyczne) zmienionego środowiska dźwiękowego.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Potencjał refleksyjny wynikający ze zmian audiosfery w pandemii pozostaje na razie niewykorzystany. Doświadczenia pandemiczne mogą wspomóc troskę o krajobraz dźwiękowy i zaplanowanie jego ewentualnych modyfikacji w celu poprawy zdrowego życia i dobrostanu ludzi. Potrzebne są dalsze badania na temat funkcjonowania po powrocie do wcześniejszego środowiska dźwiękowego. W przypadku powtórzenia podobnej sytuacji należy wykorzystać jej potencjał edukacyjny i psychoedukacyjny.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** COVID-19, DOBROSTAN, ŚRODOWISKO DŹWIĘKOWE, AUDIOSFERA, CIELESNOŚĆ CZŁOWIEKA

Introduction

The course of the COVID-19 pandemic is the subject of analysis by specialists in various scientific fields. Not only is the impact of the virus itself on the human body noteworthy, but so are the psychological and social effects of the lockdown, which was supposed to limit the spread of the disease, but changed the way societies functioned for months. Among the significant modifications were changes in the audiosphere. The purpose of this article is to analyze the impact of the lockdown on the sound environment and the well-being of the people living in it, with a special focus on their corporeality. This can show the impact that auditory stimuli have on humans.

The focus on audibility counterbalances the focus on visual stimuli that characterizes modern culture. As Sztompka (2005) points out, we are witnessing a pictorial turn, with

the image taking the place of the “central cultural form” (p. 12). Meanwhile, “a holistic perception of the world is not possible if it excludes the acoustic factor” (Szpunar, 2020, p. 3). Although hearing is not the superior human sense (this function is performed by sight), it does provide a lot of relevant information about the environment. Moreover, unlike the eyes, “the ear has no eyelids” (Momro, 2020) and the brain processes auditory information even during sleep, which is evolutionarily determined.

Certain terms, popularized by the founder of acoustic ecology, R.M. Schafer (1977), are used to analyze the human sound environment. The sound environment – called the audiosphere in cultural anthropology (Misiak, 2010) – is a complex of all the auditory impressions that reach a person. The entirety or a slice of the sound environment surrounding a person at any given moment is called the soundscape. It is extremely important to perceive sounds along with their perceptual, social and historical context.

The reflection on the sound environment advocated by acoustic ecology would not be possible without considering human corporeality. Every human being functions in their body (Sasin, 2022) and it is through the body that they learn about the world and communicate with it. Both listening and making sounds, such as speaking, are bodily acts. The body is the source of human development, including mental development (Sa Carvalho, 2017); therefore, any stimuli that affect it also stimulate the mind. Shilling (2010, p. 24) reminds us that “in a very important sense, acting people are acting bodies.” Bodily stimuli play a large role in a person’s experience of psychological well-being, which is considered an important component of quality of life and defined as cognitive and emotional evaluation of one’s life (Diener et al., 2004). C.D. Ryff (1989) distinguishes six dimensions of psychological well-being: autonomy, mastery over one’s environment (particularly relevant to the issue at hand), self-acceptance, positive relationships with others, life purpose, and personal growth.

Paying attention to the information provided by the senses values the bodily dimension of human existence. Only in recent years have the social sciences, including pedagogy, overcome the Cartesian dualism in the perception of body and mind (Sasin, 2022). A significant influence comes from the views of Merleau-Ponty (1993), who argued that “the body is our general way of possessing the world” (p. 166).

Research methods and tools

I collected the data for the analysis by means of a problem-focused free interview. The interviews bear the characteristics of an expert interview (Skryplonek, 2011). The assumption was that expert knowledge, providing the ability to “make informed, reflective and reasoned decisions” (p. 216), facilitates insight into one’s own experience. The selection of interviewees was purposeful: each of them is a person with a special connection to the sound dimension of reality, as evidenced by their professional path and interests. The specificity of the study group is due to the fact that it included people whose sensitivity to the audiosphere is higher than average.

All interviewees readily agreed to reveal their identities. This is acceptable because the interviews do not raise controversial issues and most of the interviewees are well-known people, publicly or at least in their communities. Anonymizing the interviews would have significantly impoverished their content. The following people were interviewed (in alphabetical order):

- Aleksandra Chciuk – visual and sound artist who takes up the subject of sound phenomena, does audio-performances, and runs the Audiosphere Studio at the Academy of Fine Arts in Lodz
- Bartłomiej Czubak – engineer, interior acoustics expert, and amateur musician
- Mikołaj Jarosz – architect and researcher of acoustics of school buildings
- Agata Kiedrowicz – curator, design critic, and lecturer at the Academy of Art in Szczecin who specializes in design for the senses and spends a lot of time in the countryside
- Robert Losiak – musicologist, soundscape researcher, and researcher at the University of Wrocław
- Marcin Stańczyk – composer and professor at the Academy of Music in Łódź
- Przemysław Staroń – teacher, lecturer, and trainer associated with SWPS University, psychologist and cultural studies specialist by training, and Teacher of the Year 2018
- Artur Zagajewski – composer who devotes great attention to sonoristic explorations, teacher, and professor at the Academy of Music in Łódź
- Barbara Zaradzka – retired teacher who specialized in environmental protection and ornithology and recently moved from the city to the countryside

I conducted all the interviews in 2021 in an online format. For the analysis, I used open and analytical coding to identify the meanings and significances within them (Gibbs, 2011). This analysis proceeded in three main stages: encoding meanings, condensing them, and interpreting them (Kvale, 2010). The perception of the audiosphere during the pandemic was not the only topic covered in the interviews, which made it possible to consider data on the respondents' other sound experiences. The background for the conclusions was provided by the findings of other Polish and foreign studies on a similar topic.

Changes in the soundscape during the lockdown

The relevant changes were primarily associated with restrictions in various spheres of social life, including movement and leisure activities. This led to a reduction in such sounds as vehicle traffic, the bustle of the street, the sounds characteristic of cafés and restaurants, etc. These changes were noted by all the respondents, though the intensity was greater in the city and less noticeable in the countryside, where traffic noise is not so annoying on a daily basis. It also depended on the respondents' previous lifestyle: the non-working person noticed less change than those who were economically active: "The pandemic didn't cause any problems for me, because first of all, well, I don't go to work anymore. I sat at home, I didn't have to wear a mask" (B. Zaradzka).

Another phenomenon was the appearance or intensification of previously unnoticed sounds. The sounds of nature, such as birdsong, made their presence felt more strongly, especially in urban areas. They were more pronounced because they were not muffled by human activity and because the animals, emboldened by the silence and tranquility, allowed themselves to be much more active.

New and unusual sounds included messages reminding people to stay indoors and isolate themselves, coming from police cars that patrolled the streets of cities and villages. This reinforced the sense of danger and triggered the body's stress response, which consists of stimulation of the central nervous system, leading to an excessive increase in hormonal activity (Trybalska et al., 1997).

There was a moment when the police were going back and forth and these messages appeared. Well, it also certainly, you know, influenced people, right. The reproduced message, it gave some rhythm, it changed that rhythm, by giving a new rhythm. It was also a specific content, so I think it also built up some tension that wasn't there before (A. Chciuk).

New forms of interference in the audiosphere also included attempts to manage the silence, referring to earlier customs, such as concerts from balconies given free of charge by professional musicians who had been deprived of their previous occupation. Most people received such concerts positively, but there were adverse reactions:

It doesn't matter at all to me what kind of music it is, and, consequently, I wouldn't be happy if, right now, during the quarantine, some singer, a tenor, lived at my estate and decided to sing Verdi to me and make my time pleasant. I would hit him with a slipper (A. Zagajewski).

Interpersonal contact, with the exception of immediate family members, moved online. This mediation of contact resulted in different perceptions of other people's voices – and even one's own. It also allowed for incidental insight into others' sound environment:

I, for example, was very surprised by the first moment of teaching online. When I was waiting for the students, I went to the kitchen, left Zoom or some other program open. I come back, and in my room I hear overlapping sounds from different spaces of the houses of these people. [...] Nothing changes in the visual aspect, because people haven't suddenly arrived there, and there are both voices and some different surrounding noises. It was such an interesting collision, a surprise. And it also merged with this visual aspect, that suddenly I'm just looking into people's apartments, into their altogether intimate surroundings, their rooms, which I would never otherwise look into (A. Chciuk).

The results of the study are consistent with a meta-analysis of soundscape studies in various countries during the pandemic (Hasegawa & Lau, 2022), which showed that there were almost the same number of positive and negative impacts of COVID-19 on the subjects' perceptual responses. The negative phenomena were mainly an increased perception of noise inside buildings and from the neighborhood. The positives were reduced traffic noise and greater access to the sounds of nature, leading to better recovery

and improved health, including in such measurable terms as improved cardiovascular health due to a reduction in the noise of aircraft taking off.

The bodily dimension of the lockdown

The most obvious corporeal effects of the pandemic were complications after contracting the COVID-19 disease. However, it affected everyone, including those who were not ill. Polish children and adolescents, abruptly cut off from their peer environment (Panda et al., 2021), were noted to have lower mood and higher levels of depressive and anxiety disorders (Twardowska-Staszek et al., 2021). Similar results have come from studies conducted in other countries (Brooks et al., 2020).

From the connection between the psyche and the body, which no one denies nowadays, there is a two-way interaction: physical ailments affect the psyche and problems with emotions affect the body. One respondent stresses that knowing one's body builds self-awareness and promotes self-confidence. "It also gives us agency that we know our body, we know how it can react, we know how we can develop it, we are also less susceptible to manipulation, for example, you could say political manipulation" (A. Kiedrowicz). In schools, however, body awareness receives little attention:

I believe that teachers don't [pay attention to sounds at school]. Like to the senses in general. [...] We are neither taught this connection with each other on, I would say, the psychological level, nor precisely on this fundamental, sensual level, that is, the reading of signals from the body. Which is very ruinous (P. Staroń).

The positive "side effects" of the lockdown on the body should not be overlooked. Reduced automobile traffic helped reduce smog and noise. The significant quieting of the environment (closure of public facilities, no live concerts, closed cafes, etc.) may have worked beneficially, not only for plants and animals, but also for people. This was of particular importance for sound-hypersensitive people, of whom there are more and more in modern societies (Kabzińska, 2017). In the words of one respondent, "one can observe a higher percentage of students who are in some way hypersensitive to noise or sounds. And I'm not entirely sure whether this is due to the fact that there are actually more such cases, or whether they are simply being diagnosed at the moment" (M. Jarosz). Two of the interviewees spoke of problems resulting from hypersensitivity.

I, for example, am unable to work in any noisy environment. [...] I've also been passionately using different kinds of earplugs for some time now [...] I get away from all loud noises as much as I can. I don't like it when someone bangs or knocks at something. When they put spoons down on the plate (M. Stanczyk).

Stańczyk said that auditory hypersensitivity, although it interferes with his daily life, is also valuable for his art, as it stimulates the imagination. Another respondent agreed:

“This also has its pros and cons, that is, more sound reaches me, but also more stimuli can simply affect me, leave some positive, but also a negative trace. But on the other hand, it also builds my awareness, sensitivity” (A. Kiedrowicz). According to Chan et al. (2022), people involved in art-making during the COVID-19 crisis experienced reduced stress and improved mood. This is because contact with art promotes constructive regulation of emotions and alleviates feelings of isolation (Pikała & Sasin, 2016).

Audiosphere awareness – the importance of silence

The rapid changes in the audiosphere during the lockdown promoted an awareness of the importance of the sound environment, which most people do not pay attention to on a daily basis:

So [the importance of the audiosphere is expressed] in a certain sense of people’s identity, an unconscious one, that we live in a certain interaction with the environment and we become aware of this when something changes, we go somewhere or our space undergoes some kind of change. And then it turns out that [...] there are sounds which are important for human memory, for cultural consciousness (R. Losiak).

Having less variety of sounds promoted a more intense experience of them. Many people became aware of how polluted and invasive their sound environment had been up to that point: “I think it made a lot of people realize, not only me, but other people as well, that this machinery that is working, this city that is in motion is really a very noisy thing” (B. Czubak). Respondents began to pay more attention to acoustic hygiene: “As I, for example [...] enter a shopping mall, I feel strange, and I wonder what it’s all about. Some time ago, I came to the conclusion that it’s just a matter of sound: that I’ve already gotten used to a life in which, well, it’s just quieter” (P. Staroń). At the same time, however, the interviewees were unanimous in their belief that the changes in the audiosphere caused by the lockdown were only temporary: “For me, it was quite pleasant, but I just don’t have any illusions that it is about to end” (M. Stańczyk).

Studies have shown particularly high sound sensitivity in composers, for whom sound is the artistic medium. One of our composers proved to have the most radical views and showed the greatest openness to new sound phenomena, which immediately translates into creative inspiration: “Every change is beneficial [...]. New times introduce new categories. I immediately translate it to music: what comes out of it, how can it be reflected in music?” (A. Zagajewski).

What drew attention during the pandemic was the greater presence of silence: “I think I felt there that it was quite noticeably quieter during that lockdown. For me it was quite pleasant” (M. Stańczyk). Silence does not boil down to an absence of sound, because this state is basically impossible in nature; it is established primarily by comparison with the immediately preceding situation (Jeziorański, 2022), so it is determined by the perception of a difference.

Reactions to the silence varied: "Some were very comfortable with this silence behind their windows, some were afraid of this silence" (R. Losiak). It helped people to realize that the most perfect silence is not always the ideal situation; certain repetitive sounds in the human environment create a sense of security, so their absence can be perceived as a threat.

At the moment when these sounds were missing, there was indeed absolute silence, this began to arouse some anxiety. Anyway, this happened rather fast as I learned from the students, because the urban space, when it is completely de-sounded, drained of itself, so to speak, from the hubbub of, for example, cafés and restaurants, is a zombie space (A. Kiedrowicz).

As a scarce phenomenon in the modern world, silence draws the attention of educators and scientists (Olearczyk, 2010; Zembylas & Michaelides, 2004). The value of silence, its importance for human well-being, and its developmental potential for self-awareness are emphasized. "Lately I've been hearing repeatedly about people seeing this connection between listening, between these sound walks, all these workshops, and meditation" (R. Losiak). The need for attentiveness and reflection is addressed by the concept of so-called deep listening, developed by the American composer Pauline Oliveros (2005). It assumes that each person has a slightly different, individual way of listening and that there is therefore no single objective soundscape.

Results of analysis

All respondents agreed that they had noticed significant changes in the sound environment during the lockdown. Smaller changes affected those living in the countryside, while larger changes affected those living in the city. The extent of the changes was also related to their previous lifestyles, and their perception was influenced by their individual sensitivity and diverse tastes. It follows that changes in the audiosphere in a lockdown cannot be characterized as unambiguously positive or negative. Moreover, everyone has their own audiosphere, as a result of both differences in the environment and individual sensitivity.

The altered sound environment brought about psychological (the ability to focus on oneself and one's body, encouragement to meditate) and artistic (esthetic inspiration) potential for the respondents. Composers, for whom sound is the medium of creative activity, have particularly high sound sensitivity and changes in the audiosphere can have an inspiring effect. Sonically hypersensitive people appreciated the calm and reduction of stimuli. However, it was also noted that silence is not an ideal to aspire to: sounds are needed as a carrier of memory and cultural awareness; without them, a "zombie space" is created.

The respondents expressed concern, based on their past professional experience, that the beneficial changes in the sound environment were only temporary and would

not result in greater concern for the audiosphere once the pandemic had ceased. They attributed this to a lack of reflection on sounds, the senses, and – more broadly – corporeality in school education.

Conclusions

a person's existence is their body and that without appreciating it, there can be no full awareness or self-development. The corporeality of the human being makes the perception of the sound environment a subjective matter to some extent, as the lockdown confirmed. It is important to note not only the negative effects of changes in the pandemic sound environment, but also the positive ones, which still await scientific analysis (Hasegawa & Lau, 2022). For pedagogical reflection, it would be useful to conduct further research on how people functioned after returning to the previous sound environment and the changes that occurred in the perception of the audiosphere due to the lockdown experience. This would also allow the past pandemic and lockdown to be viewed through the lens of the potential for change, and would help formulate demands for modifying the sonic environment to provide better conditions for work, study, and rest.

The educational potential of lockdown to raise awareness of the importance of the sound environment in everyday life and its impact on mental and physical well-being was not exploited. Possible reflections were made only on an individual level. In school education, despite the favorable situation (remote lessons), the issues of the sound environment, changes to it, and the possibility of consciously modifying it were not discussed. After the pandemic subsided, old sound habits were quickly returned to – sometimes even in a more radical form, as if dictated by the need to make up for lost time.

One common problem is the underestimation of the importance of the audiosphere, which has a significant impact on the quality of human life. Although there are more and more educational and awareness-raising initiatives about sounds and people's sensitivity to them (Sasin, 2019), they mainly reach those already interested. There is a need for activities aimed at the general population, which in a school setting could be combined with the core curriculum of various subjects: not only music, but also Polish, history, nature, physical education, etc. Acoustic ecology classes should also be targeted directly at teachers. An awareness of the importance of the audiosphere should lead to changes in the sound environment of a school, kindergarten, or university. In the future, such activities would make it easier to cope with changes (sonic and otherwise) in emergencies, which would increase the sense of agency and thus psychological resilience. Recognizing concern for well-being as an important factor in the hygiene of everyday life and awakening body awareness, including through the example of reactions to sounds, would equip students with the knowledge of how their body and mind react and would sensitize them to the needs of others. Such goals should be part of educational interactions in working with children and adolescents.

BIBLIOGRAPHY

- Brooks, S.K., Webster, R.K., Smith, L.E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N. & Rubin, G.J. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: Rapid review of the evidence. *The Lancet*, 395(10227), 912-920. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8)
- Chan, H.W., Ignacio, A., Rebello, C. & Cupchik, G. (2022). The therapeutic value of creative art-making during the COVID-19 pandemic. *Journal of Gifted Education and Creativity*, 9(1), 93-113.
- Diener, E., Lucas, R.E. & Oishi, S. (2004). Dobrostan psychiczny. Nauka o szczęściu i zadowoleniu z życia. W: J. Czapiński (Ed.), *Psychologia pozytywna. Nauka o szczęściu, zdrowiu, sile i cnotach człowieka* (pp. 35-49). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dinacci, L. (2021). New frontiers of corporeality. Inhabiting the world during pandemic, *Italian Journal of Health Education, Sports and Inclusive Didactics*, 5 (1). <https://doi.org/10.32043/gsd.v5i1.315>
- Gibbs, G. (2011). *Analiza danych jakościowych* (M. Brzozowska-Brywczyńska, Trans.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hasegawa, Y., & Lau, S. (2022). A qualitative and quantitative synthesis of the impacts of COVID-19 on soundscapes: A systematic review and meta-analysis. *Science of the Total Environment*, 844, 157223. <http://dx.doi.org/10.1016/j.scitotenv.2022.157223>
- Jeziarański, M. (2022). Milcząca obecność ciszy w refleksji pedagogicznej. *Ateneum Kapłańskie*, 2(681), 262-273.
- Kabzińska, I. (2017). Nadwrażliwi – kulturowi „odmieńcy”. *Etnografia Polska*, 61(1-2), 83-103.
- Kvale, S. (2010). *Prowadzenie wywiadów* (A. Dziuban, Trans.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Merleau-Ponty, M. (1993). *Fenomenologia percepcji. Fragmenty* (J. Migasiński & P. Stefańczyk, Trans.). Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Misiak, T. (2010). Audiosfera w kulturze współczesnej. Próba przybliżenia pojęcia. *Przegląd Kulturoznawczy*, 1(7), 62-74.
- Momro, J. (2020). *Ucho nie ma powieki. Dźwiękowe sceny pierwotne*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Olearczyk, T. (2010). *Pedagogia ciszy*. Wydawnictwo WAM.
- Oliveros, P. (2005). *Deep listening: A composer's sound practise*. iUniverse.
- Panda, P.K., Gupta, J., Chowdhury, S.R., Kumar, R., Meena, A.K., Madaan, P., Sharawat, I.K., & Gulati, S. (2021). Psychological and behavioral impact of lockdown and quarantine measures for COVID-19 pandemic on children, adolescents and caregivers: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Tropical Pediatrics*, 67(1). <https://doi.org/10.1093/tropej/fmaa122>
- Pikała, A., & Sasin, M. (2016). *Arteterapia. Scenariusze zajęć*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Ryff, C.D. (1989). Happiness is everything or is it? Explorations on the meaning of psychological wellbeing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 1069-1081. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.1069>
- Sa Carvalho, C. (2008). Ciało jako miejsce rozwoju. *Horyzonty Wychowania*, 7(14), 53-79. <https://horyzontywychowania.ignatianum.edu.pl/HW/article/view/1051>
- Sasin, M. (2019). Ekologia akustyczna – nieobecny dyskurs w pedagogice. *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, 22(1), 31-48.
- Sasin, M. (2022). Stosunek do doznań słuchowych człowieka a świadomość ciała i cielesności. Perspektywa ekologii akustycznej. *Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne*, 14(1), 58-72.
- Schafer, R.M. (1977). *The soundscape: Our sonic environment and the tuning of the world*. Destiny Books.
- Shilling, C. (2021). *Socjologia ciała* (M. Skowrońska, Trans.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Skrzypłonek, Ł. (2011). Wywiad ekspercki w badaniach pedagogicznych. *Rocznik Pedagogiczny*, 34, 209-223.

- Szpunar, M. (2020). Ekologia pejzażu dźwiękowego. *Avant*, 11(3). DOI:10.26913/avant.2020.03.33
- Sztompka, P. (2005). *Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda badawcza*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Trybalska, G., Namysłowski, G. & Morawski, K. (1997). Hałas i jego wpływ na organizm człowieka. *Audionologia*, 11, 295-301.
- Twardowska-Staszek, E., Seredyńska, A., Rostek, I. & Biel, K. (2021). Nastrój i emocje Polaków podczas pandemii COVID-19. *Horyzonty Wychowania*, 20(55), 11-26. <https://doi.org/10.35765/hw.2075>
- Zembylas, M. & Michaelides, P. (2004). The sound of silence in pedagogy. *Educational Theory*, 54(2), 193-210. <https://doi.org/10.1111/j.0013-2004.2004.00005.x>

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

The issues of "Horizons of Education"
have been published in the following order:

- 2002 vol. 1, No. 1 Man and Pedagogy at the Threshold of the New Millennium
- 2002 Vol. 1, No. 2 Man in Dialogue with the World
- 2003 Vol. 2, No. 3 Man in Uniting Europe
- 2003 Vol. 2, No. 4 Unrest Identity
- 2004 Vol. 3, No. 5 Education for Social Responsibility
- 2004 Vol. 3, No. 6 Education in a World of Positive and Negative Values
- 2005 Vol. 4, No. 7 Man Against Good and Evil
- 2005 Vol. 4, No. 8 Conscience "I think so anyway"
- 2006 Vol. 5, No. 9 Concern for the Dignity
- 2006 Vol. 5, No. 10 Illusions and Absurdities of Freedom
- 2007 Vol. 6, No. 11 (Non)presence of the Spirit
- 2007 Vol. 6, No. 12 "How" the Human Spirit?
- 2008 Vol. 7, No. 13 Carnality of Man: soma, sarx and sema?
- 2008 Vol. 7, No. 14 Body as the Subject of Education
- 2009 Vol. 8, No. 15 Reason after All
- 2009 Vol. 8, No. 16 The Strengths and Weaknesses of Thinking
- 2010 Vol. 9, No. 17 From Rationality to Emotionality
- 2010 Vol. 9, No. 18 Fears of the Present Time
- 2011 Vol. 10, No. 19 Despite Anxieties
- 2011 Vol. 10, No. 20 Homo creativus
- 2012 Vol. 11, No. 21 Art of Communication
- 2012 Vol. 11, No. 22 Longeliness and Solitude
- 2013 Vol. 12, No. 23 Longeliness and Creation
- 2013 Vol. 12, No. 24 Individualism – an Opportunity or a Threat?
- 2014 Vol. 13, No. 25 Children's Rights and their Protection
- 2014 Vol. 13, No. 26 Entrepreneurship Education
- 2014 Vol. 13, No. 27 Gender: do we need it or not?
- 2014 Vol. 13, No. 28 Entrepreneurial University
- 2015 Vol. 14, No. 29 Foster Care
- 2015 Vol. 14, No. 30 Work and Identity
- 2015 Vol. 14, No. 31 Contemporary Educational Unrest
- 2015 Vol. 14, No. 32 Ageing
- 2016 Vol. 15, No. 33 Philosophy of Education Today
- 2016 Vol. 15, No. 34 Education for Entrepreneurship
- 2016 Vol. 15, No. 35 University and Entrepreneurship
- 2016 Vol. 15, No. 36 Memory – Humanities and Social Sciences Contexts

2017 Vol. 16, No. 37 The Autonomy of the Family in the Modern World
2017 Vol. 16, No. 38 The Synergy between School and Family
2017 Vol. 16, No. 39 The Image of a Scientist in the Media
2017 Vol. 16, No. 40 Medical and Social Side of the Ageing Process
2018 Vol. 17, No. 41 Contemporary Discourses in Education
2018 Vol. 17, No. 42 Narrative – Interdisciplinary Perspectives
2018 Vol. 17, No. 43 Shaping Entrepreneurial Attitudes
2018 Vol. 17, No. 44 Education and Entrepreneurship
2019 Vol. 18, No. 45 About the Family
2019 Vol. 18, No. 46 The Family in Antiquity and the Modern Times
2019 Vol. 18, No. 47 Family in the 19th and 20th Centuries
2019 Vol. 18, No. 48 Family Culture
2020 Vol. 19, No. 49 Family in the Media
2020 Vol. 19, No. 50 Horizons of Humanity
2020 Vol. 19, No. 51 Internationalisation of Higher Education and Entrepreneurship
Education
2020 Vol. 19, No. 52 Care for a Human Being
2021 Vol. 20, No. 53 Education at School and in the Family in the Time of Covid-19
Pandemic
2021 Vol. 20, No. 54 Care and Upbringing in Times of Crisis
2021 Vol. 20, No. 55 Daily Life During a Pandemic
2021 Vol. 20, No. 56 Current Challenges of Ignatian Pedagogy
2022 Vol. 21, No. 57 Ignatian Pedagogy in a Complex and Ambiguous World
2022 Vol. 21, No. 58 Horizons of Spirituality
2022 Vol. 21, No. 59 Narration in Education Research
2022 Vol. 21, No. 60 Dimensions and Faces of Dialogue
2023 Vol. 22, No. 61 Taming the Otherness

Dotąd ukazały się następujące numery
„Horyzontów Wychowania”

- 2002 vol. 1, No. 1 Człowiek i pedagogia na progu nowego tysiąclecia
- 2002 Vol. 1, No. 2 Człowiek w dialogu ze światem
- 2003 Vol. 2, No. 3 Człowiek w jednoczącej się Europie
- 2003 Vol. 2, No. 4 Niepokoje tożsamości
- 2004 Vol. 3, No. 5 Wychowanie do odpowiedzialności społecznej
- 2004 Vol. 3, No. 6 Wychowanie w świecie wartości i antywartości
- 2005 Vol. 4, No. 7 Człowiek wobec dobra i zła
- 2005 Vol. 4, No. 8 Sumienie – „mniemać tak i siak”
- 2006 Vol. 5, No. 9 Troski godności
- 2006 Vol. 5, No. 10 Iluzje i absurdy wolności
- 2007 Vol. 6, No. 11 (Nie)obecność Ducha
- 2007 Vol. 6, No. 12 „Jak” człowieczego ducha?
- 2008 Vol. 7, No. 13 Cieleśność człowieka: *soma, sarx i sema?*
- 2008 Vol. 7, No. 14 Ciało podmiotem wychowania
- 2009 Vol. 8, No. 15 Rozum mimo wszystko
- 2009 Vol. 8, No. 16 Moc i niemoc myślenia
- 2010 Vol. 9, No. 17 Od racjonalności do emocjonalności
- 2010 Vol. 9, No. 18 Lęki współczesności
- 2011 Vol. 10, No. 19 Pomimo lęków
- 2011 Vol. 10, No. 20 *Homo creativus*
- 2012 Vol. 11, No. 21 Sztuka komunikacji
- 2012 Vol. 11, No. 22 Samotność i osamotnienie
- 2013 Vol. 12, No. 23 Samotność a kreacja
- 2013 Vol. 12, No. 24 Indywidualizm – szansa czy zagrożenie
- 2014 Vol. 13, No. 25 Children’s Rights and their Protection
- 2014 Vol. 13, No. 26 Edukacja dla przedsiębiorczości
- 2014 Vol. 13, No. 27 Komu potrzebna jest płęć?
- 2014 Vol. 13, No. 28 Przedsiębiorczy uniwersytet
- 2015 Vol. 14, No. 29 Foster Care
- 2015 Vol. 14, No. 30 Praca a tożsamość
- 2015 Vol. 14, No. 31 Współczesne niepokoje edukacji
- 2015 Vol. 14, No. 32 Starość
- 2016 Vol. 15, No. 33 Philosophy of Education Today
- 2016 Vol. 15, No. 34 Edukacja w służbie dla przedsiębiorczości
- 2016 Vol. 15, No. 35 Uniwersytet a przedsiębiorczość
- 2016 Vol. 15, No. 36 Pamięć – konteksty humanistyczne i społeczne

- 2017 Vol. 16, No. 37 The Autonomy of the Family in the Modern World
- 2017 Vol. 16, No. 38 Synergia szkoły i rodziny
- 2017 Vol. 16, No. 39 Wizerunek naukowca w mediach
- 2017 Vol. 16, No. 40 Medical and Social Side of the Ageing Process
- 2018 Vol. 17, No. 41 Współczesne dyskursy edukacyjne
- 2018 Vol. 17, No. 42 Narracja – perspektywa interdyscyplinarna
- 2018 Vol. 17, No. 43 Kształtowanie postaw przedsiębiorczych
- 2018 Vol. 17, No. 44 Edukacja a przedsiębiorczość
- 2019 Vol. 18, No. 45 Wokół rodziny
- 2019 Vol. 18, No. 46 Rodzina w starożytności i czasach nowożytnych
- 2019 Vol. 18, No. 47 Rodzina w XIX i XX w.
- 2019 Vol. 18, No. 48 Kultura rodziny
- 2020 Vol. 19, No. 49 Rodzina w mediach
- 2020 Vol. 19, No. 50 Horyzonty człowieczeństwa
- 2020 Vol. 19, No. 51 Internacjonalizacja szkolnictwa wyższego oraz edukacji dla przedsiębiorczości
- 2020 Vol. 19, No. 52 W trosce o człowieka
- 2021 Vol. 20, No. 53 Kształcenie w szkole i rodzinie w dobie pandemii COVID-19
- 2021 Vol. 20, No. 54 Opieka i wychowanie w czasach kryzysu
- 2021 Vol. 20, No. 55 Codzienność w dobie pandemii
- 2021 Vol. 20, No. 56 Aktualne wyzwania pedagogii ignacjańskiej
- 2022 Vol. 21, No. 57 Pedagogika ignacjańska w złożonym i niejednoznacznym świecie
- 2022 Vol. 21, No. 58 Horyzonty duchowości
- 2022 Vol. 21, No. 59 Narracja w badaniach nad edukacją
- 2022 Vol. 21, No. 60 Wymiary i oblicza dialogu
- 2023 Vol. 22, No. 61 Oswajanie obcości